

ДУЛУГ ХЕМ

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

26

1968

УЛУГ ХЕМ

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

26

ТЫВАНЫ
НОМ
ҮНДҮРЕИ
ЧЕРИ
КЫЗЫЛ-1968

Алдын-оол ДАРЖАА

ЛЕНИННИҢ ЧОРААН ЧЕРЛЕРИ

(Дөзөш шүлүктөр)

I. ЭРИКТЕ ТУРАСКААЛ

Үрде көрбээн эргим киж
Үскүлежип дужуп кээрге,
Өкпе-чүрек хайлыр чыгы
Өөрүүр бис — сеткил ындыг...

Шушьтуң эриин четпейн чоруй,
Шуут шыгырт туруп алдым:
Ильичиге тураскаалга
Иштим-хөңнүм сөглөп турдум.

Сактырымга — хамык чүве —
Чамбы дип-даа турувуткан,
Чүгле чаңгыс чүрээм шимчеп,
Сүзүүм сөглөп турган ышкаш.

Ильичивис чазык-чаагай,
Идегелдиг менче көргөш:
— Арат оглу, шын чор сен — деп,
Адым адап сөглээн ышкаш.

Чаңгыс борбак бодум эвес,
Маадыр ишчи чонум бодап:
— Чагыгларың утпаан бис!— деп,
Бадыткалдыг харыыладым.

2. ШУШЬТУҢ ЭРИИНГЕ

Шушьтуң дожу көгерерип,
Ойлуп-дештип, эрип чыдыр.
Шулу мөңгүн — аккыр булут
Оожум көжүп эртип чыдыр.

Бойдус кайын чаңын салыр:
Амгы вектиң эгезинде
Бо-ла Шушька бо дег булут
Амыр салдап чораан-даа боор.

Бөргүн уштуп, холда туткан,
Бөдүүн хептиг мерген кижиги,
Булуттан-даа бедик кыннып,
Булук көрүп турган-даа боор.

Хинчек көргөн кижиги дег Шушь
Хилиредир чаза булгап,
Сагланнадыр чечек частыр
Часты уткуй чүткээн-даа боор.

Ильичиниң сагыжынга
Уран деңнел төрүттүнүп,
Ишчи чоннуң шуурган дег
Улуг күжүн бодаан-даа боор.

Капитализм «булук-дожун»
Чаза булгап көдүрлүп кээр
Қарачыылдар хувискаалын
Санап бодап турган-даа боор.

3. МӨҢГЕ ШЫН

Эрик кыры көдээ суурга
Эрги ыяш бажыңнарға
Бөдүүн чоннуң чаңы-биле
Мөңге кижиги чурттап турган.

Ижер-чири, идик хеви
Өскелерден ылгалышпас
Ильичиге аалдап кээп,
Өргээзин-даа топтап көрдүм.

Ырак-берге шөлүлгеге
Ырма сынмаан мөңгө кижиге
Дөмейи чок угаан-биле
Төре херээн өттүр билген.

Өскелерден ылгалышпас —
Эктинде хеп ындыг-ла ыйнан,
Өштүглерден артык мерген
Эрес чүрек — мөңгө шын ол.

Түрегделдин делегейин
Дүвү-биле тура соккаш,
Эки чолче чонну баштап,
Эдертип каан — мөңгө шын ол.

Эрги ыяш бажыңнарга
Эрес чүрек, мерген угаан
Өндүр чаагай амгы шагны
Өттүр көргөн — мөңгө шын ол.

Степан САРЫГ-ООЛ

ӨҢНҮКТЕР

1.

Ортаа-Булак колхозунга
Он чыл ажыр чылгычылаан
Алдай-оолдуң эки билии
Аът чаңы танырында:

Аныяанда аңчы чораан;
Аъттыг шериг албанынга
Барып элээн өөрөнгөн-даа,
Партизаннап каккылаан-даа.

Адак соонда черинге кээп,
Колхозунга кирип алгаш,
Аъттар ээлеп ажылда дээн
Кончуг өөрүп хүлээп алган.

Колхоз деп чүл? эки билбес,
Хоолургак чамдык эштер
Шанак, терге, эзер-биле
«Чалдыр-шактап» чорбас мен дээр;

Моторже көөр, дугуй сүрер
Бо бир элээн нарын чазыг:

Орук дунук — арта-сында
Орулганы көнгүс тоовас.

Аът ам-даа үнези улуг,
Ажыл чепсээ дээрзинге
Алдай-оолдун аксын кагар
Ааспырактар ховар болган;

Ветеринар, механик-даа,
Бети дизе бригадир
Аът чок болза, буду чолдак,
Алдай-оолга чанны берген.

2.

Ажыл аъды ажаап турар
Алдай-оолду дарга кел дээш:
— Чаа келген агрономга
Чааш, дөшпер аът бар бе?

— Анчы Қалзаң эккеп салган
Аскыр-Ой-ла шыдаар боор — деп,
Алдай-оол аа торулбайн-даа
Арай чоргаар харыылап-тыр.

— Ол-даа шыдаар, — шын-дыр, акым,
Ону харын канчап таптыг,
Оолдарга алзыптайын
Оюп эртип турганың ол?..

— Аргамчы уур-ла кижиге келгеш,
Аскыр-Ойже харбаңнажыр —
Аас-дыл кылыр, түвектиг-дир,
Агрономга берейн харын.

— Бооп-тур, акым: сээң ооң шын-дыр,
Бо хүн дораан аппарып бер...
Алдай-оол оон үнген дораан
Аскыр-Оюн тудуп алган.

— Силерде мен... аът туткан,
Хүлээп ап көр, даштын, дарга,
Шипка конь! — деп орустай каап,
Күжүр Алдай мактагылаан.

Иван үнүп аьтче көргөш,
Ырактан-на бажын чайып:
— Аьт эвес, күске-дир ол.
Артында-ла дуюу дыгыр;

Элчиген-даа моон бедик,
Эзер-даа угбас амытан-дыр:
Ажырбас,— мен... чадаг чорууйн,
Адың дедир аппарат — деп каан.

Алдай-оол аа хорадааштын
Аксы безин ажыттынмаан,
Багда малын чежип салгаш,
Маңнай аарак ыңай болган.

Кандай, улуг Ивановиче
Хая көрбейн маңнаан хевээр
Конторага кирип келгеш,
Кадайларзыг чаңчаттынган...

Дарга канчаар эктин кыскаш,
Дарынганының хөңнүн чазап,
Ол-бо дилеп боданмайн-даа
Ол-ла дораан санал каткан:

— Даштындан-на көргөш холуур
Далаш эр-дир, чөгөнчиин аа,
Араазай-Хоор аңаа тааржыр,
Аппарып бер, акым, че — дээн.

— Көргөй-ле бис,— хувурай бер,
Көөрге ындыг чыкпак-даа бол,
Аскыр-Ойнуң бышкаанга-даа
Араазай-Хоор четпес, дарга!..

— Чоор сен ону, хорадава,
Чоорту боду бүзүрөй бээр.
Оюңну сен бодуң мунгаш,
Орук баштап чораш кел — дээн.

3.

Алдай-оол ам кылы частып,
Араазайны эзертээштин,

Аткаар кастап, өрү баглааш,
Агрономга көөргөткилээн.

Узун буттуг Иван барып
Улуг хоорну хүлээп алгаш,
Аъттын кылаң саарын сыйбап,
Алдай-оолдуң эктин часкааш:

— Аът деп чүве бо-ла болгай!
Ажыл көвей — ырак чоруур...
Оът шинчиир, кур чер дилээр,
Орук баштаар кижиге кымыл?

Алдай-оол ам хөрөөнчө имнээш,
Арай хөглүг ёзулай каап:
— Эрги шериг Алдай-оол дээр,
Эзертенген белен тур!— дээн.

«Орук баштаар эжим база
Оптук эр-дир» кылдыр бодап,
Агроном улам өөрүп,
Артыын салгаш, аъттаныпкан.

Колхоз суурун өрү, куду
Хостуг хөмчөп базып турган
Иван бөгүн шинчи кирген:
Ындыг бедик аът-даа ховар!

Тавак ышкаш дуюгларын
Даашкыр солуп шошкуп орда,
Суурнуң ол-бо бажыңнары
Сувура-ла дагжап турган.

Элчиген дег оюн мунган,
Эрес Алдай ээригледип,
Эстей хадаан шляпазын
Эде кедип, челзип үнген.

Күске дег Ой танцылаарга
Хүлүмзүрүп, чаптап көрүп,
Иван эжин часкарыксап,
Ындазында кыжырыксаан...

4.

Көрбээн кижиге көөргө-ле
Хөөн безин карара бээр,
Хөгжөн, огжам булут турлаа
Көшке, кашпал сыннар чыдар;

Көшкүн, малчын, аңчы чоннуц
Хөй-хөй чылда чурттап келген
Аал малы, аң-мең дуюу
Аргып, хээлээн кокпа-ла хөй.

Алдай биле Иван ийи
Амдызында таныш эвес:
Бирде шулу кайгажырлар,
Бирээинден эжи сестир:

Хоорай чурттуг, эртемден эш
Корткаш арны саргара бээр;
Хоочун аңчы өжегерин
Хорум дашка өлүксээнзиг;

Ээзи, аьды кайызы-даа
Ээн сынга үнүп келгеш,
Эге черлик аңнар ышкаш
Эрес, силии дам-на барган.

Элчиген дег Ойну көөргө
Эштип чораан өдүрөксиг,
Эээниниң шимчээн аайын
Эндевес-даа ээлгир, чымчак.

Орук баштаан Алдай-оглу
Оон-даа чиктиг хуулгаазын:
Туман булут өттүр көстүр
Туранныг-даа ышкаш апаар;

Эзерге эптей шуткуп каанзыг,
Эзир ышкаш олуду эптиг,
Кадыр, кашпал оруктарны
Караа, чүрээ каттай билир.

Алдай аңчы ында-хаая
Артында эштиң хөңнүн чазап,

Ырак сыннар бажы көргөш,
Ырлай каапкаш, челгилептер.

«Мурнумда эжим аскан боор» дээш,
Катап-катап айтырар-даа,
Мунгараанын көргүспес дээш
Кадыг-шыңгыы дужаал-даа бээр.

Одагланыр — дыштаныр деп
Оожум, чөптүг саналдаар-даа,
Одар, аалдар черле часпас
Орукчу эжин мактай-даа бээр.

Аскыр-Ойну дагжы мал деп
Адак соонда бүзүрээштин
Алдай-оолдуң баштайгы хүн
Ажынганын чөпсүнер-даа.

Дажы, сайы коңгурткайндыр сокчуп чыдар
Дажыг хемге таваржы бээр: Ой-ла баштаар;
Аппаар чазып, ажыр шаап кээр, Иван коргар,
Аскыр-Ой дөө кундус ышкаш кешкен турар.

Хорумга кээр — быжыг даш-даа чандыр баспас,
Малгашка кээр — дөнгеликтер бажы тевер,
Хонган черге дужаар ийикпе, өртеп каарга
Баг-даа шөйбес, дыштанмышаан тодуп алыр.

Агаарда ушкан хартыга дег чиик, ээлдек,
Аргаа маңнаан элик ышкаш шырыш эрттер:
Орук баштаан хем, сын оглу Алдай-оолдуң
Ооргазында чүктээн боозу кылаш кынныр.

Араазай-Хоор чаан ышкаш эглип чадап,
Аар будун хорум дашка эптей салып,
Көвүктөлгөн быгыннары сириңейнип,
Көксү-хөрээ ыйтынайнып чүткүп турар.

Агроном даады дүжүп, аьдын чедип,
Ак чер дилеп, эжи-биле идер, тырттар:
Ээкен шет, чавыс будук чыжырт-ла дээр
Эчигей суг — ожук-шалың үргүлчү чуур.

Барган, хонган аалдарга, орукка-даа
Малчыннар кээп, чиктигзинип, бажын чайып

— Өртектиг-даа, ажыктыг-даа хөөкүй аътты
Өлүрер дээн улус бе бо? Солунар!— дээр.

— Иштик черге «ЗИЛ-дир» бо — терге херек,
Ийи караа оңгайган-дыр, дозунгаан-дыр,
Қолхозтува доп-ла дораан кииргер — деп,
Харадаар-даа чылгычылар таварышкан;

— Эзер аьды — мунуш аьды бо-дур бо — дээш
Элчиген дег чыкпак ойже айтыгылаар.
— Аьт ээзи, оода сен чоонган сен — дээш,
Алдай-оолду чемелээр-даа кижилер бар.

Аьттанырда таныш эвес ийи киж
Ажылга кээп, эгин кожуп танышкаштын
Чугаа чокка иштин билчир өнүктөр бооп.
Чуртун кезип, улам демниг чоруп турган.

5.

Ындыг узак чоруктарга
Иван чүгле эжин эвес,
Аскыр-Ойнуң илбизинге
Ал-ла чүрээн алзывыткан.

Агроном бир-ле хүндүс
— Аскыр-Ойну шенеп көөйн — деп
Алдай-оолдан дилег кылган,
— Ажырбас ол, мунунар!— дээн.

Грузовикке халдып-халдып
Волга-даа мунупканзыг!
Кулбурткан дег чоруу чымчак,
Борбалчыңнаан тергиин чараш.

Челип-челип саяктаптар
Черге баспайн ужуккан дег,
Чилчирт шылааң мага-бодун
Чиңней силгип, эмнеп келир.

Башкы, сонгу даяктары
Балет кыстар буттарызыг,
Ооргазында ээзин чайгап
Ойнап, самнап органзыг-даа.

«Чүглө сөглөп билбес-тир мен,
Чүрээм сени шупту билир,
Дыным эпчок тырта бербейн
Дыштанып ал, Иван дээнзиг.

Беден төрөөн кулун эвес,
Беглиг кыс дег чөшпүл чышпык:
Чараш ойнун саарынче
Чаңгыс кымчы анныр аайжок!

Ол-ла хүнден эгелээштиң
Ойнуң өңнүү Иван болган:
Ойнааракка ынак чаш дег
Оозун мырай ошкап чоруур,

Баштайгы ынаа Хоорну көөрге
Бакка чазаан ыяш аът дег,
Эглип чадап, оорлу чазып
Эрээ хинчек көре берген;

Даянгыштыг куруяктар дег
Дакпыжадыр чүткүп, ышкып,
Танаа дарбаң, караа кулбаң
Таанда кончуг кээргенчиг!

Тавак ышкаш дуюгларын
Дашка дегзип дидинместээн —
Базар чер-даа тыппаан ышкаш
Бажын чайып буруп турар.

Албадакчы ээзи-биле
Аар кымчы анаа дөмей,
Иван олче көрүпкештиң
Ыглай чазып, кээргеп келир.

«Аар — улуг өртээ-биле
Артель шимээн азыралга
Улуг яла онааштырган
Угаан чогуң» миннип чораан.

Орус, тыва сөстөр холуп
Орук баштаан эжинге кээп,
Чалынган дег бажын шанчыл
Чазыын сөглөп пат-ла болур:

— Сен-даа чүрек, аът-даа чүрек,
Чер-ле дөмей, күш-күш якши!
Баар орук көвей-көвей
Машинадан аът эки...

Аскыр-Ойну менде бижиир
Ам мен черле эки билген!
Сен мээң эжи башкым болдуң
Чежеге-даа утпас кылдың.

— Ажырбас оо! Ынча диве,
Агроном эртем эки —
Ажылың хөй, колхоз улуг,
Аскыр-Ой сээ машина-ла!

Эникке ынак уруглар дег
Эргеледир дырбаар, суйбаар:
Аъдынга ынчаар ынакшаанын
Агроном боду кайгаар.

Сөөлзүреди Аскыр-Ою
Сөс-даа билир, ээзин кагбас,
— Оюм — оюм! Бээр кел!— дээрге:
Оозу киштеп маңнап келир;

— Байыр чедир! Мендиле!— дээр:
Бажын савап мөгейгилээр;
— Чаштын шымда! Чыдывыт!— дээр:
Чассаан ыт дег өеэди бээр.

* * *

Ынак болгаш камнаар аъды
Ындыг ээни тыпканы дээш,
Ынаа дендээн Алдай ирей
Иванны шуут оглум сен дээр.

Эң-не баштай ындыг аъдын
Эккеп берген Алдай-оолдуң
Иштиниң ак шынчызы дээш,
Иван мырай ачам сен дээр.

Ортаа-Булак колхозунда
Олар ышкаш өңүктөр хөй,

Бнчалзажок ында черле
Иваннарныын шупту чаптаар.

ЫРЛАЖЫР БИС, ЫНАК ШЕДИМ!

Эргим, ногаан, чараш шедим —
дыдым төлү.
Эргеледил черле ханмас
саглаңмайым!
Бежен удаа чаагай часты
уткувушаан,
Мен, сен кады байырывыс
ырлаштывыс.
Өңгүр ногаан, хөнүң дендээн,
деннелге чок,
Өзүп узаан шышпыын мырай
дээрде ойнаан.
Салгын-биле оюн эреп,
куспактажып,
Саглаңайнып, Майың уткуп
тур сен, шедим.
Частың, чайның, тоолзуг
хүннүң херелдерин —
Чайыннанчак чүс-чүс өвүн
бүрүн кеттиң.
Чайын байтык, кыжын безин
мөңгүн кеткен
Чаражыңны ырлап ханмас
ынак-тыр мен!
Чунгу кызыл честек-катсыг
чочагайлар
Чук дег алдын чөөктүг ышкаш
чечектелир,
Оон үнген хымыссыг-даа,
сөглеттинмес
Онза чаагай айдызалаң
тынып тур мен.
Ада совет социалистиг
оранывыс
Арга-эзим, үнүш байлаа
шупту чежел!
Күрүнениң өртээ турбас
байлаа дээштиң,

Күштүг хоойлу сени база
камгалап тур.
Үнүп келген оранывыс
хөрзүнүн
Үргүлчү-ле каастап-шимеп,
алгап-йөрээп,
Эгииреде эрге чассыг
төлдери бооп,
Эрес, омак ырлажыр бис,
ынак шедим!

Сергей ПЮРБЮ

КӨДЭЭ ИШЧИЛЕРГЕ СӨС

I.

Көктүг чайын,
 харлыг кыжын
 соксаш кынмас
Көдээде иш —
 шугуму чок фронт ышкаш.
Килограмм дүк,
 килограмм сүт
 черде чытпас,—
Кижиге болган —
 согушкунда солдат ышкаш
Маажым бодап,
 өйүн, шагын эрттирипсе,
Магат турган тиелелге
 оскундулар,—
Мурнакчылар
 чоннуң улуг кежиин чаяп,
Мурнуу шугум —
 чайжок иште
 тулчуп турар,
Согуш соонда,
 тиелелгениң шагында дег,

Сеткилиниң ханызындан
алгап, йөрээп,
— Четтирдим — деп,
Ада-чурту
өөрүп шаңнаар.

АНЫЯК КАДАРЧЫЛАР ДУГАЙЫНДА ЫР

Даңгаар эртен чанар шолбанны
Далаш туруп,
кымнар үдээр ийик?
Эрге-чассыг сериин сырынны
Эң-не баштай
кымнар тынар ийик?
— Кадарчылар,
кадарчылар.
Кадарчылар аразында —
мээң карам.

Кылаңнашкан чайның шалыңын
Кымны мурнай
кымнар сүзер ийик?
Хаяалыг хүн алдын херелин
Кадыр дагга
кымнар уткуур ийик?
— Кадарчылар,
кадарчылар.
Кадарчылар аразында —
мээң сарыым.

Хамнаарактар эртен эртелеп,
Кымга баштай
аян тудар ийик.
Хамык чечек байыр чедирип,
Кымга мурнай
согаш кынныр ийик?
— Кадарчыга,
кадарчыга.
Кадарчылар аразында —
ынаам сеңээ.

ЭРИККЕ

Улуг-Хемниң чалгыы хайнып,
Уян чүрээм дүвүретти.
Ырак черни чыыра тыртып,
Ынакшылым согунналды!

Эзиннелдир салгын хадып,
Эрик кырын эргелетти,
Көвүктелген чалгыг дагжап,
Хөөмейимни куттулдурду.

Сериин сырын чечек сыйбап,
Сеткилимни доюлдурду,
Эрик биле чалгыг ойнап,
Эргимимни сагындырды.

Саарыгда чалгыг чаржып,
Сагыжымны далаштырды,
Ырак черни чыыра тыртып,
Ынакшылым согунналды.

МЕНИҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Сыгыр даңның ыржымында
Сырын салгын шылырады,
Башкы Таңды сыннарындан
Майның хүнү харап келди.

Чассыг оглум чаактары
Чайынналдыр долбанналды,
Күзеп ханмас хүлүмзүрүү
Хүннээректеп ойнай берди.

Қавайындан туттунупкаш,
Өөрүп, давып, шулурап тур,
Хамнаарактың аяны дег,
Өткүт үнү кынгырап тур.

Шоваа оглум куспактапкаш,
Соңгам караан ажыдыптым,
Улуг, чаагай салымынче
Уткуй көрүп, холун сунду.

Юрий КЮНЗЕГЕШ

БЕЖЕН ЧЫЛДЫҢ БЕДИИНДЕН

Беглер, хааннар одагазын ширбий шапкан,
Бергелерге торлуш дивээн совет киж
Бежен чылдың бединдиве үнүп келген,
Октаргайның эң-не дээди байырлалы —
Октябрьның наадымын уткуп алган.

Коргулчун, чаъс долу ышкаш төктүп турда,
Кокпа чоктан хосталгаже орук изээн
Арыг ханның дамды саны халас барбаан:
Айыраңнаан кызыл тукта сиңе берген,
Ажы-төлдүң шырайында хүннеп келген.

Чаңныкталган кызаннаашка сырылаткан,
Чалгаан далай доштуг суунга кадырттынга
Кадыр, Маска мөге холдан ышкындырбас:
Хайлыг чыда, селемени эде таптап,
Каптагайның аас-кежиин дарганнажыр.

Бежен чылдың бединдиве үне бергеш,
Венерага сүлде чалаан совет киж
Омак, сергек, чоргаар, хүртүүн байырлалын —
Октябрьның мөңгө хүнүн алдаржыткан
Ораннарда өткүт ырлар чаңгыланган!

ДАГНЫҢ ЧҮРЭЭ

1.

Даглыг чернин эртинези чүрээндө деп,
Даайым ашак мени сургап, хөөрөп орган.
Дөртөн чылда ону дилеп, үүлөм кылып,
Төрөөн черим ужу-кыдыын эргип чор мен.

Эртинө деп сөстү билбес — чажым кончуг:
Дагның чүрээ оожум, дүргөн согар боор деп
Элдеп бодал сагыжымга артып калган,
Даңгаар эртен дашкаар үнгөш көргүлээр мен.

Күскү хыраа койнуттардан чоорту эрип,
Хүнчө уткуй туман, бус бооп көдүрлү бээр:
Чадырывыс кедезинде дагга баргаш,
Шагга чедир буурарып көстүп турар.

Сактырымга, артыштыг даг улуг тынып,
«Сайзанактаар чараш дажың — чүрээм ол» деп,
Оглу менден чугаа эреп чыткан ышкаш...
Опчок бодал хөрээм өөр — кенен чордум.

Эзир безин ченгип болбаан энгимеже,
Элезинде кара дашче топтап көрүп,
Курайлашкан дуруяалар шуужуп эрткен
Куржааңгылыг сыннардыва кайгап чордум.

«Аъдың өртээ кажыл?» дижип, уткушканда
Дайгырышкаш каржып эртер одуругнун
Дагга безин тайып турар хаяларын
Анай-кара чажымда бир чортуп эртим.

Куду көөрге, дүп чок ханы — шапкын хемниц
Көвүктөлгөн саарыы мөөрөп, мөөп чыдар.
Куйга бажым адыш кыннып, «дагның чүрөөн
Көрдүм бе?» деп, сести-сести ээгийп чордум.

«Дагның чүрээ кайда чоор?» деп айтырар дөөн
Даайым ашак назы дөгөөш, мөчүп калган.
Кымдан ону ылавылаар? — Херечи чок!
Кыжырымак кижиге болза, кочулаай-даа...

Дөртен чылда ону дилеп, үүлем кылып,
Төрээн черим ужу-кыдыын эргип чор мен.
Аъттангаштың арттар ажып, сургуулдадым.
Автомобиль мунуп алгаш, халдып чандым.

2.

Чүглүг куш дег ужуп чоруур болу бергеш,
Чүден бедик Саян, Таңды кырын шыпкан
Менги доштан ону тывар дээн ышкаш
Вертолеттуг хонуп алгаш, харап чордум.

Дүндүүштелип үнзе-үнзе, ак-көк дээрниц
Дүдүскээнде бажын шашкан сүүрлер ынаар,
Талыгырже саргыяк дег каъттажыпкан:
«Дагның чүрээ мында!» дээнзиг чоргаар чыдар.

Геологтарның үнгү* каапкан каъттарында,
Аламалай алдын каскан судактарда,
Кертип тургаш орук изээн кызааларда
Анаа орбаан мээң изим база-ла бар.

Асбест, хөмүр, кобальт, дус тывыжында
Ажылчыннар аразынга чеде бээр мен.
«Дагның чүрээн тыптың бе?» деп элдээртирлер.
Даамай харыы бере албас — хөлзей бээр мен.

Даглар база, кижилер дег, чүректинге
Дадагалзаар барымдаам чок.

Өртемчейге

Дайын боорга ооң чүрээ ондап-остаар,
Тайбың хүннүң херелинге өөрүп-хөглээр.

Чалбышталган оттуг чүрээн кижилерге
Далдарал чок бараалгадыр. Ынчангаштын
Даглыг черим — Тывам-биле мээң чүрээм
Чарлып болбас, мөңгө тудуш каңнаттыгган.

АРГАЛАР

1.

Хөлбең ногаан аргаларга
Көктүг чайын сыыннап чораш,

Хөлегениң сериининге
Хөлестенип оруксаар сен.

Шыргай черниң үнүн дыңнап,
Шырыш, маргаа чыдын тынып,
Чавыс кудай торгузунга
Чаагың сыртап алыксаар сен.

2.

Алдын сарыг аргаларга
Арай күскээр каттап чорааш,
Чүзүн-баазын элдеп өңге
Чүрээң алзып боданыр сен.

Дүдүскектиг чиңгир сыннар
Дүп чок терен, чайыннаан хөл
Шаараш бүрү өттүр көстүп,
Чалаан ышкаш дайгырып кээр.

3.

Харлыг кыжын аргаларга
Хаагың кеткеш диинчеп чорааш,
Оъжук баскан шеттер-биле
Оожум ырлап, хөөрежир сен:

«Шыргай арга чуртумайның
Сыгыргазы болурум кай.
Чындыр кара эжикейниң
Сыргазы-даа болурум кай...»

4.

Шала часкаар аргаларга
Сагынган дег эргип келгеш,
Элеп читпес эртине дег
Эргим чуртуң магадаар сен.

Куштар үнүн чаржалаштыр
Куюм чүрээң кыйгы салыр:
— Ынак аргам, чараш аргам,
Ырым болуп мөңге артсын!

ЧҮҮ ДЭЭР МЕН?

Ногаан шыкка үем уруг
Номум хунаап алгаш барган.
Бажы-биле алыксаан бе?
Баштактанып ойнаар дээн бе?

Бир-ле катап кожа оргаш,
Билзээн тайзып апкан мен де.
Чүү-даа болза удурланмаан,
Чүрээ эриг болган чоор бе?

Чанныр боор деп бодап алгаш,
Чанынга кээп тургулаар мен.
Уруг мени тоовастаан,
Ужур чөвүн тыппастадым.

Хей-ле черге сеткил дойлуп,
Кежээликтей олуртпастаан.
Шаанга чедир дөзүп келгеш,
Чагаа бижээш чорудуптум.

Билзээм бер деп, демги уруг
Айдың кежээ чедип кээр боор.
Билзек биле номда чүү боор,
Аңаа дораан солчуп аар бис.

Ошкап каарын чөпшээре деп
Шеней аарак сөглөптейн бе?
Опчок хей дээш мени уруг
Чемелезе чүү дээр мен?

КИЖИ БАЗА ДАГЛАР ЫШКАШ...

Кижиг база даглар ышкаш.
Сеткил байлаан каспайн чыткаш,
«Хиремик эш эвеспе» деп
Химиренип, чектеп болбас.

Кижиг база даглар ышкаш.
Сеткил оруун изевээнде,

Чежемейиң чоок-даа болза,
Четче чаңы ажыттынмас.

Кижн база даглар ышкаш.
Сеткил күжүн шеневээнде,
Сезен-даа чыл, вулкан ышкаш,
Чери ону адавайн баар.

Кижн база даглар ышкаш.
Сеткил оду өшпес болза,
Кингирткейнип буступ дүшпес,
Хилег тоовас, черле өлбес.

ЯКУТ ААЛЧЫЛАРГА

Челээштелген мээң черим
Ханы ынак төрелин:

— Капсе!

Менди!

Привет!—

деп

Чечек тутсуп уткуду.

Хомус биле чадаган
Кожан ыры чаңгылыг
Акы-дунма байырлал
Айыран каас хөглүг-дүр.

Самнап ойнаан чалыылар
Сарадактан эрес-тир.
Шүлүк, ырның оккуру
Чүглүг куштан ылгын-дыр.

Якут, тыва өңнүктөр
Ыяк быжыг эптиг бис.
Найыралдың кавайы —
Ынак чуртту алгаар бис.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ГОРЬКИЙ, СЭЭҢ НОМЧУКЧУҢ МЕН!

Тыва кадай индирдиве үнүп кээрге¹,
Дыка топтап, эрткен оруун кээргеп көрдүн:
Ооргазынга төлүн туржук, хая дег аар
Очалаңны чүктөп чораан маадыр болду.

Авам база «херээжок» деп кочуладып,
Амыдырал дүмбей дүнүн чурттап эрткен.
Эрткен үе коптарбас мен, чалынмас мен.
Эки шагның — совет үе салгалы мен.

Улуг башкым! Эң-не баштай тыва дылга
Уран чугааң номчаан хүнүм даан чаагай!

¹ «Мен дүүн Чөөн чүктүң ажилчы чоннарының коммунистиг университетинге чордум. Ында бистиң үе төлээлеттинген: беш чүс ажыг негрлер, индустар, арабтар болгаш оон-даа өскелер бар. Аңаа тыва херээжен кижин үнүп келди, ооң буттары телеграф чагызындан-даа артык быжыг көзүлдү; ол буттар кырынга ол херээжен та чеже-чеже чылдар дургузунда туруй келир ыйнаан, ону канчап билир боор ону. Алды чыл мурнунда оларның үжүк-бижин безин шуут чок чораан... Ам оларның бижик билир кижизи 26 хуу болу бергенин ол херээжен чугаалап берди.

Ол херээжен орустап турда, оюн-баштак, өткүт-чидиг сөстөр ана кут-тулуп-ла турду, алыс бүдүжү шын-на политиктиг кижин чорду».

Максим Горький, 1931 чылдың июнь 11.

Кайгамчыктыг үнүң дыңнааш, кырган ием
Катап база чалыткаанзыг сергей берген.

Чалбыыш сөзүң даглар ажар шыдалым ол,
Чамбы диптер эргий ужар чалгыным ол.
Тура-соруум, Данко ышкаш, дайынчы мен,
Тулушсумза, чонумну дээш чүрээм бээр мен.

АГАР-ЭЛЕЗИН

Кызыл туктуң кызаннаажы — сайгылгаанны
Кыпсып турар Красноярск ГЭС-ин көрдүм.
Ийи сүүрнүң аразында тулуш дендээн:
Изиг бустар соокту хойзуп, бургурап тур.

Эртем биле кижиге күжү катчып алгаш,
Хөректерин керттип каапкан чалымнар бар.
Ээремчиктер дузаан кырлап маңнашкан дег,
Көвүрүглөп грузовиктер солчуп турлар.

Дагның хөрөөн шыйлаңнадыр куржаңгылаак
Дагыр-мыгыр орук-биле бадып-чоктаан
Тудугжулар шуужуп турда, көөрүмге,—
Тулчуушкунче шериг халдап турган дег-дир.

Өөндүвө чулуун сөөрткөн кымыскаяктар дег,
Өөр-өөр оолдар бедик моондак кырлап турлар.
Аттыккан суг от тып аар дээш шагар «оттуун»—
Агрегаттын даваан эптеп, салчып турлар.

Кижиге, дунзаа, күчү, сорук, агар-элезин
Киржиң турар тудуг-биле төрөлдөштүм.
Ыржым мында — шалыпчылар дайзыны,
Ыры мында — маадыржааннар херечизи.

Аыг байтык, демир-орук сөөртүп албас,
Аары дендиги херекселдер мында бар-дыр.
Ажылчын кыс шишкир хоолай башкарып тур,
Агар-элезин овааландыр саарлып туру.

Агар-элезин! Изиг хүндүс соок сугга
Ооргу диштер шакылааже шымнып алгаш,

Андааштанып, хөрээм сеңээ чиннеп чордум.
Ооргам дургаар чыпшына бээр чассыг чордун.

Агар-элезин! Частыг-чарлыг чайгы шагда
Чамдык хемнер хоочун унун далдап каапкаш,
Азып-тенээш, өске черге чакпыылдай бээр,
Чаңгыс сен-не чуртуң ээлеп артар чордун.

Агар-элезин! Тенек шаамда сеңээ келгеш,
Адыштарым долдур-долдур аспаптапкаш,
Үрезиннер эдектепкеш, чашкан эр дег,
Үен-балай сени чажып ойнап чордум.

Агар-элезин! Ам мен сени кайгап тур мен.
Авыралдыг ГЭС-ти тутчуур «чилиин» бар-дыр.
Дунзаа-биле совет кижиг сени холааш,
Туруг кылган — чалгыг дозар күчүтен сен!

ДАГ-ДУГУ ДЕГ, ОТКА КЫППАС БОЛУКСААР МЕН!

Чаңгай паштың чарык дүвүн сыксып аар дээш,
Талык черден даг-дүгүн кырган-ачам
Таалың долдур артынып кээр. Кожалары
Чайгаар келгеш, «думчук чарып» үлежип аар.
Чаңгыс чижек — күскү чаъс бооп эрткен төөгү
Сагыжымга база катап кирип турду.

Ак-Довурак эргип келгеш, чарлап тур мен:
Шагда мөчөөн таныжымның орлан оглу,
Мажалыктың белин кескен ажилчыннар
Башкарып тур. Хилис чыткан черниң байлаан
Чара тепсип, хоора каггаш, «үптеп турлар».

Сөөм ышкаш, узун-узун даг-дүгүн
Сөгечелеп шыгжап чыткан инек-дашты
Экскаватор испиктепкеш, салгарыпкаш,
Эргип келген самосвалче чүдүрүп тур.
Завод өөжү хоолайдыва демги начын
Чаагай чемни хөмө төпкеш, катап кээп тур.

Чечек бажы частып турар часкы шагда
Сеткил өөртүр сөстүң күштүүн шилип аарда
Онза байлак даг-дүгүңгө деңнеп аар мен!
Төрөөн чуртум солдады боор хүнүм кээрге,
Төрөл чонга шынчым шылгаар тулуш боорга,
Отка кыппас даг-дүгү дег быжыг боор мен!

КӨВҮРҮГ АЛДЫНДА БЕЛДЕР

Кедээзинден Кызыл-Мажалык харап турар,—
Хемчик хемни кежир туткан көвүрүг бар.
Ону кырлааш, чадаг улус доктаап эртер.
Ону кырлааш, машиналар сыылап кежер.

Чадаг улус куду көрүп чардыга бээр,
Чажыт барын шала соңнап билип каан мен:
Чакпаларын сула чадып, чыскаалыпкаш,
Чаяннашкан белдер төвүн салдап турлар.

Олар кайын ында чемнеп турлар деп аан!
Олар ында маадыр сүрлүг кижилерниң
Ажыл-ишке бараалгаткан аялгазын
Аксын ашкаш, таалап дыннап турлар боор ийн!

ТУРАСКААЛДЫ КАМГАЛАҢАР

«Барлык» совхоз делгем шөлүн кадагалаан
Маадыр түрлүг кижикөжээ харап туру.
Сорук киргеш, чедип келдим: хойлаарагын
Чолуксанзыг ийи холдап менче сунду.

Тураскаалды бастыр болза,— частырыг боор.
Тураскаалдың чевээн хөмзө,— чидириг боор.
Хөлегө дег, холга кирбээн төөгүнү
Көжээ кижикөжээ чугаалап бээр тоолчу болгай.

Черниң хүннү дээскинип турары дег,
Өгбелерим хая демдээн эргип тур мен.
Өөрден чарлып өскүссүрөөн анай ышкаш,
Черниң черинде чүглө чааскаан хилеп тур сен.

Кандыг яла үүлгеткен херектээн дээш
Харбаң холдар хөрээң буза соктап кааныл?!
Чүс-чүс чылда сарыг-хамчык кылбаан-дыр сен,
Чүү деп тенек хаваан оя боолап кааныл?!

Қожа турган эжиң-өөрүң дескилээн бе?
Хорумналган базырыктар эзилген бе?..
Моон соңгаар көжээ бузар тенек турза,—
Болгаандырар судка шиидер — ужур ындыг!

Олег САГАН-ООЛ

ШААВЫС КЕЛГЕН

(Дөрт көргүзүгүг шиш)

ШИИНИҢ ҚИРЖИҚЧИЛЕРИ:

- Дыңнаароол — өгнүң эр ээзи.
Домбуштай — ооң кадайы.
Докпак-Уруг — оларның уруу.
Балажык — уругнүң душтуу.
Топтуг-оол — революстуг намның кежигүнү, араттарның органи-
закчызы.
Кара-Кадай — Балажыктың авазы.
Былдалаар — чудурук намның талалакчызы, кедергей үзелдиг
кижи.
Хеверик — үймээнчилернің төлээзи, чажыт организакчы.
Сыгдыгыр — үймээнчилернің бирээзи.
Чавана — Былдалаарның дузалакчызы.
Ук шинге араттар база киржир.

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Чайгы хүн өрүлөп келген турар. Самдар кара өгнүң ишти бора-бүдүн:
чыышкында үвүр-савыр хеп, өлгүүрде сава-саңга көстүп турар. Өгнүң
даштында Балажык тараа соктап турда, ооң чанында Докпак-Уруг
деспиде тараа челбин орат.

**Б а л а ж ы к. Бо тарааны сен хоордуң бе?
Д о к п а к-У р у г. Ийе. Чүге айтыраң ол?**

Б а л а ж ы к. Эки бышкан тараа-дыр. Соктаңгыры аажок.

Д о к п а к-У р у г. Авам-биле ийилээ соолдуруп, хоордувус. Авам амыр кижн боор, тарааның бышкан-бышпаанын мырыңай эндевес.

Б а л а ж ы к. Аалымга шала соолдурган тараа соктааш, пат болдум ышкажыл. Адыштарым хаваргылап калды. Ааршылыы кончуг. Көрдаан (*көргүзөр.*)

Д о к п а к-У р у г (*көөр*). Шынап-ла суглангылааш, дештигилей берген-дир. Ынчаарга мен соктаайн, сен челби шиңбе.

Б а л а ж ы к. Чок, мен согайн, ам ажырбас болган.

Д о к п а к-У р у г. Мээң анаа-ла көрүп орган херээм чүү боор ийик? Демнежир-ле болгай (*баланы туткаш, тарааны соктай бээр*).

Б а л а ж ы к. Ам эскирип, иштинден кеш тыртып келген-дир ийин...

Д о к п а к-У р у г (*чазык көрүп, хүлүмзүрээш*). Дөмей-ле, ийилээ кылырга дүрген-не болгай.

Б а л а ж ы к. Ынчаарга, сен он кагарыңга-ла, ооң соонда мен соктаайн ала.

Д о к п а к-У р у г. Он эвээш-ле ыйнаан. Ооң орнунга чээр-би болза (*соктап турар*).

Б а л а ж ы к (*санап турар*). Бирээ, ийи... Чээрби. Че, ам мен кагайн.

Д о к п а к-У р у г (*балазын черге салгаш, тарааны деспи-же уруптар*). Арый берген боор ийин оң (*элгей бээр*).

Б а л а ж ы к. Кажарыңны ала... Адыр, сай-чажыңда хевек чор, аштап берейн (*суйбап чодар*).

Д о к п а к-У р у г (*тараазын элгевшиаан*). Бодум аштап алгай мен аан.

Б а л а ж ы к (*уругнуң кежегезин тудуп, сонуургай бээр*). Кедергей кежегелиг кижн сен аа, артында-ла дас-кара.

Д о к п а к-У р у г. Ам чаа көрүп кааның ол бе?

Б а л а ж ы к. Көрген санымда-ла сонуургаар-дыр мен.

Д о к п а к-У р у г. Сээңни-биле дөмей-ле ышкажыгай...

Б а л а ж ы к. Чалаа-кара суг баглаптар болза, та чүү ыйнаан!

Д о к п а к-У р у г (*тарааны элген доозуптар*). Ону чоор ийик сен — бажынның дүгү чок эвес.

Б а л а ж ы к. Шынап-ла. Сээң кежегең бо-ла хевээрзи меңээ чараш. Көрүп, суйбап оруксаам кээр...

Д о к п а к-У р у г. Сээң кежегең меңээ база-ла ындыг... (*ара соксааш, бот-бодунуң кежегелерин деңнештирип, чаптанчыг турарлар. Домбуштай көстүп келир.*)

Д о м б у ш т а й (*Балажыкче*). Аалындан бээр келдиң бе, оглум?

Б а л а ж ы к. Ийе.

Д о м б у ш т а й. Оон-моон ындыг-мындыг чүү дыңналыдыр база?

Б а л а ж ы к. Алды аалда улус чыгып, чыыш бооп турар. Хамык улус ынаар сөктүп чоруп турарын көрдүм.

Д о м б у ш т а й. Ой дадайым. Ол чүү чыыжы ирги але?

Б а л а ж ы к. Хувискаалчылар хуралдаазы дээр чорду.

Д о м б у ш т а й. Бо ашак ынаар көзүлбейн-дир бе?

Б а л а ж ы к. Аъдының барааны ында көстүп турар чорду.

Д о м б у ш т а й. Ол-ла болгай. Улус чыылган чер эндээр эвес. Хырны-боскун безин уттуптар ашак боор ийин, таан хоранныг...

Д о к п а к-У р у г. Бис база бараалы аа, авай?

Д о м б у ш т а й. Ынча дивес чоор, ынаар баргаш чоор силер...

Д о к п а к-У р у г. Солун-на ыйнаан.

Д о м б у ш т а й. Чыышта солун чүү боор ийик: улус эт-тээр-хыйнаардан башка.

Б а л а ж ы к. Ам ынчанмас-тыр ийин.

Д о м б у ш т а й. Ана аттыг боор чүве чоржук.

Д о к п а к-У р у г. Анаа хуралдаа-дыр ийин, авай.

Д о м б у ш т а й. Мындыг түвектиг силер ийин, бир-ле чүве тып алган турар. Кижиг барыксаар хире эвес, кончуг боор чүве чорааныгай. Биеэде, ынчаарда сен бичии турган сен, кожавыс аалга чыыш болган. Оон-моон келген улус ыңай-бээр шакпылажып, ындыг кижини ынча какты, мындыг кижини мынчалды, шаагайтады, манзалады дижир. Шынап-ла улустуң алгы-кышкызы-даа кончуг, мырыңай кожа аалга безин дыңналып кээр чүве чоржук. Оон чүрээм аарыыр кижиг чораан мен. Ынчангаш, ындыг-ындыг чүвээ хөңнүм чок (*өгже кире бээр*).

Б а л а ж ы к. Шаанда ындыг турган-дыр, ам анаа дээр чорбадыве.

Д о м б у ш т а й (*өгден, чыышкын чыып тура*). Дөмей-ле ыйнаан.

Д о к п а к-У р у г. Барган болза аа, авай...

Д о м б у ш т а й. Че-че. Кыс кижиг сонуургаачал чорбас чоор. Ооң орнунга бызааларың көр — иелерин сүрүп чоруй барбазын.

Ыт ээрген соонда Топтуг-оол чедип кээр.

Т о п т у г-о о л. Үүле бүтсүн, дунмалар.

Б а л а ж ы к. Ындыг-ла болзун, чорук чогузун.

Топтугоол. Күш-хүнезин кылып алгаш, кайнаар белет-
кенип турарыңар бо ийик, эрестер?

Балажык. Баар черниң бажы чок ийин бо.

Топтугоол. Кайын ам, чандыр салыптың ышкаш (*топ-
тап көөр*). Күжүр эрни. Харың кажыл?

Балажык. Чээрби-ле.

Топтугоол (*уругнуң бажын, кежегезин суйбааш*).
Сээң харың кажыл, дуңмам?

Докпак-Уруг. Он сес-ле.

Домбуштай үнүп кээр.

Топтугоол (*кадайже*). Амыр-ла, угбай.

Домбуштай. Мендээ.

Топтугоол. Мал сүрүг хүр-дүр бе аан?

Домбуштай. Хүр-дүр. Силерниинде мал-маган, ханаа-
думаа тайбын-дыр бе аан?

Топтугоол. Хай бачыт чок, харын тайбың, өөр-өнер,
өөрүшкү долу чуртталга бооп турар-дыр, угбай.

Домбуштай. Ында-мында чугаалажып, ол-бо дижи-
ле турар ийин харын...

Топтугоол. Төрениң төөгүзүңге турбаан, чайынныг
чаагай эргилде бооп эгелээн, арат-чон амырап, дойлуп ту-
рары магаданчыг-дыр.

Домбуштай. Уйо-о... Өгже кириңер. (*Шуптузу өгже
кирип кээрлер.*)

Топтугоол. Амыранчыг үе келген, угбай.

Домбуштай (*хөнекте шайын, тавакта тараазын са-
лып берип орат*). Дижип-ле турар-дыр харын... Ындыг-даа
болза, чогуум ужуру билдинмес боор чүве-дир ийин база.

Топтугоол. Дораан-на биле тыртып аары берге бол-
байн аан. Ындыг-даа болза, карактарывыс ажып, хамык чү-
вениң ужурун угаай бээр бис, угбай.

Домбуштай (*аайын тыппас*). Ындыг ирги бе але...

Топтугоол. Дадагалзавайн барып болур силер. Хамык
чүве амыдыралывыска-ла бодарап эгелээр, боттарывыс тур-
гузукчулар апаар бис.

Домбуштай (*аныяктарже*). Ынаар-мынаар баар бис
дишпейн, таптыг дыңнап алыңар.

Докпак-Уруг. Хөй улус чыылган черге баарга, солун-
на ыйнаан, авай.

Домбуштай. Дөмей-ле болгай. Харын олуруп алгаш,
бо акыңарны дыңнаңар, база-ла оон келген кижиле ыйнаан
бо, кижиле бодарга.

Топтугоол (*жүлүмзүрүүр*). Ийе, ооң кижизи мен, тө-

лээзи, дыңнаар харын. Чиге сонгу чүкте ужу-кыды көзүл-бес улуг делгем чурт бар чүве-дир. Ол болза, орус улустун ораны-дыр. Ол улустун иштинден угаан-сегээнниг, ук төлөп-тиг кижн бодарап үнген. Ооң адын Ленин дээр. Ооң баш-талгазы-биле улуг орус оранда Октябрьның хувискаалы өөскүп үнген. Төрениң улуг эргилдези болган, Хааннарны, нояннарны ширээ, дүжүлгезинден дүжүрген, эрге-шөлээни яды арат чонга тывыскан, ямбы дип чаазы-биле хувулуп, хувискаап турары бо-дур ийин але.

Д о м б у ш т а й. Өршээ дадайым, та чүү болур чүве ыйнаан...

Т о п т у г - о о л. Октябрьның ачызы, ооң чырыткызы чер-черге тарап, биче-буурай улустарга чырыткыланып турары бо. Тывалар оон оттуп кээп, бодунуң чуртунда хувискаалды өөскүдүп турары бо-дур ийин, угбай.

Д о м б у ш т а й. Ындызы-ла бо ыйнаан харын, өршээзин...

Б а л а ж ы к. Алды аалда чыыш чыгып турар, ооң дугайында бооп турары ол-дур аа?

Т о п т у г - о о л. Араттар чыгып, хувискаалдың ужурун, сорулгазын чугаалажып турары ол-дур, олуртунмас болган.

Д о к п а к - У р у г. Аңаа кымнар барып болурул ынчаш, акый? Бис барзывысса кандыгыл?

Т о п т у г - о о л. Күзелдиг кижилер шупту баар. Харын чүге олурар силер, хып дээн аныяктар-дыр силер, хап турар-ла болгай.

Д о м б у ш т а й. Дадайым ыңай... Болар ынаар баргаш чоор ийик. Херектиг эвес. Ам-даа чөгенчиг чүвелер ышкажыл, угаан-сегээн кирбээн.

Т о п т у г - о о л. Чуртталганың девиин улгаткан болдур ийин, угбай. Үе келген. Чон дарлалдан адырлып, хостуг амылыралдың ээзи болган, хөделип үнүп турар.

Д о к п а к - У р у г. Улус ол хире хайнып турда, бистиң орган херээвис чүү боор ийик, авай.

Д о м б у ш т а й. О-ой та, урукум. Ачылыг чүве болза, барбаска-даа өршээр-ле ыйнаан...

Аал чаны-биле эрткен улустуң ырызы дыңналыр:

Көдээзинге чыдып алгаш,
Көңгүс арат сайзыратпас
Хөреңгитен баяаттарны
Хөөгдөптер шаавыс келди.

Ырны дыңнаалап орган Балажык, Докпак-Уруг үне халчырлар.

Д о м б у ш т а й. Ойт, кай баарың ол, уруум? Ырава.

Т о п т у г - о о л (*үнүп келир*). Ол-дур, ырың солунун дын-надыңар бе? Аныяктар-дыр. Чаа, хостуг чуртталга дээш хап турарлары ол-дур. Силер база тыртылбанар...

Д о к п а к - У р у г (*сымыранып*). Бис база барып, билип аарын оралдажыр бис.

Т о п т у г - о о л. Ол-ла болгай, аныяктар диттип чадап ор-бас-тыр ийин.

Б а л а ж ы к. Орбас бис, баар бис.

Т о п т у г - о о л (*Балажыкче*) шын-дыр, эрес болуңар.

Д о к п а к - У р у г. Авам хоржок кижы ышкажыл, кижини кыңчыктырбас.

Т о п т у г - о о л. Чүвениң ужурун билбейн тургаш, ытпайн турган боор ийин оң... (*Домбуштайже көргөш.*) Ындыг аа, угбай?

Д о м б у ш т а й. Та, та, дуңмакым ай... Өршээзин...

Т о п т у г - о о л. Хувискаалдан одунган төлдөр олурбас болгай аан. (*Топтуг-оол чоруптар, ооң соондан аныяктар ба-за ажыт кире бээр. Бичии болган соонда Дыңкаар-оол келир*).

Д ы ң н а а р - о о л. Кадай, бар сен бе? Урууң кай баарды?

Д о м б у ш т а й. Та, та. Кым билир боор оларны, салчып туруп берген чүвелерни.

Д ы ң н а а р - о о л. Эжи кымыл?

Д о м б у ш т а й. Демги оол-ла ыйнаан... Каяа тояап чо-рааның ол?

Д ы ң н а а р - о о л. Тояап деп чүң боор ийик, кадай, кай-гамчык-ла чүве бооп турда. Харын амырап, хөглеп турар-ла болгай.

Д о м б у ш т а й. Мындыг моң, бир-ле чүве тып, дыннап алган, шуугап келир. Орта чугаа-сооду безин чок.

Д ы ң н а а р - о о л. Харын бээр дыңна. (*Шай кудуп ижип эгелээр*).

Д о м б у ш т а й. Ёзуургаксымаары кончуг болдур ийин мооң.

Д ы ң н а а р - о о л. Мени бо-ла кончуй бээр болгай сен. Ажыл кылбас, аалдар кезиң, аян-тээлээр дээш.

Д о м б у ш т а й. Меге ийикпе — долдайлап чортуп чоруу-руң. Дүүн үнгөш, ам чаа элейтип келгениң бо-дур.

Д ы ң н а а р - о о л. Ындыг-даа болза, чержилеп бодаарга, ам үне улгаткан болдур мен ийин, кадай. Мени кончуур эрген чок болган.

Д о м б у ш т а й. Амыр-дыр бо. Сээң бажың эъттендир-бейн аан харын.

Д ы н н а а р-о о л. Ам эр хиндиктиг кижилер шупту эрге-шөлээлиг болган-дыр ийин, кадай.

Д о м б у ш т а й. Чүлүг деп чээ?

Д ы н н а а р-о о л. Эрлерни, ылаңгыя мени суг херээжоктар аттынып болбас болган деп бил. Ам талаар. Чүге дээрге, эрлер бүрүн эрге-шөлээли тылкан.

Д о м б у ш т а й. Эрге-урга деп алган, анчыг кулугур мон. Ам та чүзүн элдээртип, авыяастап олулары бо.

Д ы н н а а р-о о л. Кончуун херем моон, ону безин билбес, ыдыктыг сөсче безин аас эдип олулар. Эрге дээрге... (*боданып ора*) артык дээн чүве-дир ийин ол.

Д о м б у ш т а й. Артык, артык деп алган. Кым чүүден арта бергени ол чүвел?

Д ы н н а а р-о о л. Шынап, кадай. Чержилеп бодаарга, бисте бооп турар күчүлүг, күштүг, улуг хувискаалдың ужур-у ол-дур.

Д о м б у ш т а й. Ол сеңээ кандыг херек чүвел. Анаа ыт чок орзунза.

Д ы н н а а р-о о л. Чок, кадай, сен чандыр угаап орар-дыр сен. Херээжоктарның угааны черле чегей боор чүве-дир ийин, чөгенчиг амытаннар бо... Бээр дынна харын. Эр хиндиктиг кижиг артпас, шупту хувискаалдың херээнге киржир, каргыстарны хөөгдөп үндүрер угаанныг чүве-дир ийин бо.

Д о м б у ш т а й. Каргыстар? Ол ындыг кымнарың чүвел?

Д ы н н а а р-о о л. Поо хайт, бо-даа кадайны, көнгүс билир чүвези чок, өгге-ле үзээрей берген олуларга, ыңай-бээр чүвээ барбаска, ынчап баар-ла болгай, чержилээрге аан.

Д о м б у ш т а й. Аалдар кезип чорааш, сээң бүдүрген чүвөң чүл ынчаш, хоозун чулчуруурундан башка. Хувискаал-хавыскаал деп алган.

Д ы н н а а р-о о л. Биче-буурай улустарга эрге тывыскан төрөниң улуг херээниң дугайында ынча дивес чоор. Мен болза, ооң кижизи-дир мен, хувискаалчы. Ындыг болганда, каргыстар кайыл дээш калбандырып олулар апаар.

Д о м б у ш т а й. Дайылдажырың ол бе?

Д ы н н а а р-о о л. Ынчанмайн канчаар ийик. Мээң херээм, хувискаалчы кижиниң кылыр ажылы, ол-ла болгай.

Д о м б у ш т а й. Кым-биле дайылдажып, та кайнаар баар деп орар ашак ыйнаан бо. Бирде-бирде мелегейзимээри кончуг болдур ийин моон, угааны чана берген-даа ышкаш.

Д ы н н а а р-о о л. Хөреңгитеннерни хөөгдээр дээнде баар чер-ле муңчок денаан, кадай.

Д о м б у ш т а й. Анчыг кылынмайн олур, түвектиг-дир сен.

Ооң орнунга ажыл-хожулум, аал-чуртум деп орган болза...
Ооң дугайында безин дуйбас болгай бо.

Дыңнаар-оол. О, кадай. Төре херээниц дугайында чугаа-соот бооп турда, хувискаалчы кижии кадайынче канчап кайгап орар дээр сен, чержилеп-даа көрнаан.

Домбуштай. Хувурай бер, сени-даа.

Дыңнаар-оол. Харын бээр дыңна, таптыг чугаалан берейн, дыка солун. Анаа-ла солун эвес, аажок ужурлуг.

Хөнекте шайны маажым кудуп ижип орар.

Домбуштай. Ёзуургап алган, мырыңай дедир барган ашак-тыр бо...

Дыңнаар-оол (*таваар*). Хувискаалчыларның чыжы болду але. Хем-Белдиринден келген кижии чүве чугаалады. База бир амыр кижии ол болду. Канчаар ону! Ана суг салба төл-дүр. Аазадырга-ла аттыгып турар, та кайыын кээр сөстөр ол.

Домбуштай. Аазадып алгаш, алаң кайгап ордуң-на ыйнаан, таалап аан.

Дыңнаар-оол. Дыңнавас аргажок, чайгаар-ла хаара тыртыра бээр сен. Сен-даа дыңнаан болзунза, ындыг сен.

Домбуштай. Чүү дээр чүве-дир ынчаш? Уруг-дарыгга, улус чонга ындыг-мындыг чүве болбас бе? Каржы, хажагай чүве үнмес бе?

Дыңнаар-оол. Оларга чүү боор ийик. Хувискаалчыларның салгакчылары ышкажыл. Харын эвилелге элзедир дээр чорду але.

Домбуштай. Кандыг деп чээ?

Дыңнаар-оол. Залуучуттарның эвилелинге элзедир, ооң ёзузу-биле чурттаар апаар-дыр ийин, кадай.

Домбуштай. Ол ам чүзү апаарды?

Дыңнаар-оол. Чержилеп бодаарга, эвилел-ле-дир ийин але. Чүү дей-дир, эдерер апаар хире. Хувискаал ынчаар негеп турар-дыр ийин ол.

Домбуштай. Чержилеп-чержилеп деп алган. Ол хирезинде билген чүвези-даа чок, мелегейин көрем моон.

Былдалаар биле Чавана кирип кээрлер.

Былдаалар. Хувискаал делгерээр болзун!

Дыңнаар-оол. Ындыг-ла болзун.

Домбуштай (*аайын тыппас*). Мендээ...

Былдаалар (*аптара кырынга сандайланып олуруп алыр*). Чаа, хувискаалчы ёзуну, болган болза, барымдаалавас ышкажыл сен?

Дыңнаар-оол. Чержилеп бодаарга, бодунуу-биле шү-
жүңейнип олурар кадай ыйнаан бо.

Былдалаар. Угаан киир сургаар, кегээредир-ле бол-
гай аңар.

Чавана. Бүдүүлүк кадайларны деңернаан. Хи-хи...
(овуузуннуу каттырар.)

Домбуштай. Чүнү канчапкан кижини мен ынчаш?

Дыңнаар-оол. Анаа чугаалаарым ол-дур ийин...

Былдалаар. Ам үеде чаазы-биле, хувискаалчы ёзу-
биле чурттаар апаар. Эрги, сазаң феодалдарның ёзузун ба-
рымдаалавышаан олурар болган болза, хувискаалдың дай-
зыны, анаа удур идегет деп санаар апаар. Бо херекке кымны-
даа чиигедип болбас, эр-даа, херээжок-даа кижини болган бол-
за, хувискаалдың кулугуру деп санаар херек.

Чавана. Бак кудун чайладыр деңернаан.

Домбуштай. Кеде кончуг чүве-дир ала...

Былдалаар. Хувискаалдан кым-даа кортпас, чүгле
оон дайзыннары, аңгының идегеттери, хөрөңгитеннер коргар.

Чавана. Коргар болза база-ла... хи-хи....

Домбуштай. Чиктиг-чактыын-даа бо улустуң...

Былдалаар. Кымдан чиктигзинип, ойда-кайда олура-
рыңар ол аңар?

Домбуштай. Бодум ынчап ораарым бо ыйнаан...

Чавана. Черле хөрөңгитеннерниң артышкыны хевээр
херээжок болбайн бо, хи-хи...

Дыңнаар-оол. Хувискаалдың херээнге чүдүп ораары
бо ыйнаан моон, чержилээрге аан...

Былдалаар (эдертир шириин көөр). Уругларыңар каш
ийик?

Дыңнаар-оол. Чаңгыс кижини ыйнаан бо?

Домбуштай (дүвүрөп ораар). Чаш чүве-дир ийин.

Былдалаар (саазын, карандаш уштуп алып). Ындыг
болган болза адын аданар!

Дыңнаар-оол. Докпак-Уруг дээр бис.

Былдалаар (моолдап бижип ап ораар). Хары кажыл?

Дыңнаар-оол. Каш ийик моң, кадай?

Домбуштай (ашаанче кылчаш кылдыр көргөш). Ону
чоор сен? Каш-даа болза. Мындыг кижини ийин...

Дыңнаар-оол. Он сес боор ийин он.

Былдалаар. Улуг кыс ышкажыл. Бичии деп чүге ме-
гелеп ораарың ол?

Чавана. Херээжок кижини эртип деңернаан. Черле оптуг
кадай-дыр бо. Хи-хи.

Д о м б у ш т а й. Кижиге уруу бичии болбайн канчаар ийик. Ам-даа угаан кирбээн уруг-ла болгай.

Ч а в а н а. Ашаа бар бе? Кымыл?

Д о м б у ш т а й. Бичии уруг деп ор ышкажыл мен.

Д ы џ н а а р-о о л. Ам дээрэинде өгленмээн, ындыг-даа болза, күдээвис оол база бар болдур ийин.

Д о м б у ш т а й (*ашааның бажын чулгуй идиптер*). Мелегейни мону...

Ч а в а н а. Оон башка... хи-хи...

Б ы л д а л а а р. Дараазында кээп, ооң-биле таныжар апаар-дыр эвеспе. Арнын чазыктырып, өөредир бис. (*Маузер деп боозун хынындан уштуп аар. Боонун аксынче көөр.*) Феодалдарны мооң-биле алыр-дыр мен ийин. (*Чамыын уштуп, катап октап оар*). Оларны ыт-биле дөмей алыр мен, кулугурларны.

Д ы џ н а а р-о о л. Октуг болбазын моонар, хувискаалчы.

Б ы л д а л а а р. Аңгы херээн камгалап турар үеде ок чок боону канчап ап чоруур чүвөл аңар?

Д ы џ н а а р-о о л. Чержилеп бодаарга, ындыг-ла болгу дег харын. Ындыг-даа болза...

Б ы л д а л а а р. Чүү «ындыг-даа болза» аңар?

Д ы џ н а а р-о о л. Чок аан, база...

Б ы л д а л а а р (*чамыкты уштуп, катап октап оар*). Ыдың бар ийикпе? Хай деп көрөм.

Д ы џ н а а р-о о л. Багай кырган ыдывыс бар, ызырар деп чүве билбес хөөкүй ийин.

Б ы л д а л а а р. Ызырбас ыт болган болза, каяа турар чүвөл? Кайдал ооң? (*боозун тутпушаан үнүптер, ооң соондан Чавана база.*)

Д ы џ н а а р-о о л (*соондан үнүптер*). Көңгүс кем чок, чөпүк чүве-дир ийин.

Удаваанда боо эдер, ыт ак дээр.

Б ы л д а л а а р. Ха-ха-ха. Кайы хире дээр-дир? Феодал болган болза, хаваан часпас-тыр мен але...

Ч а в а н а. Амыр-ла-дыр деңернаан, хи-хи...

Д о м б у ш т а й (*коргун оар*). Хөөкүй ыдымны, өлүрүп кааптарлары ол-дур. Ооң кемн бар эвес...

Былдалаар биле Чавана чоруй баарлар. Дыңнаар-оол чааскаан кирип кээр.

Д ы џ н а а р-о о л. Ыдывысты... (*Сээдең кээп олуруптар.*)

Д о м б у ш т а й. Хамык ужур сенде болдур ийин. Хувискаал-хувискаал деп алган.

Д ы н н а а р-о о л. Чержилеп бодаарга, менде чүү боор, кадай?

Д о м б у ш т а й. Сенде-сенде харын! Чаңгыс уруунун адын адап бээр чүң ийик? Ыдындан эгелээни ол-дур. Оон уруунга халдаар. Амыраар сен, кончуг тоянчы (*чоруур дей бээр*).

Д ы н н а а р-о о л. Ойт, бо кай баарың ол ийик?

Д о м б у ш т а й. Бир эвес сенээ... Чүү дидиң моң? Демги ол төрениң адын аан.

Д ы н н а а р-о о л. Хувискаал денаан.

Д о м б у ш т а й. Сеңээ ындыг чүве болганда, меңээ база болур-ла ыйнаан.

Д ы н н а а р-о о л. Аңаа чүгле эрлер киржир чүве-дир ийин, кадай. Ам чаа чоруткан улус ышкаш аан.

Д о м б у ш т а й. Мегелеве! Эрлер чүү апарганыл ынчаш? Иелер чок болза олар кайыын кээр ийик. Херээжоктар-даа болза, чүс сөөктүг, кара баштыг кижилер ышкажыл.

Д ы н н а а р-о о л (*холдарын чада тудар*). Па, бо канчап барганы ол моңарнын, хувискаалчыларга ындыг-мындыг чүве сөгледиң халак, оларны дыңнаар апаар бис. Чүү-ле дидир эдерер.

Д о м б у ш т а й. Ча, ча! Бодуң-на ынаар калбаңай-нып чор...

Д ы н н а а р-о о л. Чержилеп бодаарга, дыңнаары-ла чөп...

Д о м б у ш т а й. Кижини мынчап оларга мырыңай амдажый бээр, калчаараан кулугурлар боор бо...

Көргүзүг хагдынар.

ИЙИ ДУГААР КӨРГҮЗҮГ

Байдал хевээр турар. Каш хонук эрткен. Өгдө Домбуштай биле Кара-Кадай олуурлар. Сөөлгүзү чаа келген хевирлиг.

К а р а-К а д а й. Ыңай-бээр шапкылажып-ла турар, аайы-бажы билдинмес ийин. Ында ындыг чыыш болду, ынча диди, мында мындыг чүве болду, мынча диди джиңп-ле турар дээ.

Д о м б у ш т а й. Қым билир дээр силер. Бо ашак суг олур-бастаан, каш-даа хонукта чиде бээр-дир.

К а р а-К а д а й. Черле ындыг ирей-ле болгай. Оон-моон дыңнаан, көргөн чүвезин бо-ла чугаалаан, хөөрөөн чоруур.

Д о м б у ш т а й. Чамдыкта мырыңай кедергей-дир ийин.

К а р а-К а д а й. Мен база бодап орар-дыр мен...

Д о м б у ш т а й. Ол-ла чидип-чидип келгеш, бир-ле чүве хөөрээр дээ. Харын-даа бужурганчыг. Чүнү-ле чулчуруп турар кижил бо дээш, бодум магадылап, алды-үстүү аалдардан дыңнаалаарымга, улустуң сөс-чугаазын база-ла онуу-ла хевээр болур чүве-дир ынчаш. Кайда-даа дыргын...

К а р а-К а д а й. Чидип-даа чорза, чедип кээрге база эки-дир ийин але. Демги мээң оглум бажы-биле барганы ол-дур. Манап шаг бооп чоруурум бо ышкажыл.

Д о м б у ш т а й. Харын аан, удавас чедип кээр хире чугаалаан оол-ла болгай. Мында база кайгап орар боор чүве-дир ийин, аас-сөзүн бержипкен болгаш аан.

К а р а-К а д а й. Ынчалбайн канчаар ийик. Мен база-ла четтикпейн орар-дыр мен, мынаар дүрген аайлап-баштап алза дээш аан.

Д о м б у ш т а й. Кайда чоруп турар оол боор ынчаш?

К а р а-К а д а й. Ой та, кудакым. Өртээлде улаачылап турар деп сураа үнер-дир.

Д о м б у ш т а й. Коргунчуг апарган шаг-дыр ийин, ынчангаш, далажыксаар чүве-дир ийин але.

К а р а-К а д а й. Харын ындыг ийин. Мен ында олуруп алган, кенимни дээш мырыңай-ла иштим ий денернаан.

Д о м б у ш т а й. Ынчанмайн канчаар ийик — кижичи төлүм дээр-ле болгай.

К а р а-К а д а й. Мындаа каяа чүвел, улус чыылган черге бир уругну мырыңай элдевилеп-ле турган дижир-дир.

Д о м б у ш т а й. Канчап аан?

К а р а-К а д а й. Кижичи-даа дыңнаар аргажок, мырыңай чүдек дээ харын. Хамык улус ортузунга уругну тургузуп алгаш, чүзүн-баазын айтырыг салып, ыяттырып пат болган ышкажыл.

Д о м б у ш т а й. Хөөкүйнү ыңай, та чүү кижиниң төлү.

К а р а-К а д а й. Харын денернаан, мырыңай бичии кыс дишкен. «Баштай кым-биле удаан сен? Кандыг боор чүве-дир?» суг-суг деп, айтырып-айтырып, адак сөөлүндө бир ашакты тургускаш, «бо уругну хуналанып каг» дээрге, ол ашак бичии уругну хуналанып каан дээр-дир. Ол суг чүвениң кончуун көрбес силер бе.

Д о м б у ш т а й. Албадаан-дыр аа?

К а р а-К а д а й. Ындыг-ла ыйнаан, оон башка, албыстай берген эвес, ашак кижичи кайын ынчап баар ийик.

Д о м б у ш т а й. Харын денернаан, өршээзин.

К а р а-К а д а й. Бак-ла чүве ыңай чорзун...

Докпак-Уруг кирип кээр.

Домбуштай (*Уруунче көөр*). Бызааларың сүрүптүң бе, уруум?

Докпак-Уруг. Ийе. Арыг ол чарыынче хай дептим.

Домбуштай. Бооп-тур. Оон башка, илериниң барган черин эндeves, сүрүп чеде бээр, амдажаан кулугурлар.

Докпак-Уруг. Ам тыппас олар.

Домбуштай (*уруунуң чаагай кара кезегезин эде тудуп, суйбап орат*). Билир-ле болгай силер. Чаңгыс кызым бодур. Моом дээш дүвүрөп-ле олурап ышкажыл мен.

Кара-Кадай. Ынчалбайн канчаар дээр силер, шаг кезээлээн, билиш чок болган үеде аан. Мен оглум дээш база ындыг мен.

Докпак-Уруг. Авай, алдыы аалга барайн шиңбе?

Домбуштай. Чүге, уруум? Ынча дивес чоор...

Докпак-Уруг. Ында улус чыгып турар дидир.

Домбуштай. Чүү-даа бооп турза, сеңээ хамаан эвес, дыңнаалаш чоор сен ону.

Докпак-Уруг. Солун ышкажыл авай.

Домбуштай. Кыс кижжи сонуургаачал чорбас чоор.

Былдалаар биле Чавана бо кээрлер, эжиктен бакылап турарлар.

Былдалаар (*чугааның сөөлүн дыңнап каан хире*). Кызыңар бо бе? (*Докпак-Уругже*.) Чүнү дыңнаксап, сонуургааксап турдун?

Докпак-Уруг ыттавас.

Чавана. Чараш кыс-тыр эвеспе, хи-хи...

Домбуштай (*Былдалаарже арай коргуп орат*). Бо хөөкүй чүнү дыңнаксаар ийик (*Кара-Кадайже айыткаш*), бо куда-биле чугаалажып ор бис.

Былдалаар. Куда? Чүү джип?

Домбуштай. Кудавыс кадай бо-ла болгай.

Кара-Кадай. Удавас өглээр деп турар улус ышкажыл бис.

Былдалаар. Ам, болган болза, куда деп каргыс ёзунуң артышыкыны турбас болдур ийин аңар.

Кара-Кадай. Қайын ындыг боор ийик...

Былдалаар (*Өгже киргеш, аптара кырынга сандайланып олуруп аар, бирээзи турар*). Чугааладым чоп, эрги сазаң артышыкын ёзу-биле куда кылбас деп аңар.

Домбуштай. Кеде кончуг чүве-дир але...

Чавана. Ы-ык, шак ындыг, хи-хи... (*Уругнуң бажын суйбай тыртып каар*).

Былдалаар. Ам чаа ёзу-биле, хувискаал ёзузу-биле ёгленчир, туралаан кижизин шилип алыр, барыксаан кижизинге баар болдур эвеспе.

К а р а-К а д а й. Билчип, таныжып алган уруглар ыйнаан бо. Аажок эптиглер-ле болгай.

Былдалаар (*Докпак-Уругже*). Ындыг ийик сен бе? Душтууң кайдал ынчаш?

Докпак-Уруг ыттавас.

Д о м б у ш т а й. Мынаар өртөөлде оол боор ийин ол. Ам келир ыйнаан. Чоруп ор боор он.

Былдалаар (*Докпак-Уругже*). Чоп ыттавайн-дыр сен? Сенден айтырып тур ышкажыл мен.

Д о к п а к-У р у г. Чүнү чугаалаар кижизин мен?

Былдалаар. Хувискаалдан чажыртынып, эргин ёзу-биле ашакка барыксаарың ол бе?

Ч а в а н а. Ыттавайн турарын бодаарга, меңээ туралап тур боор ийин бо, хи-хи...

Д о м б у ш т а й (*бак көөр*). Кедергей уш-баш чок чүведир моонар...

Былдалаар (*Докпак-Уругже*). Мегелеп, куюлдуруп шыдавас сен. Бистиң хувискаалчылар, болган болза, өтүр көөр, эндевес улус боор. Ынчаар билип алгаш, моон сонгаар өде-чара бооп, хувискаал эдерер апаар сен.

Д о к п а к-У р у г. Кымны эдерер кижизин мен?

Ч а в а н а. Бисти аан, хи-хи...

Д о к п а к-У р у г. Бодум оруум-биле чоруур мен.

Былдалаар. Мээң соомдан эдерер апаар сен, арнын частыр ужурлуг. Мен, болган болза, ёзулуг хувискаалчы чудурук намнын төлээзи-дир мен. Бүдүүлүк, эргиниң аажы-чаңын эдерер, чажыртынар чорукту феодалдар-биле, байлар-биле бир дөмөй көрүп, узуткаарыңа белең мен. Чүнүң-даа мурнунга тура дүшпес, узуткаар, катап-катап узуткаар. Шак ынчаар билип ал.

Д о м б у ш т а й. Таан-даа канчап мындыг боор чоор бо...

Былдалаар. Чудурук намнын кижигүннери ындыг болур ужурлуг. (*Докпак-Уругже*.) Бээр келем, кыс.

Д о к п а к-У р у г (*тыртылып турар*). Чүгө?

Ч а в а н а (*холу-биле иде аарак*). Барнаан харын.

Былдалаар. Херек бооруңга кел деп турарым бо-дур аңар!

Д о м б у ш т а й (*коргун оор*). Оон чугаалапкан болзунарза але... Ыяавыла чаныңга чедерге эки эвес.

Ч а в а н а. Аныяк кыс чаныңга баар болза амыранчыг,

тааланчыг болбас чүве бе? Шаанда аныяк чорааш, оолдар чанынга барыксакас чорааныңар ол бе? Ындыг эвес болгай аан, амырап чедер турган болгай сен аан, хи-хи...

Д о м б у ш т а й (кылыктыг көөр). Чүү мындыг, ёзу-чурум деп чүве билбес чүвелерил моң, киж и хөңнү чок...

Б ы л д а л а а р (Докпак-Уругже). Келбезин ол бе? Мени эдерер хөңнүң чок ышкажыл, хувискаалчы эвес деп турарын бо ыйнаан (боозун хынындан уштуп орат). Ындыг болган болза...

Д о м б у ш т а й. Ок-боо тудар чүвеңерни соксаңар мооңар, таан-даа чүве углуг-баштыг болгай аан.

Ч а в а н а (адыштарын дүрбүштүргөш). Ык... (каттырат).

Б ы л д а л а а р (боонун аксынче көрүп, олча үрер. Оон өгнүң дүндүүнче шыгаар-даа). Кулугур феодалдарны. Өг дүндүүндөн бирээзиниң бажы көстүп келген болган болза... карактар аразын орта дарс-ла кылыр-дыр мен ийин (Докпак-Уругже). Че, чүге хөрүчей берген тур сен?

Д о к п а к - У р у г. Мени канчаар дээниңер ол?

Чавана уругнуң ооргазындан идип, Былдалаарның чанынга чедире бээр.
Хеверик биле Сыгдыгыр кирип кээр.

Б ы л д а л а а р (оларны-даа тоовас, уругнуң бажын суй-бап, кежегезин көрүп орат). Сени канчап канчаар ийик мен. Хувискаалдың ёзузу-биле чорзун, арны чазылзын дээш ынчаарым бо-дур. Кежегең дыка-ла чаагай-дыр. Ындыг-даа болза оон чарлыр апаар-дыр сен.

Д о к п а к - У р у г. Киж и кежегезинден канчап чарлыр чүвел?

Д о м б у ш т а й. Харын аан...

Ч а в а н а. Ашаандан чарлы бээри ышкаш, чарлыр-ла болгай. (Карактарын базар.)

Б ы л д а л а а р. Ында чүү деп бодаар сен (Хеверикче көргөш). Ындыг аа? Силер, болган болза, база билип-ле ор силер ыйнаан?

Х е в е р и к (чазык көөр). Шак-ла ындыг. Хувискаалдың ачызында бурт-ла дээр болгай аан (каттырат).

Б ы л д а л а а р (каттырбышаан, уругга чугаалаар). Хувискаалдың чаа ёзузу-биле алырга, кежеге-кужуга деп чүве турбас, ирик феодалдарның сазан ёзузу дээш узуткаар апаар.

Х е в е р и к. Мырыңай-ла дөзүндөн алыр-ла болгай...

Б ы л д а л а а р. Ынчалбайн канчаар ийик. (Аптара кырында чыткан хачыны ап аар.)

Ч а в а н а. Ы-ык, хи-хи...

Д о к п а к - У р у г . Кежегем кестирбес мен. (*Чоруп бар чыдар*).

Ч а в а н а . Ынавас аайы-биле болбас денаан. (*Тутчун турар*.)

Б ы л д а л а а р (*сегирип алгаш, кежегени кезер дей бээр*). Быт-курт уязы болурдан башка, кежегениң херээ чок болдур ийин, ол болган болза, сазаң артыышкын-дыр. Кежегени кес, кежигүнге кир, ходугурну кес, коржаага кир.

Д о м б у ш т а й . Болгаанып көрүнер мооңар...

К а р а - К а д а й . Харын аан — мырыңай-ла... Кенним болур уруум-дур.

Д о к п а к - У р у г (*кестирбезин оралдажып, чүткүүр*). Хоржок мен, кандыг-даа болза бажынга чорзун, кежегемден чарылбас мен.

Былдалаар биле Чавана барык-ла күш-биле кежегениң дөзүндөн үзе кезип октаптарлар. Докпак-Уруг бажын туттунгаш, ылгапкаш үне халыыр.

Д о м б у ш т а й (*кежегени черден ап алгаш, каржы көрбүшаан*). Таан-даа кедергей, харын ёзу чок үүлгедиг-дир мооңар...

К а р а - К а д а й . Элдептиг кончуг чүве-ле-дир, күжүрлерим. Каям, куда (*кежегени ап алгаш, үнүптер*). Хөөкүй уруумну, кайда баардың... (*ажыт кире бээр*.)

Б ы л д а л а а р . Чаа ёзу-биле чурттаар хөңнүцөр чок болганынарда, шак мынчаар апаар бис, оон арныңар чазыгар, сөгле дээрге сөглөп, эт дээрге эдип оар апаар силер.

Ч а в а н а . Өчүдүп, сөглөдип шыдаар болдур бис ийин.

Д о м б у ш т а й . Мында чаа болур, хувискаалга хамааржыр чүү-даа чок аажы-дыр аңар, ооң ужурун база-ла угаап-ла оар-дыр кижн.

Б ы л д а л а а р . «...Чок аажы-дыр» деп дээ... Амыр-дыр сен. Сазыг феодалдарның үзелнн барымдаалап, уруун эргн ёзу-биле кижээ бээр деп турбайн аан харын.

Д о м б у ш т а й . Тываларның шагдан тура кежегезн ыш-кажыл, ында бак чүү боор ийик, кымга турбаан дээр силер.

Б ы л д а л а а р . Ынчаар болзунза, сээң дырбыл чажың база-ла бурт дээр деп бил, удавас дырбылдарның когун үзе узуткаар апаар бис...

Х е в е р и к . Ындыг харын. Моон соңгаар хувискаалдың ёзуу-биле шупту кижилернн баштары селбегер-селбегер болур, идик-хеви, аажы-чаңы, ёзулал-хүндүлели сыр өске апаар деп билнр болдур эвеспе аңар.

Д о м б у ш т а й (*шугул көөр*). Че-че, хувурай берзнн, ак-

сы байбан, алды шалдан чүвелер-дир боларың. (*Үнүптер-Ында орган улус шупту дашкаар үнүп кээр.*)

Былдалаар. Азазын көрөм мооң. Мээң-биле месилде-жирин оралдажып турар. Ынчаар болган болза чок кылып каар мен ийин.

Чавана. Ыткылаштыр деңернаан, хи-хи...

Хеверик (*күткүүр*). Ындыг хемчег албас болза, эрги ёзудан халбактангаш чыдар болгай аан. Бо чудангы куруяк-ты безин көрбөспө, кежээзин... Силерниң ап турар хемчеглери-ңерни мен дыка-ла чөпсүнүп тур мен.

Чавана. Ы-ык, хувискаалчыларның сорулгазы ындыг. Хи-хи...

Былдалаар. Боларны мынчап амдажытпас болгай ған (*боозун хыннап алыр*).

Былдалаар биле Чавана ажыт кирип чоруптар.

Хеверик. Көрдүң бе, чудурук намчыларның аажызын? Олар дендээн тудум-на биске ажыктыг болур деп бил. Олар-ны чаа күткүүр апаар бис.

Сыгдыгыр. Оларның холу-биле хул бузурадып деңер-наан.

Хеверик. Ы-ык. Улам кедерезиннер харын. Ооң уьжун арааттар хувискаалга хөңнү чок болур деп бил. Ынчаарда таптыг ажыглавас ийикпе.

Дыңнаар-оол (*көстүп келир*). Даштыгаа турарга кайын боор ийик, кадай, кайнаар барган моң?

Хеверик. Хувискаалдың херээнге бараан бооп чор ый-наан ол. Сени манап тур бис.

Дыңнаар-оол. Өгже кириңер.

Хеверик. Маңаа чугаалажыпкай бис аан.

Дыңнаар-оол. Дүүнгү олчаан келбээн мен. Чаа дүш-кеним бо.

Хеверик. Ындыг-даа болза белең-не сен ыйнаан?

Дыңнаар-оол. Онза белеткел-даа чок мен ийин.

Сыгдыгыр. Хувискаал бооп турда, ынчап кайын болур ийик. Аьттыг сен ыйнаан?

Дыңнаар-оол. Бар-ла.

Хеверик. Ол-ла болгай. Бооң?

Дыңнаар-оол. Багай бырдаан-дыр ийин.

Хеверик (*Сыгдыгырже бүдүү карак базар*). Ёзулуг хувискаалчы эр-дир моң.

Дыңнаар-оол. Ок-ла арай эвээш.

Сыгдыгыр. Чоорту тып алгай аан.

Х е в е р и к. Магадылалдыг, як эр-дир моң. Мындыг эрлер хөй болган тудум-на биске эки.

С ы г д ы г ы р. Хоочун тыва коьктуг болдур ийин.

Х е в е р и к. Тыва эрес эрлерден ядараан эвес, олар белен, өг санында болгай аан.

С ы г д ы г ы р. Оларның бирээзи — бо-ла ыйнаан бо (эжинче карак базар).

Х е в е р и к (Дыңнаар-оолче). Мындыг-дыр але: ам эртен даң бажы сарыг херел тыртып турда, кончуг аьдыңны мунгаш, кончуг бооңну чүктээш, Адыр-Тейге чеде бээр сен. Шуптувус аңаа баар бис.

Д ы ң н а а р-о о л. Чержилеп бодаарга, черле олуртунмас шаг-ла бо харын.

Х е в е р и к. Төрениң херээ бооп турда, олурар харык чок, хап турар, тулчуп турар болгай аан.

Д ы ң н а а р-о о л. Баар апаар мен ыйнаан.

С ы г д ы г ы р. Эрте чедер сен халак.

Х е в е р и к. Че, менди-чаагай.

Сыгдыгыр, Хеверик чоруптарлар. Өгден элээн ырай бергеш, олар аразында чугаалажырлар.

С ы г д ы г ы р. Сөс аайындан эртпес, чөпшүл кижидир эвеспе.

Х е в е р и к. Таптыг ажыглаай аан мону...

Ажыг кире бээрлер. Элээн болур. Домбуштай уруу-биле кады келир. Ашаан көрүп кааш.

Д о м б у ш т а й. Урууң бажын көрүп ор сен бе, кончуг тоянчы?

Д ы ң н а а р-о о л. Канчап баарды?

Д о м б у ш т а й. Сээң балаң бо-дур. Хамык улус эдертир, бээр чыыр.

Д ы ң н а а р-о о л. Хувискаал бооп турда, келдирбес аргажок-тур ийин, кадай.

Д о м б у ш т а й. Хувискаал, хувискаал деп алган... Ол ыш-кажыл, урууңуң кежегезин үзе кезип октапканы...

Д ы ң н а а р-о о л. Ам чаазы-биле чурттаар болган-дыр ийин, кадай.

Д о м б у ш т а й. Түвектиг, анчыг чугаанны кылбайн, чоруур черинге чоруп, бээр үш-үдүрүм улузуң эккелбейн көр моң.

Д ы ң н а а р-о о л. Канчаар дээр сен, кадай, чоруур апаар. Төре эргилдези болган, хувискаал өөскээн төлээде, ооң херээн камгалап чору деп турар-дыр.

Д о м б у ш т а й. Төре төрезинде-ле ыйнаан, шуут будулган ашак-тыр сен. Тараа тарыыр өй база келген-дир.

Д ы ң н а а р-о о л. Ында берге чүү дээр сен, кадай. Чержилеп бодаарга, кончуг чүве феодалдар, каргыстар болбас ийикпе. Оларны узуткаары тергиин бооп турар.

Д о м б у ш т а й. Ол сээр херээр, сагыш човаар чүвө эвестир ийин. Ол дугайын сен чокка-ла бодап, кылып турар кижилер бар чүве ыйнаан.

Д ы ң н а а р-о о л. Мен болза, яды арат-тыр мен, хувискаалдың херээнге мен киришпес болза, кым киржир деп бодаар сен?

Д о м б у ш т а й. Көөп-биле кады хөөрөп, көгээржик-биле кады калбаңайнып турар кижидир сен...

К ө р г ү з ү г х а г д ы н а р.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Байдал хевээр турар. Болушкун бир ай эрткен соонда бооп турар. Өгчанында Докпак-Уруг арай боданган, хомудаан хевирлиг турар. Домбуштай чедип кээр.

Д о м б у ш т а й. Чүге мынчап баардын, уруум?

Д о к п а к-У р у г. Анаа мен, авай...

Д о м б у ш т а й. Сагыжым бе азы?

Д о к п а к-У р у г. Канчалбаан-даа мен...

Д о м б у ш т а й. Берге-дир ийин база... Ачаң ол читкен.

Та дириг, та өлүг кижидир. Кайда чорууру безин сураг.

Ажыт кире бээр. Балажык өөрүшкүлүг көстүп кээр.

Б а л а ж ы к (*саазында ораап каан бичии чүвө тудуп алган*). Чааскаан сен бе?

Д о к п а к-У р у г. Ол чүң ийик — чааскаан сен бе деп? Кым-биле кады турар кижидир мен?

Б а л а ж ы к. Чок аан. Аваң, ачаң кайдал дээрим ол-дур.

Д о к п а к-У р у г. Авам мынаар кылаштаан эвейикпе. Кел чыда көрбээниң ол бе?

Б а л а ж ы к. Көзүлбеди. Мен дээрге шокар өртээл деп чүвөгө улаачылааш, мырыңай ай чыгадым ышкажыл.

Д о к п а к-У р у г. Харын ынчалдың. Кандыг кончуг үр болур кижидир боор деп бодап турдум...

Б а л а ж ы к. Ынчап кайын боор ийик. Албан күштүг, каар аргажок — аттыг албан-дыр он.

Д о к п а к-У р у г. Чүнү кылыр чүве-дир ынчаш?

Б а л а ж ы к. Өртээлдер аразынга улус чедирер, херектиг кижилер келдирер. Ыңай-бээр улаг негеп, хап-ла турар чүве-дир але.

Д о к п а к-У р у г. Шаап турар болза, эки ыйнаан харын...

Б а л а ж ы к. Уйгу, чыдын чок, оозу кончуг-дур. Дүн-даа, хүн-даа дивес. Че, ол-даа ындыг-дыр. Ам эрткен херек-тир. Сен харын кандыг турдуң?

Д о к п а к-У р у г. Сени чоктап пат-ла турдум.

Б а л а ж ы к. Мен база сактып, халажырынга четтикпейн чордум (*чазык көргөш, саазында ораап алган чүвезин көргүзөр*). Бо чүү деп? Таап көрөм, сеңээ эккелдим.

Д о к п а к-У р у г. Та, кайын билир ийик мен (*бажының дүгүн көргүспезин оралдажып турар*).

Б а л а ж ы к (*өөрүшкүлүг хевээр*). Чызаан чанында хосторуг ажыттырган. Ында чүү-даа бар дээ.

Д о к п а к-У р у г. Ол чүү боор — «хосторуг» деп?

Б а л а ж ы к. Ол бе? (*боданып турар*.) Ол болза орус чуртунда кончуг чүгүрүк доруг аът бар чүве-дир. Чарыштырарга эрткеш, хөй шаннал бараан алган. Ол барааннар чер-черже тарап турар, бистиң чуртта база чедип келген чүве-дир. Кандыг чүве чок дээр ону, чүгле кижичи караа чок.

Д о к п а к-У р у г. Ынчаарга солун-дур аа.

Б а л а ж ы к (*саазынын көргүзө туткаш*). Тып чээ. Чүү-дүр бо?

Д о к п а к-У р у г. Тыппас мен. (*Даштындан көрүп турар*.)

Б а л а ж ы к (*чазыптар. Дыргак болур*). Ма, сеңээ садып алдым, кежегең дырап чоруур сен.

Д о к п а к-У р у г (*безеректелип алгаш, душтуунуң арнынче чиктиг көөр*). Мону канчаар мен? (*Ыглапкаш, эжиниң хөрээнге бажын үзер*.)

Б а л а ж ы к (*кайган*). Канчап баардың? (*Куспактапкаш, бажын сүйбай бергеш, кежегени чоктай бээр*.) Кежегең кайыл? Кымыл ол?

Д о к п а к-У р у г. Бодуң билир-ле сен ыйнаан? (*анаа туруп аар*.)

Б а л а ж ы к. Мен бе? Көргөн эвес мен, кайын билир ийик мен.

Д о к п а к-У р у г. Демги Былдалаар деп кижичи күш-биле кезип каапканы бо-дур.

Топтуг-оол чедип кээр.

Б а л а ж ы к. Чүү кончуг хоранныг идегет боор, кижн до-
рамчылап турар... Сени базындырбас мен! (ыңай боор дей
бээр.)

Т о п т у г - о о л (доктаадыр). Бо кайнаар маңнаарың ол,
дунмам? Адырам, турам.

Б а л а ж ы к (шугулдап турар). Бо-дур бо, акый...

Т о п т у г - о о л (оожургадыр). Кажан-даа далажып бол-
бас, дунмаларым. Баштай таптыг чугаалажыылыңар харын
(уругнуң бажын суйбап көөр).

Б а л а ж ы к. Ам чугааның херээ чүү боор ийик?..

Т о п т у г - о о л. Дыка чаагай кежеге чораан, мен база
көргөн мен. (Домбуштай чедип кээр.)

Б а л а ж ы к. Кижиниң кежегези багай боор бе... Чүгле
шын эвес...

Т о п т у г - о о л (оожургадыр). Ындыг-даа болза, ам ке-
жеге чок-тур: кезип каапкан. Ындыг болганда бичии манаар
апаар.

Б а л а ж ы к. Ынчаарга Былдалаарны чөп болганы ол
ышкажыл?

Т о п т у г - о о л. Чөптүг дивейн-дир мен. Баштын дүгү ка-
тап үнүп кээр-ле болгай. Кежеге болу бээр (Домбуштайже).
Ындыг аа, угбай?

Д о м б у ш т а й. Харын... Өгже киринер.

Шупту өгже кирип кээрлер.

Т о п т у г - о о л (дөрге барып олурупкаш, уругже аялныг
көргөш). «Каткы бажы каткан эвес, хаак бажы катты-ла
ыйнаан, хаак бажы катса-даа-ла катап үнүп келир-ле ый-
наан» дээр болбас ийикпе, дунмам. Катап үнүп кээр он, ба-
за-ла чараш, чаагай кежегелиг турар сен, мен ынчап бодаар
кижи-дир мен. Херек кырында ындыг болур.

Д о м б у ш т а й. Күзел деп чүве база тургу дег... Күш-
теп-күчүлөп туруп бээр, оозу кончуг-дур ийин база.

Б а л а ж ы к. Оозу хоранныг-дыр...

Дыңнаар-оол пат чудап калган бо келир.

Д о к п а к - У р у г (кайган). Ачамны... кончуун...

Д о м б у ш т а й. Ой дадайым, бо киживис мырыңай кан-
чап барганы ол ийик?

Д ы н н а а р - о о л. Харын-даа тын менди келди денаан,
кадай (Топтуг-оолче сезиктиг көөр). Амыр-ла.

Т о п т у г - о о л. Мендээ, менди. Бо канчап чудап калганың
ол? Мындыг эвес кижн эвейик сен бе?

Д ы н н а а р - о о л. Харын пат мен ийин...

Д о м б у ш т а й (*арай дүвүрөп, уруунче*). Ачаңга тараан салып бер, уруум (*боду шай чылды бээр*). Каяа мынчап чорааның ол?

Д ы ң н а а р-о о л. Каяа-даа чорааным билбес мен. Харын ат боор частым ышкажыл, хувискаалчылар эвес болду ышкажыл...

Т о п т у г-о о л. Кымнар болду ынчаш?

Д ы ң н а а р-о о л. Ана аттыг кайгамчык чүве... Аксы-мурну, чугаа-сооду хувискаалчы-ла улус болган болгай.

Д о м б у ш т а й. Кандыг боор чүве-дир ынчаш?

Д ы ң н а а р-о о л. Үүлгедии сыр өске, хувискаалдың дамдызы-даа чок болду.

Д о м б у ш т а й. Чоруурунда чоп кончуг туржук сен.

Д ы ң н а а р-о о л. Оон-моон ынчаар-мынчаар деп турун бээрге, кайызын-даа ылгаар харык чок апаар чорбадыве.

Д о м б у ш т а й. Дээн-не болгай мен — ылавылап көр деп. Черле киткей берген салып турган сен.

Т о п т у г-о о л. Каяа-каяа чорааныңар ол ынчаш? Чүнү канчаар чүве-дир?

Д ы ң н а а р-о о л. Моон-на Адыр-Тейге чеде берген мен. Аңаа бар дээн улус. Боо-моңгулуг эмге-хаяа чок кижилер чыылган тур. Оларның аразында кандыг-даа кижилер бар. Кайгаар безин чай чок болган мен. Алгаш, албадааш туруп бергеннер. Бир билип кээримге үш-үдүрүм улус апарган...

Т о п т у г-о о л. Феодалдар-дээрбечилер болду ыйнаан?

Д ы ң н а а р-о о л. Хувискаалчылар деп чержилээн-не болгай мен. Катканың ындыг боор ийик, сыр дедир болган.

Д о м б у ш т а й. Канчап ылгавас чүвел ынчаш?

Д ы ң н а а р-о о л. Чеже-даа чержилезинзе, ылгалыр хуудаа чок. Шуптузу-ла бир аай чугаа-сооттук болур, «хувискаал», «хувискаал», «хөрөнгитен» дижир. Кым билир дээр сен.

Т о п т у г-о о л. Бодап көөрге, аскымнаксай берген ашактыр сен ийин але.

Д ы ң н а а р-о о л. Көрбээнимни-даа көрдүм. Берге-даа, кончуг-даа боор улус-тур.

Т о п т у г-о о л. Оваарымчалыг чорбааже, боданмааже оптуг, овуузуинуг чорук көвүдээн болдур ийин моң, кырган. Араттарны боттарының талазынче кирип алыр дээш кызыдып турар деп билир.

Д ы ң н а а р-о о л. Дыка-ла чөп чугаалап ор силер, караамбиле көрдүм.

Д о м б у ш т а й. Бак чүве ыңай турзун дээш, өрү тейлепле ораар-дыр мен ийин, өршээзин...

Топтуг-оол. Тейлеп оргаш, чүнү-даа чедип ап шыдавас болдур ийин, угбай. Чуртталганы тудар апаар бис. Ооң тургузукчулары бо турлар — аныяктар.

Дыңнаар-оол (*чөгенген хевирлиг аныяктарже көөр*).
Ы-ы...

Домбуштай. Бо хөөкүйлер чүнү канчаарлар ийик аан...

Балажык. Күзээн күзел, бодаан бодал ёзугаар чурттаар апаар бис, ол дээш демисежир.

Домбуштай. Чүге четчир силер, хей чугаа-дыр ийин база.

Балажык. Дириг орган улус канчап дорамчыладыр боор.

Докпак-Уруг. Чүгле базынмазыннар, бис кымдан до-радаан деп бис ынчаш...

Дыңнаар-оол. Чержилеп бодаарымга, ам тенивейн, мынаар ажыл-агыйымны-ла боралап чытсымза дээреси ол ышкаш апаарды але...

Топтуг-оол. Корга бергениң бо бе? Кошкап база бол-бас, сорук херек.

Дыңнаар-оол. Кортпас аргажок ийин... Шупту-ла бер-ге бооп кээр-дир. Базым бүрүзүнде-ле боо-монгу, ок-бижек деп кээр-дир.

Топтуг-оол. Ол билдингир. Дески чүве турбас. Чаңгыс өгнүң иштинде безин кижилер тус-тузунда аажы-чаңныг болгай.

Дыңнаар-оол. Баштай шупту дески бис деп келген болдур ийин... Чержилеп көргөш, шынап-ла ындыг чүве ый-наан кылдыр бодаан херек-ле болгай.

Топтуг-оол. Кымнар ынча дижип туржук?

Дыңнаар-оол. Барык-ла шупту чыгыы дески болган бис деп алгыржып турган улус бо. Силер база-ла ынча деп турган ышкаш ийик силер харын.

Топтуг-оол. Дески, дең эрге деп сөстериң база аңгы-аңгы ужурлуг болдур ийин але. Оларны сөглөп турар кижилерни билири чугула.

Дыңнаар-оол (*сезинмишаан*). Динмиреп-ле турган болдур ийин, хувискаал-ла дээр турган, ам-даа шуугажып-ла турар-дыр.

Домбуштай. Чүү-даа дижир чүве ышказыл, өршээзин.

Топтуг-оол. Хувискаалдың ужурун шын билир кылдыр чугаалап турар кижилер бар. Олардан аңгыда херекти сыр өске кылдыр чугаалап, сагышты-биле ажыглап турар улус бар. Моон алырга, аңгылар аразында үскүлежип турар херек болдур ийин бо.

Дыңнаар-оол. Аңгы деп ол та чүвүс чүве? Баштай чержилеп билип албааже база хоржок. Карак-кулак чок шымнып болбас болган ийин мооңар.

Домбуштай. Ийет, өршээин...

Топтуг-оол. Яды араттар бир аңгы, хөреңгитеннер өске аңгы бооп турар. Оларның аразында эптеш чок хүреш бооп турар. Хувискаал болза яды араттарның эрге-ажыын камгалап турар болдур эвеспе. Ынчаарга, феодалдар база оларның ажыт-чажыт талалакчылары хувискаалды боттарынга ажыктыг кылдыр чорударын оралдажып турар. Хамык ужур мында.

Дыңнаар-оол. Чержилеп бодаарга, ындыг болгу дег. Ол хиреде-ле шупту кижилерниң чугаа-сооду чаңгыс аай бооп кээри кайгамчык.

Топтуг-оол. Сөстөрниң аразындан бодалды тып, ону билип алыры чугула денаан. Аңгылар аразында тулчуп турар үеде оларның тус-тузун камгалаан янзы-бүрү бодалдар. үзелдер янзы-бүрү болуп, хувулуп турары илден. Бир эвес хувискаалдың херээн быжыглаар деп бодаар болза, ол үзелдерни сый шавар, шын бодалдың оруунга кирер апаар бис.

Дыңнаар-оол. Уйо-о... Ол ам кымнарывыстың, үзел-бодалы апаар чүве ирги але?

Топтуг-оол. Мөөренгей-даа үзел бар-ла, чудурук намның-даа үзели бар-ла. Оларның бүгү чорудулгалары хувискаалдың херээнге, хувискаалдыг намның чорудулгазынга шаптык болуп, араттарны төөредип, аңгының дайзыннары — хөреңгитеннерге дузалап турар. Ынчангаш, ёзулуг арат намның төлээлери бистер чудурук намның талалакчыларын феодалдар, баяттар ышкаш кылдыр көрүп, олар-биле хүрежир апаар бис. Бистиң үзел-бодалывыс ёзулуг хувискаалчы деп билиңер.

Былдалаар маузер боозун астып алган кирип кээр.

Былдалаар. О-о... Сен база мында-дыр сен але? Қажан келдин?

Топтуг-оол. Чаа-ла келгеш, бо өгнүң ээлери-биле, аныктар-биле чугаалажып ор мен.

Былдалаар (*ашакче көөр*). Мооң-биле ылчыңнашкав херек чок. Бо болза дээрбечилерниң, феодалдарның тура халышкынының идепкейлиг киржикчизи-дир.

Топтуг-оол. Артында-ла идепкейлиг дээ? Азып-тенип чораан боорун канчап билир сен.

Былдалаар (*бак көөр*). Хувискаалдың хоралыг дай-

зынын камгалап турарың бо ышкажыл? Ынчаарга сени кым дээр мен?

Топтугоол. Уш-баш чок чугааң соксат моң.

Быдалаар. Баштыг болгаш, мынчап, хувискаалдын херээн камгалап турарым бо-дур.

Топтугоол. Кымдан?

Быдалаар. Хөреңгитеннерден (*өгнүң ээлеринче ширийн көөр*). Шак мындыглардан, ыרבакты үймээнчилерден.

Дыннаар-оол (*коргун орары илдең*). Кайын ындыг боор.

Домбуштай. Аксы-дылы кандыг кончуг улузул аан моң...

Топтугоол (*Быдалаарже*). Кедередиң тур сен, күжүрүм. Кайы хамаан чок аажылавайн, чүвени ылгап билири чугула болдур эвеспе.

Быдалаар. Билип чадаар чүү боор ийик. Харын сен, болган болза, бодуң чогуң чүү кижини сен? Кымның талазында бооп турарың бо ийик? Бо үймээнчилерниң бе?

Дыңнаар-оолче каржы көөр, боозу-биле дап бээр.

Балажык (*шугул көрүп турар*). Бо черле кедергей кижини харын. Мону анаа ытпас болза чогуур-дур.

Быдалаар. Кым? Мени ынчап тур сен бе, ыт оглу?

Балажык. Сени болбайн, дүржок чүвени.

Быдалаар. Ынчалбайн харын.... Шупту-ла аастааш, үңгүрлээш бооп турбайн аан силер. Амыр-дыр болар.

Топтугоол (*Быдалаарже*). Шын дээнде ындыг болур ужурлуг. Сен бодуң чогуң чүнү үүлгедип турар кижини сен харын?

Быдалаар. Мен, болган болза, ёзулуг хувискаалчы, мөөрөңгей үзелдиглерниң өжөөнниг дайзыны-дыр мен. Ам билдине берди ыйнаан?

Топтугоол. Сени кижини билип чадаар чүү боор ийик, шырымалаттынган идегет-тир сен, харын арат чонга шаптык катпа. Оон башка, кагжы бээр бис.

Быдалаар (*боозу-биле өлүржүп тура*). Кончуг экидир, мен-не шүглүр мен ыйнаан.

Топтугоол. Сен болза, анаа-ла күткүп күткүп-даа шыдавас, былдалап былдалап-даа шыдавас, хоозун чулчурукчудур сен, күжүрүм.

Балажык. Көңгүс хире амытан бо. Чүве боорга-ла дорзук боозун сегирип алыр. Ол дээрге угаанныг аажы эвес-тир.

Быдалаар. Мени ынчап орарың бо ышкажыл (*боозун уштуп эгелээр*).

Дыңнаар-оол (*коргун оор*). Октуг болбазын моонар, хувискаалчы...

Балажык. Демги бирээзи суг болза, чалгынныг болза часкы дээ дег, ханныг болза чавана дээ дег, көнгүс мелегей.

Былдалаар. Хувискаалдың херээн, ооң адын бактатпас бис аңар. Ол дээш туржур бис.

Балажык. Ады безин чөгенчиг — Чавана.

Топтуг-оол (*Былдалаарже*). Артык чүве чыпшынып алган чоруур, хей чүве дээн-дир ийин. Ынчангаш араттарны мындыгларның салдарынга кирип болбас. Оларга бис билиндирер бис.

Былдалаар. «Бис» деп кымнарыл ол? (*боозу-биле оралдажып оор*.)

Топтуг-оол. Езулуг хувискаалчылар, арат чоннарнын удуртукчулары хувискаалдыг намның кежигүннери.

Былдалаар. Оон меге чүве чок. Езулуг хувискаалчылар чудурук намчылар болдур эвеспе. Чагдынмас болган болза чогуур-дур. Оон башка... бодуң эскерип тур-ла сен ыйнаан, чүү болу бээрин...

Топтуг-оол. Бис кортуктар эвес бис. Кыжанган-даа херээң чок. Араттарның бажын тениттирбес бис. Ынчаар билип алыңар.

Былдалаар (*туруп келгеш, шугул көрүп, боозун улустуң бажын ажыр шыгаап чоруй, өгнүң дүндүүнче бир аткаш, шала кыжанып чугаалаар*). Биске дегбе! Бистиң оруувуска доора чыдар болзунза, ыт сеги-биле дөмей, ында-ла калыр сен...

Топтуг-оол (*Былдалаарның шимчээшкинин карак албайн көрүп, серте чок олуар*). Көргей бис аан харын,— кым араттарның оруун доора чыдарын оралдажып турар эвес.

Былдалаар (*кыжанып*). Шыдашпас сен... (*үнүптер*).

Топтуг-оол (*соонче*). Шынныг херек күштүг болдур эвеспе...

Дыңнаар-оол. Мындыг улус болгай бо, кадай. Кайызын кым дээр бис ам?

Домбуштай. Харын аан... Бак-ла чүве ыңай чорзун, ершээзин. Аайын-даа тыппас мен ыңай... Та чүү болур чүве ыйнаан...

Топтуг-оол. Мында кижин аайын тыппас чүү боор ийик, угбай. Чижээлээрге, силер болза яды араттар-дыр силер. Хувискаалдың утказы болза, силер ышкаш, яды кижилерге эрге-шөлээ тыпсыр, чаа орукче кирип, хостуг чуртталга тургузуп берип турар. Ол болза силерниң талаңарда, силерниң эрге-ажыңар камгалап турар. Ынчаарга хөрөңгитеннер

база-ла анаа олурбайн демисежип турар, силерни бодунун талазынче кирип алырын, даяныр күш болдурарын оралдажып турар. Бүгү-ле аргаларны хереглеп турар. Оларга чудрук намчыларның аажы-чаңы база-ла таарымчалыг бооп турар. Оларның мындыг чорудулгазын хувискаалга удур ажыглап турары билдингир денернаан.

Д о м б у ш т а й. Уйо-о... Шупту-ла хувискаалчылар бис дижирге, ужур-мажыры билдинмес боор-дур ийин база, дунмакым.

Т о п т у г-о о л. Шырыңмаланырының аргазы-дыр ийин ол.

Д ы н н а а р-о о л. Харын ындыг хире...

Д о м б у ш т а й. Кеде-даа кончуг чүве-дир але. Бо кижээ-ле халалыг-дыр ийин...

Т о п т у г-о о л. Ажырбас оң, угбай. Актыг чүве кажан-даа ажык оруктуг болгай. Анаа кандыг-даа карангы картыг, кара хөлөгелиг чүвелер боогдал бооп шыдавас. Удавас Хем-Белдирирге Хувискаалдыг намның чыыжы болур. Ооң түннели бистиң чуртка хувискаалдың ужурун торадарып бээр.

Д о м б у ш т а й (элээн ыыт чок олурар). Ол ам кайда ораны чүве ирги але?

Т о п т у г-о о л. Хем-Белдири бе? Ырак эвес, бистиң чурт-туң төвү-дүр ийин.

Д ы н н а а р-о о л. Ону безин билбезиң ол бе ам?

Д о м б у ш т а й. Чамдык улусту дыңнаарга, ыраа талыгыр, чер биле дээр кыдыында-даа дижир ийин.

Т о п т у г-о о л. Хамык ужур черниң ыраанда эвес болдур ийин, угбай. Ырак черден үнген хувискаал биске эң-не чоок бооп турары солун. Хувискаалдың херээ, ооң ачызы, чыры чүгле Хем-Белдириден, Кызылдан эвес, ооң-даа ындындан, талыгыр ырак Москвадан, улуг найысылалдан херелденип кээп, бисти оттуруп турар. Ынчангаш, араттар хөделип үнүп турары ол-дур. (Аныяктарже хөглүг көргөш.) Че, эрестер, мени үдеп каңар...

Топтуг-оол-биле кады аныяктар үнүп, ажыт кире бээрлер.

Д ы н н а а р-о о л (боданып орап). Ам чүү дээр сен, кадай?

Д о м б у ш т а й. Мен чүнү билир ийик мен.

Д ы н н а а р-о о л. Топтуг-оолдун чугаазы шын-даа ышкаш.

Д о м б у ш т а й. Та, та ыңай. Анчыг кылынмайн, коваңна-вайн олур.

Д ы н н а а р-о о л. Чержилеп ораарга, чугаа бүрүзү, сөс саны чөп ышкаш боор-дур ийин, кадай.

Д о м б у ш т а й. Чөп, чөп деп алган... Ам база салып

берейн дээш бе? Чорунаан. Ооң соонда канчап барган кээр эвес сен. Көргей-ле мен...

Дыңнаар-оол (*кезек боданып орар*). Черле шын ышкаш...

Көргүзүг хагдынар.

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге ажыттынмас. Ооң мурнунга Былдалаар биеэги-ле боозу-биле ынай-бээр базып, ырак черже көрүп турар. Чавана чедип кээр.

Былдалаар. Че, чүнү билдиң?

Чавана. Онза чүве чок ийин, хи-хи...

Былдалаар. Онза эвес чүнү дуйдуң ынчаш?

Чавана. Үймээнчилер дугайында-ла дыка чугаа-соот чоруп турар-дыр але (*чүү дээр эвес дээнзиг көөр*).

Былдалаар. Оларны чоор сен. Олар, болган болза, ынаар үймеп, дойлуп турар-ла ыйнаан. Олар бистен ыравас болдур ийин. Оларны үзе-кезе кагар күш бисте бар-ла болгай. Оон артык моондакты эскерер апаар бис. Сен, болган болза, ажыр халдып турар ышкаш-тыр сен.

Чавана. База чадавас, хи...

Былдалаар. Ылап ындыг-дыр сен, карак көскү, кулак дыңнангыр болур чорук тең чугула деп бил.

Чавана. Чүү боор ол ышкаш? (*Чашпаа көөр*.)

Былдалаар. Ол-ла болгай сен, чүзү боор, кандыызы боор дээш турар. Ол, болган болза, эскербес хире эвес кижидир.

Чавана. Кижидээ? Кым боор ол?

Былдалаар. Араттарны тендип, хувискаалдың ёзулуг оруундан чайладып турар Топтуг-оол болган болза, бистин оруувсту моондактап, чоннуң мурнунга бисти буруудадыр деп турар кижиде билер херек. Ооң-биле ылчыңнажыр болзунза сени ойтур октап дүжүрер. Хувискаалдың мындыг үезинде кижээ кагдырарга кайы хире деп бодаар сен?

Чавана. Ааршылыг-ла ыйнаан харын, хи...

Былдалаар. Ындыгның төлээзинде октатпас дээш тутчур, октаар дээш сорулга салыр-ла болгай. Оон башка, хувискаалчы адыңны, чудурук намыңны ышкынар сен. Ол кайы хире деп бодаар сен?

Чавана. Ады өлүрүнүң орнунга боду өлзе дээре денер-наан, хи-хи...

Былдалаар. База шору эр ийин мон. *(Каттырар.)* Улуг херекке кады холбажы бергенивис анаа эвес-тир.

Чавана. Амыр эвес болдур мен ийин, сен ышкаш, ху-вискаалчыларга дузалыг бараан боол болур.

Былдалаар. Шын-дыр, бис болган болза, аас-сөстүң-даа мурнунга, ок-бижектиң-даа бажынга тура дүшпес ужур-луг бис. Ынчангаш, Топтуг-оол бистин мурнувуска шаптык болбас ужурлуг. Ындыг але?

Чавана *(каттыжып турар хире)*. Хи-хи...

Ийилээ чоруй баарлар. Көргүзүг ажыттына бээр. Эрги байдал хевээр турар. Өгдө Домбуштай биле Дыңнаар-оол олулар.

Домбуштай. Ам чүге олулар сен, тараа таамыылынга барып, чер-чурдан айтыртып ап, ынаар суггарып, андарып ажилдаар-ла болгай.

Дыңнаар-оол. Улус тараа-быдаа дугайын уттуп алган, үймөп чоруп туруп берген-дир ийин, кадай. Ам таамыыл-думуул кайда дээр сен, ажыл-агый сандарап туруп берген шаг ышкажыл.

Домбуштай. Сандараан дээш канчаар сен, анаа олу-рар эвес, шимчеп чыткаш, көөр-ле ыйнаан. Чыда өлүр чылан эвес дээр ышкажыгай.

Дыңнаар-оол. Хөделиринден коргар апарган кижидир мен ийин, кадай. Сактырымга-ла бирээзи келгеш, бир чүве дээр ышкаш, ийизи келгеш, ийи чүве дээр ышкаш апарган.

Домбуштай. Хөөрээрге ындыг-ла болгай... Чок болза, өң ээлеп олуруп-тур сен ийин, мен мынаар хайдынып көрейн. Мынчап канчап олулар боор.

Дыңнаар-оол. Ынча дивейн көр, оода-ла сеңээ мынаар ооргалап олурайн, коргар-дыр мен. Чааскаан олурумда суг демги Былдалаар кээр болза чандыр албас-даа.

Домбуштай. Бот-бодувусче көржүп олура аштап, суксап өлүр бис бе ам, шору кижиде деп бодап чораан мен, хоозун аксы-биле кодан көжүрүп чоруур хей-дир мон.

Чавана чоруп олар.

Дыңнаар-оол. Бодуң-на караң-биле көрүп турбадың бе? Сен азы демги Топтуг-оол маңаа турбаан болза, мен ам чок мен...

Чавана кирип кээр.

Ч а в а н а. Кандыг деп олур сен, ашак?

Д ы ц н а а р-о о л. Чок... Бо кадай-биле анаа-ла эрткен барганывыс ээлчештирип орарывыс бо-дур ийин.

Ч а в а н а. Авыяастап дээ... База кажар сойлук-тур эвес сен бе, ийи арынныг кыннып алган.

Балажык келир.

Д о м б у ш т а й. Бо кайын ындыг боор ийик, силер ышкаш, кижилер дээрден башка.

Ч а в а н а. Бак чүвөнни камгалап орап ышкажыл сен, оон чүү-даа болбас.

Д о м б у ш т а й (*камгалай аарак*). Оозун боду-ла билир ыйнаан, кежээлеп турган херээң чүү боор ийик, шынап-даа болза чүү сен ынчаш.

Б а л а ж ы к. Ийет, мооң хөөрээн херээ чүү боор ийик, анаа-ла калбаңайнып чорбас.

Ч а в а н а. Сен база хувискаалга удур ышкажыл сен, оон кижилерин ол-бо деп турарын бодаарга.

Б а л а ж ы к. Бодунну ынча деп турарың бо бе?

Ч а в а н а. Ёзулуг хувискаалчылар бис-ле болгай бис — мен, Былдалаар суглар дээш.

Б а л а ж ы к. Бүзүревес мен. Ёзулуг кижиге Топтуг-оол ол-дур.

Ч а в а н а. Билбес-тир сен. Ооң үзелин ёзугаар алып болза ылым-чылым олурар апаар бис. Ам үеде хөделир, улустун арнын чазар, оларны чаа ёзуга өөредир херек. Ону чүгле бис ышкаш хувискаалчылар кылыр.

Б а л а ж ы к. Топтуг-оол ол-дур, ынчаар ажылдап, угаадып турар кижиге.

Ч а в а н а. Ол дээрге, хи-хи... Эң буруу үзелдиг, дарлаткан араатарны төөредип турар идегет-тир.

Д о м б у ш т а й. Ол таан-даа силер ышкаш эвес боор оң.

Ч а в а н а. Шуут дедир, хувискаалга удур үзел үндүрүп турар дерзиилерниң бирээзи.

Б а л а ж ы к (*шыдашпайн*). Оон меге чүве чок! Ол кижиге ындыг эвес, ёзулуг хувискаалчы, чоннуң төлээзи.

Ч а в а н а. Ёзулуг төлээ, чудурук намчы кижиге болза Былдалаар. Аңаа удур кижиге бүрүзү хувискаалга удурланганы ол.

Б а л а ж ы к. Бүзүревес мен, черле ындыг эвес.

Ч а в а н а. Өсүген оол сен чүнү билир сен. Көөр бис шинме, хи-хи...

Б а л а ж ы к. Харын көөр бис — шынныг херек кымнын талазында болурун.

Ыр дыңналып кээр. Балажык үнө халып чоруптар.

Анаа-ла орган херээ-ле чок,
Аңгы херээн камгалаалы.
Арат-түмөн бүгүдеге
Артык эрге тыпсылыңар.

Ч а в а н а. Хи-хи... (Үнүптөр.)

Д ы н н а а р-о о л. Көрдүң бе? Мындыг кончуг чон бо, кайызын-даа кандыг дээр аргажок. Бирээзи бир чүве дээр, ийизи ийи чүве дээр.

Д о м б у ш т а й. Чүү-даа дижир болза дишкей-ле, ажыл-даар апаар-дыр ийин ам, оон кедилиг чүве чок-тур... Сири-найнып оргаш, чүнү чедип алыр боор кижн.

Д ы н н а а р-о о л. А-а богда, кончуг-дур оо...

Хеверик биле Сыгдыгыр чедип кээрлер.

Х е в е р и к. Өөндө чедип келген, дүште чок орар-дыр сен але. (Чиктиг көөр.)

Д ы н н а а р-о о л (коргуп орар). Ам канчаар дээр силер.

С ы г д ы г ы р. Сээң аайын-биле болур деп дээ? Ындыг болур чүве болза делегей дедирленгени ол ыйнаан мсн, кү-жүрүм.

Д ы н н а а р-о о л. Ам болзун дээрден башка, өске сөс тып-пас мен, кайнаар-даа чоруй албас мен... Пат болдум...

Х е в е р и к. Төре херээниң шынчы камгалакчызы болбас мен дээриң ол ышкажыл? Азы чүл? Чүү деп билип аар бис?

Д ы н н а а р-о о л. Аал-чурт, агбай-хөөгет, ажыл-иш база кончуг боор-дур ийин але...

Х е в е р и к. Оон артык чүве хувискаалдың херээ бооп ту-рар. Төрениң эргилдези болгай.

С ы г д ы г ы р. Артында-ла ам кээп, оюннар орустар-биле кады бистин. Даа кожуунче халдап турар үеде, хувискаал-дың эң чугула үезинде ырбап турарын бодаарга, база өөде-жок хей эвеспе бо.

Аъттар даваны дидирээр.

Х е в е р и к (арай сестип, туруп кээр). Че, манал орар үе эвес-тир. Азы чүл? (кыжаны бээр.) Борбак ок алыр сен бе, азы?

С ы г д ы г ы р. Мындыг өйде кошкаш дээр болзуңза, чидиг бижектиң бизинде, чиңге боонун аксында болганың ол эвеспе.

Д ы н н а а р-о о л. Хоржок мен, бара албас мен — сөзүм-не ол. Канчаар-даа болзуңарза канчалыңар.

Ыракта боо эдер.

Хеверик (*селемезин арныр*). Че, тур! Азы чүл? Ылап чорбазың ол бе?

Дыңнаар-оол. Чугаалааным ол... (*ыыт чок олуруптар*).

Хеверик (*далажып үне бээр*). Че, келдилер! Дөмей-ле оларның холундан чайлаар эвес сен. Бистиң-биле кады чорзуңза кедилиг болур.

Боо ыды улам чоокшулап, алгы дыңналыр. Хеверик биле Сыгдыгыр далажып турар. Дыңнаар-оол ыыт чок олуруптар.

Хеверик. Чеже-даа мынчап орзуңза, бистиң холувустан үнмес сен... Че дидир мен!

Дыңнаар-оол. Канчаар-даа болзуңарза канчалыңар харын...

Хеверик. Чөрүү мелегей-дир эвеспе (*үне маңнаар*).

Сыгдыгыр. Катап кээр бис. Ынчаарда куйга бажың чымыраар, куу чаагың сөөгеер эвеспе (*үнүптер*).

Ажыт кире бээрлер, удаваанда улус ыңай-бээр эртип турар, боолажып турарының шимээни дыңналыр. Домбуштай биле Дыңнаар-оол коргуп олурулар. Элээн болур. Докпак-Уруг база Балажык маңнажып кээрлер.

Докпак-Уруг. Авай, шымдаңар, дашкаар үнүңер!

Домбуштай. Чүү кончуг чүвел, уругларым!?

Домбуштай, Дыңнаар-оол дашкаар үнүп кээрлер.

Балажык. Хувискаалдыг араттар үймээнчилерни чылча басып, тудуп ап турлар.

Дыңнаар-оол. Қайда тудуп алдылар?

Докпак-Уруг. Араттарны Топтуг-оол акый баштап чоруп тур. Езулуг хувискаалчы кижилер ол-дур.

Балажык. Ылап шынчы, араттарның баар оруун айтып турар, хувискаалдыг намның кижизидир!

Дыңнаар-оол (*кайган, көрүп турар*). Ам дээрезинде ыытташпаңар, оолдар... Сөс кончуг, чугаа кончуг, улус кончуг... Чүү-даа дижири. Карак-биле көрбээже хоржок.

Докпак-Уруг. Көрдүвүс харын. Топтуг-оол акый чорду.

Былдалаар боозун тудуп алган, ооң соондан Чавана бо чедип келирлер.

Былдалаар (*ашактың кырында-ла баар*). Холуң көдүр, мөөрөңгей идегет!

Домбуштай. Ойт дадайым...

Дыңнаар-оол (*холдарын көдүргөш*). Бо канчап баардыңар?

Былдалаар (*Чаванаже*). Холдарын хүлүй шаавыт!

Чавана (*холдарны хүлүн турар*). Хувискаалга удурланыр деп семээрге, мындыг кончуг чоор, хи-хи...

Былдаалар. Үймээнчилерниң идепкейлиг киржикчизи, хувискаалдың өскерликчизи, чоруп олур! Оон башка, үзээргей бодуң ыттан дора болур сен.

Дыңнаар-оол. Кайын ам... адыр аңар... (*чөрүжүк-сээр.*)

Чавана (*ооргазындан итпишаан*). Авьяастыын көрөм мооң, хи-хи...

Балажык (*ашакка болчур*). Бо ашакка дегбөңөр, ол база кижидир. Үймээңчи эвес, харын олардан дезип келген кижидир... Оларның багын көрүп пат болган.

Былдаалар. Дезип келген дээ? Амыр-дыр бо! Ийи арынның боорга, дээрбечилер шивишкиннедип чорупкан-дыр.

Балажык. Чок, ол ындыг эвес, ол болза сээң бодап алган нүгүлүн-дүр.

Былдаалар. Сен чүнү билир сен, өсүгөн оол.

Балажык. Ынчаарга Топтуг-оолга барып чугаалаар мен. Ол чүвениң ужурун билир.

Былдаалар. Сээң ооң, болган болза, ёзулуг дерзини, хувискаалдың өскерликчизи, үймээнчилерниң талалакчызы-дыр.

Чавана. Шагда-ла ток кылыр кижилерниң бирээзи денернаан, хи-хи...

Балажык. Көргөй-ле бис... (*маңнап ыңай боор.*)

Былдаалар. Ойт, болган болза, дөө баарды! (*боозубиле оолче шыгаай бээр.*)

Докпак-Уруг (*боонуң аксын дуй туруптар*). Адар болзунза мени ат!

Докпак-Уруг. Ойт, уруум! (*Ооң чанынга дүрген чеде бээр.*)

Былдаалар (*кезек када кайгап туруптар*). Мындыг болган болза база эрес кыс ийин моң — арны частып, шымбай апарган.

Чавана. Туралап болур денернаан, хи-хи...

Былдаалар. Шымда бар, тудуп эккел, таптыг болган болза, аксын айтырып, өчүүн алыр херек...

Чавана. Хи-хи... Күскегилештир тудуп эккээйн (*уругуң чаагын суйбай каапкаш, маңнап чоруптар*).

Былдаалар (*хүлүглүг Дыңнаар-оолдуң кырында-ла баар*). Че, өчүп тур, оон башка, бөрттүг бажыңны бөргү-биле, чеңниг холуңну чеңи-биле алганым бо. Ол, болган болза, хувискаалдың негелдези, ооң херээ болур-дур. Ону сен ышкаш идегеттерден камгалаар хүлээлгем ындыг.

Дыңнаар-оол. Чугаалаар чүвем-даа чок, бо-ла бодум бо кижиг мен.

Былдаалар (*ашактың хаваанче боозун шыгаай бээр*). Ынчаарга сээң бо, доңга дег, борбак бажың, чараш боомнун чабс огуң хереглеп турары ол-дур аа, кончуг өөдежок, кулугур!

Докпак-Уруг (*холун ыңай идипкеш*). Ачамга дегбе! Ол болза кижиг дир.

Былдаалар. Кижиг эвес, бо болган болза, хөрөңгитен-нерниң айбычызы-дыр аңар, шивишкини, ийи арынныг идегет (*улам бак аажылап турар*.)

Домбуштай. Ойт, өршээзин... Ынчалбайн көрүңер, чоп-даа кончуг улус боор силер. Хувискаал-даа болза, кайын ынчап турзун дээн боор, таан-даа.

Докпак-Уруг (*Былдалаарже*). Сен харын кижиг эвес араатан-дыр сен. Оон-даа дора. Ёзулуг чагдынып алган дайзын.

Былдаалар. Мен бе? Мен болган болза... Шорузун мооң але, эмиг-төжү доптайып алган... Адыр, далашпа, аан кежээ болзун, таптыг арның чазыктырып бергей мен аан.

Докпак-Уруг. Пиш! Кижиг эвес-тир сен — кижизиг чүң-даа чок чүве-дир сен.

Балажык кире халып кээр, ооң соондан Топтуг-оол өөрлүг кирип кээр.

Балажык. Бо-дур! (*Айыткаш*.) Мындыг дүржок хей-дир бо. Арын-нүүр чок, алыс күзел чок...

Топтуг-оол. Бо канчап турарың ол?

Былдаалар. Мен болган болза, үймээнчилерниң бир киржикчизин узуткаар деп турарым бо-дур.

Топтуг-оол. Каям боон, бээр эккел!

Былдаалар. Мен болган болза, бербес болгай аан тала.

Топтуг-оол. Сээң бербес аайың-биле боор дээ. (*Хенертен Былдалаарның билээнден сегирип алгаш, боону күш-биле ушта тыртып алып*.)

Былдаалар. Боом эккел! Ол болган болза, хая көргенниң ханын көөр чүвем-дир.

Топтуг-оол. Кижиг көрбес, хүн дегбес черже ырап чор. Оон башка, ойнуң ой дилгизинден дора апаар сен.

Былдаалар. Ону кым ынча дидир?

Топтуг-оол. Мен чугаалап тур мен.

Былдаалар. Сен болган болза...

Топтуг-оол. Ядыы араттарны баштап, чаа орукче ал-пар чыдар хувискаалдыг намның төлээзи-дир мен.

Былдалаар. Мен болган болза, чудурук намның төлээзи-дир мен.

Топтуг-оол. Ам ындыг нам чок. Ол дээрге нам-даа эвес, анаа-ла, камгыыл ышкаш, чуглуп чоруур, адаарга ады чок, алыс дөзү дазыл чок, шаарланган бөлүк-тур анар.

Былдалаар. Ол болган болза, ёзулуг, чудурук дег, күштүг нам болгай аан моң, тала.

Топтуг-оол. Аңаа кордава. Ону бистиң хувискаалдыг нам буруу шаап, араттарның хосталыр херээнге хоралыг деп санааш, тараткан, ам ооң когу-даа чок болган деп билип алгаш, орук чайлап, ырап бээрин негеп тур бис. Ону бүгү-ле арат-түмөн негеп турар. Чүгө дээрге, сен база сзэн талалакчыларың черниң ческээнден, сугнуң суксаандан дора бооп турар.

Былдалаар. Дөмей-ле болган болза, болур ужурлуг (багайтыр базып бар чыдар).

Топтуг-оол. Довурак, чамдан безин дээрелээр чүвенер чок-тур.

Чавана (көстүп келгеш). Азаныг кулугур алдырбайн баарды (Балажыкты көрүп кааш). Бо-дур ийин моң (сегирип ап чыдар).

Балажык. Хирлиг холуң-биле кижээ дегбе (ыңай идиптер).

Чавана. Шорузун ой... (ыңай-бээр көөр).

Топтуг-оол (Чаванаже айыткаш). Харын бодуң камгыыл ышкаш кире чүгүрүп келгениң бо эвес ыйнаан.

Чавана. Мен бе? (сестип, дедирленип, Былдалаарның соонче углаптар).

Балажык. Чашпаа кижичазын калыр, чарык доскаар күзүн калыр. Қалганың бо-дур ийин ам.

Чавана (арнын дырыжаңнаткаш). Хи-хи...

Былдалаар, Чавана ажит кире бээрлер. Ында улус Топтуг-оолче манагзынып көөрлер.

Топтуг-оол (Дыңнаар-оолдуң хулүүн чежип тура). Хувискаалдың хөгжүлдезиниң үезинде янзы-бүрү шаптыктар оон-моон сыстып үнүп турарын көрүп турар-дыр бис. Араттарга хувискаалдың ужурун тайылбырлаарыңа моондактарның бирээзи болза кедергей чөөн үзелдиглер бооп турар. Оларның адын адаар чүве болза, Былдалаарлар ол-дур. Оларның өөрү, талалакчылары. Оларда хувискаалдың херээбиле холбашкан чүү-даа чок. Олар болза хувискаалдың херээн боттарының эрге-ажыынга, хуузунда сорулгазынга ажыглаарын оралдажып, боттарын өрү тыртып турар, хоо-

зун күзелдиг, шаарланчак бөлүк-түр. (*Дыңнаар-оолдуң хулун чежип, бодун тургуза тыртып каар.*)

Дыңнаар-оол. Ам катап келбес ирги бе але?

Домбуштай. Чаа чоруткан кижилер катап келбес ирги бе деп турары бо ыйнаан моон.

Топтуго-оол. Оларны кижилер дээш чоор силер. Кижилер мөзүзүн ышкынган дерзии идегеттер-дир. Олар болза араттарның арнын чазыктырарывыс ол дээш, бужар үүлгедиглер кылып, араттарның чаңчыл, ёзузунга дүүшпес бак, ыят чок чордулгаларны кылып турар. Оон-биле араттарны хувискаалдың херээнден хооруп, харын хөрөнгитеннерге дузалыг болурунче ыдалап турар. Ооң чижээ бо эш бо-дур (*Дыңнаар-оолче айтыр.*) Төөреп-төөреп чедип келген, ам мынчап барган турар. Ыңайда, ыңайда чок, бээрде, бээрде чок апарган турар.

Дыңнаар-оол. Багын сөглээрге бачыды арлыр деп үлегер сөс бар, дунмакым. Шынап-ла көрбээним көрдүм. Берге-ле-дир.

Топтуго-оол. Белен чүве кайда дээр силер. Чүгле билип алыры чугула, оон башка, кайнаар-даа аскымнады берип болур. Ол-дур силер. Араттарның хуралдаазындан эгелээш үймээнчилерниң турлаанга чедир кииский бергенинер. Оон уржуун бодуңар-биле хилеп эрттирип турарыңар.

Домбуштай. Угаан кирди ыйнаан бо ам, өршээзин...

Топтуго-оол (*Дыңнаар-оолче*). Силерниң чүве билбезинерни, хөөремиккейинерни дыка оптуг ажыглааны ол-дур. Кедергей Чөөн үзелдиглер хүлдү бузурадып бээрге, феодалдар оон-биле өрт кыпсып үндүрер часканы. Уржуктуг-ла чүве уржуктуг, балалыг-ла чүве балалыг деп чүве ол-дур. Билир дээш кызар, амыдыралга өөренир апаар бис (*аныяктарже*). Ындыг аа, эрестер?

Балажык. Бис чаа ёзу-биле чурттап, ажылдап, деми-сежип шыдаар бис. Бисти хувискаал хей-аът кирип турар.

Докпак-Уруг. Аныяктар базындырбас бис. Кедергей чөөн үзелдиглерге алыспас бис. Биске хувискаалдыг нам шын орукту айтып берип турар.

Дыңнаар-оол (*чөгенчиг хевир-биле көөр*). Че, уругларым, шаг бажы кадыраан үеде силер-ле ынаар чөп оруктап чоруур болзуңарза ажырбас оң, мен ам кайын хажыды базар мен, чоон оруктап чоруур мен.

Топтуго-оол. Аныяктар шын чугаалап турар-дыр. Олар шын оруктап чоруп турарлар. Оларның бергелер мурнунга тура дүшпези, эрес-соруктуу, ак шынчызы өөрүнчүг бооп турар. Оларны ажылчы араттар үнелеп турар.

Дыңнаароол. Мен база чержилеп, угаап келдим. Ам мен болардан тудак чок болур боор мен.

Топтуг-оол. Ам-даа «боор мен» деп турар ышкажыл силер. Дорт чугаанар чок.

Дыңнаароол. Таптап, топтап базар болза, кадыр черге кайын таяр, дайнап-дайнап чиир болза, кадыг эътке кайын харар деп чүве бар. Чержилеп бодаарга, ындыг болур деп турар кижидир мен ийин, але.

Домбуштай. Чеже боор, азып-тенип чорааш, бажы кадып, кезеди ыйнаан бо.

Аъттар даваннары дидирээр, улус ырлажыр.

Анаа-ла орган херээ-ле чок,
Аңгы-биле тулчуулуңар.
Арат-түмен бүгүдениң
Аас-кежини тудаалыңар!

Шуптузу ырның уунче көрүп турарлар. Топтуг-оолдуң ийи талазынга Балажык, Докпак-Уруг туруптар.

Топтуг-оол. Чаа ыр-биле чаа чуртталганы тургузуп, ооң оруунга шаптык болуксаан дайзын бүрүзүн чылча базып, бурунгаарлап ораалыңар, аныяктар, араттар дээн ыр-дыр ийин бо.

Дыңнаароол. Кайнаар бурунгаар?

Топтуг-оол. Улуг Ленинниң айтып бергени, улуг хувискаалдың чаалап бергени — чырыткылыг келир үеже хөгжүү-биле, соруктуу-биле хап, аас-кежиктиг чуртталгавысты кады тудуп, ёзулуг чараш, күштүг амыдыралдың ээлери болур бис.

Кара-Кадай далаш чүгүрүп орап.

Кара-Кадай. Ойт, кудаларым, озалдап калдым бе? Чүү бооп тур мооңар?

Топтуг-оол. Харын дүргеденер, оон башка, озалдаар силер. *(Хөглүг көрүп турар.)*

Кара-Кадай. Ынчанмайн канчаар ийик, чүгүрүп-ле ораарым бо ышкажыл, чыдып калбас дээш аан.

Топтуг-оол. Хувискаалдың ачызында араттар чалгынанып, күстелип, артында-ла кашпагай бооп турары бо-дур ийин...

Көргүзүг хагдынар.

Иван ДАНИЛОВ

АКЫ-ДУЦМА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ БАЙЫРЛАЛЫ

Тыва АССР-ге литератураның болгаш уран чүүлдүң ке-жээлерин эрттиргени — акы-дуцма культураларның чайын-нанчак байырлалы болган. Якут чогаалчыларның болгаш уран чүүл мастерлериниң 70 кижилиг хөй төлээлери Тыва-ның ажылчы чоннары-биле ужуражып, оларны якут улустун литературазы-биле, уран чүүлү-биле таныштырган.

Якут литература дадыгып, чечектелириниң оруунга шагда-ла кирген. Оон барык бүгү жанрлары — проза, шүлүк, шии чогаалдары, сатира биле комедия болгаш оон-даа өске жанр-лары база шупту бар. Оларның аразында эң сайзырангай болгаш кол жанр проза болуп турар.

Якут прозачылар дыңнакчыларга эң эки чечен чугааларын номчуп, боттарының бижип турар чаа чогаалдары-биле олар-ны таныштырган. Николай Якутский «Алдын мыйыстыг иви» деп рассказтын, «Чанчыктыг эртен» деп тоожузун болгаш чаа романын чугаалап бээр. Софрон Данилов номчукчуларны «Баштайгы ай» деп рассказы-биле болгаш «Чүрек соп турда» деп чаа романы-биле таныштырар. Анастасия Сыромятнико-ва «Кырыппа кыс» деп эң эки рассказыын, Василий Соловьев «Часкы доңат» деп чаа романын чугаалап бээр. Иван Дани-лов «Якутия дугайында ыр» деп номунуң болгаш В. И. Ле-нинниң, политиктиг шөлүлгеге чорааннарның чырык чаагай тураскаалынга бараалгаткан чаа романының дугайын чу-

гаалаан. Литературовед Гавриил Боесков якут литератураның төөгүзүн болгаш ооң айтырыгларын шинчилеп турарының дугайын чугаалаан.

Якут шүлүкчүлөр номчукчуларга боттарының эң эки шүлүктөрүн чугаалап бергеш, якут шүлүк чогаалының чедиш-киннери-биле таныштырган. Төлээлэриниң удуртукчузу Моисей Ефимов «Ыр-биле ужуражыышкын» деп шүлүүн болгаш «Сылдыс чаашкыны» деп шүлүглелин номчаан. Улусчу шүлүкчү Кюннюк Урастыров бодунуң өөрлөш «Эртен», «Ысыах», «Октябрь, сеңээ алдар», өске-даа шүлүктери болгаш кайгамчыктыг аас чогаалы-биле тыва чонну таныштырган. Улусчу шүлүкчү Элляй Якутия дугайында, Лена дугайында шүлүктөрүн база «Мөңгө чалыы чүрөк дугайында ырын», Иван Гоголев «Соңгу чүк кижилери», «Сылдыстар кыйгырып тур», «Чүрөккейим», «Айхал», «Четтирдим», «Соңгу чүк» деп эң эки шүлүктөрүн, Савва Тарасов бодунуң чаа шүлүктөрүн номчаан.

Якут чогаалчыларның таныштырылгалары ниитизи-биле тайбың болгаш аас-кежиктиг амыдырал дээш, материалдыг болгаш угаан-бодал байлактарының элбекшили дээш демиселге Якутияның улустарының чедишкиннерин уран-чечен сөс-биле көргүскенин илергейлээри болган. Ол бүгү совет патриотизмге болгаш пролетаржы интернационализмге улусту кижизидеринге дузалаар.

Ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунга тыва улустуң чедишкиннери-биле таныжары, тыва чогаалчылар-биле хууда харылзааны болгаш чогаадыкчы кады ажылдажылганы тургузуп алыры, акы-дуңма ийи республиканың литература, уран чүүл ажылдакчыларының найыралчы харылзаларын быжыглаары якут литератураның төлээлериниң база бир чугула сорулгазы болур.

Тыва улуска байыр чедирип, чонга хүндүткелдиг сөстөрү-висти чүрөктин ханызындан мынча деп чугаалап чораан бис:

Өңүктөрүниң чүрөктөрүн якут чоннуң
Өөрзүнгөн, төрөлзүнгөн чүрөктери
Океанче Енисейниң, Ленаның
Оккур-шапкын агымы дег чүткүлдерлиг,
Ужурашкаш, катап-катап өөрүүр бис.
Угба-дуңма Тыва сеңээ байырым — деп,
Өөрүшкүнүң чылыг сөзүн Якутия
Өткүт үнүгү катап-катап йөрээп сөглээр.
Төрөл-өңүк болганывыс быжыксын-на!
Төөгүлүг найыралывыс кезээ-мөңгө,
Часкы хүнде хомустаан дег, чечен-уран,
Чайыннанган алмаз ышкаш, быжыксын-на!

Ынчангаш, литератураларның найыралы — улустарның найыралы болзун! А ажилчы чоннарның ниити эрге-ажыктарына үндезилеттинген совет социалистиг тургузугдан төрүттүнген улустарның найыралы — чогаадыкчы, тургузукчу ажил-иштиң өндүр улуг күжү ол. Аңаа аштырбас дайындаа турбас.

Серафим ЭЛЛЯЙ

ЫНАК ЯКУТИЯМ

Халыын изиг чайын безин
Меңги доштар эривейн баар,
Хаттыг шуурган туман-биле
Мескилдежип сывыртажыр...
Ынчалза-даа каптагайдан
Ындыг чуртту тыппас-тыр мен.

Якутиям сен, сеткилимде
Тоолчургу чурумал бооп
Ырлыг-шоорлуг чурттап чор сен.

Турлаа, шыкта шала часкаар
Дуруяалар кыйгызы-даа,
Калбак-делгем хову-шөлде
Хамнаарактар ырызы-даа,
Чымыш иште колхоз шөлү,
Сымырашкан саарыглар —
Якутиям сен, сеткилимде
Тоолчургу чурумал бооп
Ырлыг-шоорлуг чурттап чор сен.

Ырак-чооктан өннүктерни
Өткүт-чидиг дамырак дег,

Ынай чаштан хөглүг үнү
Өөрүшкүлүг уткуп алыр

Солаңгылай чырыткылаан
Соңгу хаяа оран-чурту —
Якутиям сен, сеткилимде
Тоолчургу чурумал бооп
Ырлыг-шоорлуг чурттап чор сен.

ЭКИИ, ТЫВА ЧОНУМ

Эзир куштар уя туткан
Эзим, дагда чурттап чоруур
Якут, тыва найыралы
Ыяк быжыг чечектелзин!
Хамнаарактар ырлап келген,
Кадыргылар үүргенелээн
Солаңгылыг чырык өйде
Соңгу чүктен ужуп келдим.
Эргим тыва өңүктөрнүн
Эптиг, чылыг чалалгазы —
Часкы куштуң чалгыны бооп,
Чайгаар-ла чүглөп чорду.
Донат соокка чаржап катпаан
Шүлүк, чогаал, ырывысты
Доштуг далай доңуруптаан
Чүрээвистин эриг чылыын —
Алмаз, дилги, алды-кишке
Солуттунмас белээвисти
Айдың чырык часкы хүндүс
Сонуургадып эккелген бис.
Аңган шагдан якут улус
Азий диптин төвүн чурттап,
Акы-дуңма тыва чоннун
Аразынга чораан-даа боор.
Бижиктиг-Хая чурумалы —
Бистин ниити өгбевистин
Салгакчыга арттырып каан
Чагаа-бижни — чагы-даа боор.
Херелденген Тыва чурттуң
Кежик-чолу мөңгө болзун,
Акың болгаш өңнүүң чонга
Аян тудуп ырла, хомус!

Аас-кежиин чаяап берген
Идегелдиг баштыңчывыс —
Ленинниң партиязын
Алдаржыдып ырлап чор бис.
Эзир куштар уя туткан
Эзим, дагда чурттап чоруур
Якут, тыва найыралы
Бяк быжыг чечектелзин!

МӨҢГЕ ЧАЛЫЫ

ЧҮРЕК ДУГАЙЫНДА ЫРЫ

Херелдери чалбырааштыг
Кежээки хүн дагда саадаан,
Челээш-биле ойнап турда
Черниң кыры имирерди,
Дыдырарган кара башта
Дың чаңгыс ак дүк көргөш,
Кыжыраан дег чугааладың:
— Кыш-даа дүшкен эвеспе моң...
— Харын чүрээм суйбап көрем!
Ак дүк сени мегелептер,
А чүрек черле шынчы:
Харым дөгүп, аькшаан-даа бол,
Чүрээм чалыы, доңат дегбээн,
Хемивистиң үери дег,
Херлип каккан маска-даа дег,
Чүүден артык тода соп тур.
Түрлүг маадыр, эрес-дидим
Түмен чүрек ында тудуш
Ыраажы-даа, дайынчы-даа
Ынак төрөл болур чүве.
Судалымда агып чоруур
Авыралдыг чонум ханы
Сурун чалыым дамыры ол —
Аңаа чүү-даа черле дынмас.
Күжүр эжим, билип ап көр:
Күскээр үнүш саргарар бол,
Алдын тараа ынчан быжар,
Арбын дүжүт бээр ийик чоп.
Ууттунмас кинчи — дарлал
Уттундурган. Чырыткылыг
Угаан, чүрек хостуг-шөлээн,

Амыр болгаш чоргаар болган,
Алмаз ышкаш херелденген
Аъкшаан назын өйү келген.
Амы-тыным ужуу чүрээм
Ашпас хүнде чайыннанган
Меңээ үе кежини шаңнаан,
Мен-даа аңаа өрелиг мен.
Үрезиннер чедишкештин
Алдын тараа болу берзин.
Ак дүк башка мөңгүннелзин —
Үнүм дыңзып, ыр бооп хуулзун!

ЧУЧУР-МУРАН

Чагы дег хар энчектенген
Чазыларга шала кезжээ
Ада-өгбем дайгырган дег
Аткан согун сыылап кээр
 Шуурган хады
 Шуугап турар
 О, Чучур-Муран,
 Чучур-Муран!
Аяс эртен — херелдиг хүн
Аргаларга чайыннаныр,
Салгын хатка алдын чажын
Часкы эртен эстеп турар.
 Ак-көк дээриң
 Аяс кааң-дыр.
 О, Чучур-Муран,
 Чучур-Муран!
Үзүскүлөң аржыыл кеткеш,
Үнген хүннү уткуурунда,
Шалың, туман көжүп шимчеп,
Чайыннандыр көстүп турар
 Туман бөрттүг
 Тулган бедик
 О, Чучур-Муран,
 Чучур-Муран!
Бедик дүште арга кезип,
Белеңгишке үнүп кээр мен,

Лена эрии ногаан хоорай
Эдээнде дег көстүп келир
Ынак чуртум
Ырлаптар мен,
О, Чучур-Муран,
Чучур-Муран!

Чараш шынаа чечектелип,
Сайсара хөл бусталгылап,
Чалымнарда хөлегенни
Чалгыгларда чайгап турар
Чалыы шаам сен,
Чайнаан хүн сен,
О, Чучур-Муран,
Чучур-Муран!

БАЙКАЛГА

Бөкпек-бөкпек кезек булут сагындырар
Мөңгүннелген көвүктерин көрүп тура,
Эрткен өйде дүвүңгө дээр ак-көк өннүг
Эге-ле оожум чытканыңны сактып келдим.
Бо хүн чүгө килеңнедин, шынын сөглем?
Боралгактыг чалгыг чалгаан ужуруң чүл?
Дески чалгыг болчаг кылгаш, амыраан дег,
Тейжигеш дег көдүрлү бээр ужуруң чүл?
Көгөрерген бажым дүгүн баштай көргөш,
Көвүктерин булут оштап салдады бе?
Чарлыр үе удавас-ла келир боор дээш,
Чалгыгларны эриктерже октадың бе?
Чарлыр өйде сагыш-чүрээм ханызынга
Чаңнык, чаъзың, терең сууңну шыгжап аар мен
Ужар-хемээ чараш дажың салып алгаш,
Улуг, биче өңнүктерге мынча дээр мен:
— Ыдыктыг дээн Байкалымның тыныш, күжүн сиирип алган
Ынак, эргим даштарымны сөңнеп тур мен.
Үе, чергем бергелерге кажан шагда торулбайн,
Үргүлчү-ле Байкал хөлдүң даштары ышкаш кадыг чоргар.

ЛЕНА

I.

Совет чурттуң хамык хеми
Шүлүк-ырга йөрээттирген.

Чугле чаңгыс Лена хемни
Шооржулар уткан ышкаш
Арга-каскак буза шапкан
Ак-көк хемим — Лена-дыр сен.
Океанның ыраандыва
Орууң сунуп халдып баттын,
Тайга бажы ногаан шыкка
Таваар агып эгеледин,
Якуттуң човалаңын
Ырлап чораан буурул сен.
Нояннарны каргавышаан,
Ногаан шыргай аңын аңнап,
Тайга ээзи Байанайның
Далдаан кежиин чип чордувус,
Қырлаң сыннар баштарыңга
Қылагар хүн хонуп орда,
Эрик черге эрес танцы
Эсэкэйни теп чордувус
Аас-кежиин күзээрге-даа,
Арыг чалгыың кыры-биле
Хааннарның базымчазы
Караңнадып кээп турду.

II.

Булун шыктан бажыңга дээр
Баржа сөөртүп чордувус-даа,
Бургураан сээң чалгыгларың
Ханныг бутту улдап чорду.
Харлыг дүмбей делгеминге,
Караңгының ораныңга
Шөлүттүрген большевиктерни
Сөөртүп кээп турдулар-даа,
Сибирь черниң менгизинден
Қандыг кижиге тывылбас деп,
Шилиндектер кезезин деп,
Хаан ынчаар кордап турду.
Якуттар барын-чогун
Шөлүткенге берип чорду,
Чөпчө болгаш хосталгаже
Ынчаар орук ажыттынды.

III.

Часкы доштун бадары дег,
Чаа үе доктааш дивес

Чолбон-сылдыс чырыы безин
Чоок ышкаш сагындырар.
Хостаттырган төрээн черниң
Лена хеми, сени дургаар
Ленинчи кызыл туктуг
Корабльдар эшти берди.
Октябрьның чалгыы-биле
Онза араан аржаан агаар —
Өөрүшкүнүң дээдизи бооп,
Өңгүр чалгыың чайынналды.

IV.

Эзир куштар чаккырышкан
Эге бажың Байкалдан бээр,
Аксынга дээр кандыг ырның
Аялгазын дыңнай бердиң?
Базымчаның, кулданыгның
Багай өйү шагда эрткен,
Ленинчи партиявыс
Идегелдиг баштап олур.
Амырак дег Лена хемим!
Арыг чараш кылаңында
Айның арны тода чырып,
Чаартынган якут черниң
Чараш оду, чурумалы
Чайыннанып ойнап туру.

Семен ДАНИЛОВ

ЧОРГААРАЛЫМ

Аалымдан аъттангаштың ырак-узак,
Аар, чиик-даа оруктарны халдып эртип,
Кандыг чуртка аалчы бооп чорбадым дээр!
Казанакка, ордуга-даа кирип чордум.
Янзы-бүрү чурттуг улус айтырарга
Адрезим — алыс чуртум чажырбайн,
Ада-өг, төрөлдөрдүм төрөөн чери —
Якутиядан келген мен деп харыылаар мен.
Хуулгаазын сөстөр дыңнаан чүвө ышкаш
Хунук арны чырыш кыннып өөрүүрлөр.
Якутияны хары угда көрүп каан дег
Язы-сөөгү ылгал чокка хүлүмзүрээр.
Омак-сергек, эптиг, чылыг холун сунар
Одаандыва өңнүктөрдүм мени чалаар.
Арга-эзим, хөртүк харны бүдээттинген
Алдар-аттыг аңчы ышкаш хүндүлээрлер.
Алгыг-делгем Якутияның аргаларын.
Оргу-дески шынааларны көргүскөн дег,
Оваадайга кылаңайнып чайнап келир
Алмаз казар дагжы ышкаш уткуп алыр.
Ынчангаштың кара чаштан өскөн-төрөөн
Ынак черим делгемнерин сактып кээр мен.
Чонум биле чуртум сенээ каяа-даа бол,
Чоргаарланып, ооргаланып чоруур-дур мен.

Моисей ЕФИМОВ

ЧАРЫШТЫРГАН ИВИЛЕР

Аккыр хөртүүн оваалаар дээш
Ажыг кыш-даа хөрүктөвээн,
Кыйгак туман ээргийштелбээн,
Кылыктыг хат шуурганнаваан —
Конгулуурун кангырадыр
Кожа, сырый чаржып ораp
Туң дег аккыр чарыларның
Дуюглары дызырай-дыр.
Шаңнар, харлар эстеңней-дир.
Шанактары өпөңней-дир.

Салгын черден доктаагыже
Чангыланган коңгулуурлар
Ырлаан-даа дег, ыглаан-даа дег
Ыянгылыг чүве-дийин!..
Улус шупту дойлуп хөлзээн,
Харыы манааш четтикпестээн:
Кандыг чары бажын савап,
Ушта, халып келир ирги?
Кандыг колхоз хонаштары
Узак маңныг болур ирги?

Чаагай кыштың байырында
Чарыштырган чары көргөн
Өргүн чонну аас-кежик,
Өөрүшкү бүргей алыр.
Чары — бистиң аъдывыс ол!—
Чарыштарга салыптарга,
Эртине дег кылаң кыштың
Эстеңнеткен салгыны-ла!

ЫРНЫ КАНЧАП ЧОРУДАРЫЛ?

Ырымны мен
Дуруяага ызырткаштын,
Ырак кончак Яна хемче
Ыдыптар деп бодаарымга,
Туманныг күс дүжүп кээп-тир.
Арга-эзим мени сактып,
Аккыр хыраа эштип ап-тыр.
Дуруяалар чандан баскан
Тулаа, шынаа буурарган,
Ырак болгаш соок черже
Ырны канчап чорударыл?
Мугуртавайн, дуруяалар
Мурнуу чүкче чанзын ыңай!
Хөрек-чүрек көзөп келген
Ырны канчаайн?
Хөөкүй ыры чонум-биле
Ынак черим Яна хемден
Ырак черже дезер бе ынчаш?
Эзир безин ужуп четпес
Эрээн шаттар ушчок ынды,
Хыраа, харлыг шак ол черге
Хыралбас каң чалгып чедер,
Сагынганым намдадыпкан
Шала хунук ырымны мен
Ужудукчу эжим сеңээ
Улаачылап чедиртир мен.
Чаңгыс чурттуг өңнүктерже
Яна хемче ырым аппаар,
Самолёт дуу булуттарда.
Сагыш амыр дагжап чору.

ДАШТАРГА ЫНАКШЫЛ

«Даады-ла ырларыңга
Дашты чүгө алгаар сен?» деп,
Чемелиг сөс кулаам орта
Чеже катап дыңналбаан дээр.
Чадырың-даа, иви малың
Чайгаар дашче шилчээн дег-дир.
Ынчап чоруй сеткил-чүрээң
Ылап даш дег апарбас бе?
Бодап ор мен, соок дашта.
Бодавыже эки чүү боор.
Ынчалзajok кежик-чолдун
Ында чажыт дүлгүүрү бар,
Бөрзең даштың чажыт одун
Бөдүүн карак кайын тывар.
Эртинe даш келин кыс дег,
Эргин артап кирип келбес.
Үе-диптен чажыт чыдар
Үнелелдиг сылдыс-дашка
Үлүг-күжүм, эртем-билиим
Үргүлчү-ле өргүүр дээн мен.

Кюннюк УРАСТЫРОВ

ДОЛГУНЧА

Буруп билбес ивилерин
Шанактапкан эрес уруг
Шаңныг кыштың оруу-биле
Буруладыр ужугуп ор.
Доора эстээн хаттан дүрген
Долгунча деп аңчы кыс ол,
Туман шыпкан хемге, сынга
Турбас, боолбас, кортпас уруг,
Кара эзим шыргайынга
Какпа-дузаан салып чоруур...

Доштуг хемни кеже чорткан
Долгунчаның изи чыдар.
Өгбелерниң өскөн чурту
Өзеннерге ынак уруг.
Дилги, кишти кышты өттүр
Дизиг-дизиг олчалап кээр,
Хүлүмзүрүү хүннээректээн
Хүрең чаактыг Долгунча ол.
Кара чаштан эрес, күдер
Харлыг черниң аңчы кызы,
Өлүк-кишти күрүнеге
Өргүп турда магадаар сен.

Когурумга торлуш дивес
Колхозчу кыс Долгунча ол.

ХЕК

Шыргай хады аразында
Шырыштарга чаштып алган,
Саха¹ черниц чазын оштап,
Чараш хегим ырлап олур.
Хемнер чеңнеп, дажып баткан,
Херелдиг хүн саарлып турар,
Эртенгиниң хаяазында
Эрээн каъттар чаңгылыг-дыр.
Хөрөк-чүрөк өөртүп келир
Хөглүг ырны дыңна, өңнүк:
Кук-куук!
Кук-куук!
Соңгу чүктүн эзимнери
Уйгузундан оттуп келген.
Солун частың өткүт үнү
Уран, чараш диңмиреп тур.
Дүмбей, бораан чашты берген,
Дүңгээ, шынаа чечектелир.
Өңгүр частың чылыг хүнү
Өөрүшкүвүс дендедип кээр.
Хөрөк-чүрөк таалаткан
Хөглүг ырны дыңна, өңнүк:
Кук-куук!
Кук-куук!
Хөлбөң чалгыг кылаңайнып,
Көк дээр безин каттырып тур.
Күжүм харын немешкен дег,
Күжүр чүрээм дыка соп тур.
Эзимнерниң чуксуг чыдын,
Эрээн чечек өңгүр каазын
Чүрээң орта кадагала,
Чүдөн артык ырны дыңна,
Хөрөк-чүрөк доюлдурган
Хөглүг ырны дыңна, өңнүк:
Кук-куук!
Кук-куук!
Кук-куук!

¹ Саха — якут.

Иннокентий ЭРТЮКОВ

ДЫТТАР

Кырдан үнген кызыл дыттын чочагайын
Крым чурттуг эргим төрөл өңнүктернин,
Боттарының дилээ-биле белек кылдыр
Почтага хааржактааш чорудупкан бис.

Мурнуу чүктүн хөрзүнүнге үнүп келген
Будуктары чодур дыттар удавайн
Соок, кылаң Лена хемде чараш часты,
Солаңгылыг чуртталганы сактып кээр боор.

Кадын угбайн будуктары халайгылаан,
Кара-далай хады-биле сымырашкан
Крым дааның ыяштары төрелзинип,
Кызыл дытты ол-бо чүктен хүрээлээр боор.

Сонгу чүктүн шетчик дыды бөдүүн-даа бол,
Согун дег дорт, мөңгө ногаан бүрүлөрлиг
Кайгамчыктыг өөрү-биле адааннашпайн,
Халыын далай кадыр эриин каастажырлар.

Орус, якут, белорустар — хостуг делгем
Оранымның бүгү чону шак-ла ынчаар
Төрөөн чуртка демниг ижин бараалгадып,
Төрелдежип, чаңгыс бөлүү чурттап чоруур.

Виктор САГАН-ООЛ

ЛЕНИН БОЛГАШ АВА

I.

Сүвүр-сүвүр, ханалар дег, бизең сыннар
Чүү-даа эртпес шивээлер дег, херимнелген.
Алаш хемниң алыс бажы Даштыг-Хөлге
Авам, ачам самдар өглүг чурттап чораан.
Эмиин туткаш, сүдүн сааптар инээ-даа чок,
Эзертээштиң, мунуп чортар аьды-даа чок,
Эргетен бай маңгыстарның малын малдап,
Эргези чок хөлечиктиң хинчээн көрген.

Ынчаңгаштың лама, хамнар овуузунун
Ажы-биле буруу шаппайн, хүлээп чораан,
Ыттан каржы чиңзелиглер мурнун орта
Аргажоктан ужур тур дээш тейлеп чораан.
«Элегделден кажан, канчап адырлырыл?»
Аңаа ынчан шынның харыы тыппаза-даа,
Эки чолду, келир өйнү хүннүң-даңның
Агын чажып, саңын салып күзеп чораан.

Ядыыларга, эрге, шөлээ тыпсып бээр дээш
Чаныш чокка эрес, дидим демисежип,

Орус кижиге ады-сураа чонга тарап,
Ооң адын «Ленин» деп мүн-не дыңнаан
«Ол-ла кижиге ядыларны баштап алгаш
Улус чоннуң дайзыннарын тиилеп баскаш,
Орус черде чаа чазаан тургускан»— деп
Удатпаанда дамчыыр чугаа база дыңнаан.
Ындыг чугаа тараан соонда, улус шупту
Төре херээн чугаалажыр болу берген,
Ындыг чугаа өглер сана уламчылааш,
Төнчүзү чок тоол ышкаш чаптып үнген.

Бир-ле катап кыштың башкы соок айы
Кезик эртип «тостуң тозу» киткеп турда,
Бизең-бизең сыннар баары Даштыг-Хөлге
Хемчик черден муңгаранчыг медээ келген.
«Октаргайда чок дээн күштүг дээди мерген
Улуг маадыр «Ленин» башкы мөчөөн дидир.
Орус чуртта ооң боду кезөөн шагда
Удаан ышкаш, мөңгө чыдар чүве дидир».
«Ажыг кыштың соок айы баштыңчыны
Аппарган» деп авам, ачам хөлзей берген,
Арыг сеткил ханызындан хараазыгнан
Араттарның чүректери саргып турган.
Онза дээди улуг кижиге амы-тыны
Оскундурган ол-ла берге аар өйде
Кижиге болуп төрүттүнмээн, чүгле харын
Хиним тыптып сомаланып чораан-дыр мен.
Каптагайда бөдүүн кижиге бүрүзүңгө
Качыгдалдыг эртип турган ол-ла чылда
Чечек-чимис четчип бышкан шимик, байлак
Сес ай турда төрүттүнгөн оол-дур мен.
Хайыралыг улуг башкым мөчөөн чылын
Ылбырт төлчүк эмиг дилеп чыткан-дыр мен,
Ынчалзажок өйлөп-өйлөп аакталып
Кажыдалды үлешкеним ол-ла ыйнаан...

II.

Үжен чылдың аактыг чазы төнүп турган,
Ынчан чүгле алды харлаан оолак турдум,
Үнгөн хүннү, дүшкөн дүннү ылгай бодап
Ырны безин доктаадыптар апарган мен.
Чай шаг турда сагыш амыр, өөрүм-биле
Чанагаш-ла ойнап, хөглөп чоргулаар мен,
Шапкын Алаш септеринге хүннүң барып,

Салдап, эштип, байлаң тудар магаданчыг.
Кадарчылар эдергештиң чоруп каар мен,
Кадыр сынның бедиин орта үндүре бээр,
Кашпал хемим бойдузунуң кайгап ханмас
Каазын көргөш өөрүшкүм хайнып келир.

Чараш өңгүр чечектери чанымда бо,
Сагландырып оюн эреп чодам сыйбаар,
Шарлан, хады, шиви, пөштер, чойган, дыттар
Чассаан ышкаш чайганып каап тургулаарлар.
Чиңгир көк өң чиргилчинней шыптыныпкан,
Турум, кылаң Даштыг-Хөлүм хөлеңинде
Чиигайндыр ырлашкылаан куштар көргөш,
«Туттунчупкаш эжинзе» деп бодап кээр мен.
Туруг, шораан Шогжан тайгам дужумда бо
Бууруул бедиин көөргөткензиг чоргаар турар,
Туң дег аккыр кезек меңгилерде
Булан, буурлар серииттенип чыткылаарлар.
Туман шанныг кыжы кээрге ол-ла кончуг
Кээргел билбес хуулгаазын соок илбилиг боор.
Думчуум бажын ажыш кындыр чылгагылап,
Көгжир кулаам дазырт кылдыр шымчый кааптар.
Ыштыг өөмчө далаш-биле кире халааш
Отка чашпып, шырынкпышаан чынны бээр мен,

Ынчалзажок самдар тонум ооргазында
Ойбактардан соолаңнаары дөмей читпес.
Хөрөктээшти ооргамга чава салып,
Хөөкүй авам кээргел сеткип шуглай кааптар,
Хөңнүм казап, бажым суйбап эргелеткеш,
Көстүг оттуң кезектерин чүшкүргүлээр.
Чаактарымны өйдүктүрүп суйбап көргөш,
Авам дораан «үжээн-дир» деп эскерип каар,
Саржаг үзүн хымыжынга эргизипкеш
Арнымга чаап, чымчаңнады эмней-ле бээр.

Өжер, кывар хуулгаазын аажылыг
Өгдө оттуң чалынындан мөңгө чылыг,
Өстүрүп каан авам холу ол-ла дораан
Өзээм өттүр изиңнеди чылды кааптар.
«Ынак төрөөн авам ышкаш делегейде
Ынаныштыг авыралдыг чүвө чок» деп
Уян чашкы сеткилимниң шаа-биле
Угаап бодап чоргаарланып оргулаар мен.

Аар бергээ түрөп чорааш азырап каан
Амы-тын дег оглумнуң сээң моон соңгаар —
Өзүп келгеш кандыг чолдуг болурунну
Өттүр сөглөп шыдавас мен» дээр авам.
«Ынчалза-даа бурган чарлыын буруу шапкан
Ылап шынны чырык хүн дег бодараткан,
Ленин деп калган башкы номналынга
Идегеп чор, бүзүрөп чор» дээн авам.

III.

Үжен бир чыл күзүнүндө бир-ле катап
Ликпунту башкызы дээр акый келди,
Үжүглелин ажа каапкаш, өрү тудуп
«Ленин-дир танып ал» дээн, топтап көрдүм:
Карактары ындазында тывазымаар
Калчан бажы барык дүк чок чыгыы көстүр,
Чазык, ээлдек хүлүмзүрүп чиге көргөн
Салдыг кижиге сагыжымда артып калды.
Авам сургап, «идеге» дээн баштыңчымның
Арнын көрүп танып алгаш эрес кирип,
Аалымга, эгиш-тыныш маңнап келгеш,
Ачамдан кээп ээрешкеш туруп бердим:
Күжүр ачай, калбак ыяштан кандыг-даа бол
Самбырадан чазап берип көрөм, дүргөн,
Хүлдөп алгаш Ленин башкы адын орта
Чарты-биле бижип көрейин кандыг эвес»...
Ачам ынчан менче көрүп хүлүмзүрээш,
Айтырыг чок, чөпсүнерге, амырадым,
Кагдынган бир аптыраның аксын алгаш,
Хаарылдапкан. Самбырам-даа холда кирди.
Үжүктөрү эң-не баштай холум биле
Үлегерлеп «Ленин» деп кожупкаштың,
Чырык көрүп миннип келген үемден бээр
Шынап чер-ле ынчаар өөрүп көрбээн ийик мен....
Оргу дошка, бызай чагган бысканга-даа,
Ойга-чикке харның тыраан хөртүүнге-даа,
Кадыр ийге, калбак хая арнынга-даа
Катап-катап «Ленин» деп бижип чордум.
Ленинниң эргим ады чуртталгамга
Идегелдиг буянның ак орук айтып,
Эге класс эжиин орта эдертип кээп,
Эки чолдуң бозагазын артадып каан.
Ада Ленин чырык черге турбаан болза

Аас-кежиин дилезе-даа тывар мен бе?
Алаш бажы Даштыг-Хөлден өскээр чорбас
Аңзыг, черлик салым чолдуг артар боор мен...
Октябрьның оттуг чаңны дүшпээн болза
Омак, сергек чуртталганы көөр мен бе?
Оран-чуртум байлаа-биле аргастанып
Озук туткан ай, бес казып чоруур боор мен...
Актыг шынны Алаш хемге, лама, хам-даа
Алгыш-йөрээл, кыйгы-биле эккелбээннер,
Аас-кежиин чуртталгамга мурнуу чүктен
Ак-көк дээрлеп ай-даа, хүн-даа хайырлаваан,
Ажай буурул Саян таңды сынын ажыр
Ада башкы улуг Ленин мөңгө шаңнаан.
Ынчангаштың ынак чуртум делгеминге
Өөрүшкүмнүң хөглүг ырын шак-ла мынчаар,
Ындынналдыр сеткил, чүрек ханызындан
Өткүт чидиг чоргаар шөлээн ырлаксаар мен:
Чолуң, кежиин маңнай чыры чүдел дизе,
Мавзолейде мөңгежирээн баштыңымда,
Сорук күжүң төнмөс дөзү кайдал дизе,
Маадыр ишчи улуг чуртум Россияда.

Саая БЮРБЕ

ОДАГГА ЧУГАА

(Шүлүглел)

Даайым-биле Хемчик чорааш,
Таңды ажып, чанып ор бис.
Шыылаан-шиилээн саарыг кежип,
Чыырык кырлап чоруп ор бис.
Донгул, Буустуң берттери дег,
Тоолайлыг, Барлык ындыг:
Эңгимениң ээгилери
Эзеңгиге кыңгырт кынныр.
Ханалар дег хереп алган
Кашпалдарлыг кызаа хемнин
Оргулаштыг, шала делгем
Ооруунга доктаадывыс.
Даайым чаңы ындыг кижиги —
Херек чүве шиитпирлээрде,
Танактарын дарбаңнаткаш,
Кезе сөглээр. Маргыш турбас.
— Суг-даа терең эвес-тир, оол.
Одуруглар үнмес-тир бис.
Сукпак орта хонуп аал — дээш,
Оожум ээккеш, аъттан дүштү.
Деге-сарыг теден өске,

Чүү-даа чүве чыттыр баспас
Терең сиген аразында
Чүгле хөрээ көстүр болду.
Барбаларны дүжүргүлээш,
Малдарывыс оъткардывыс.
Дая баштай, хаяаланып,
Тайгаларже эргий көрдүм:
Шыңның ол-бо бедиктери
Шышпык, дээрде шаштыккан тур.
Алдын-сарыг арга-чарык
Ашкан хүнде чайыннап тур.
Бедик дээрде салып кагган
Чулагай дег булутчугаш
Меңги ажыр көстүп келгеш
Шуут-ла чидип, тарап бар чор.
Хажывыста хая көргөн
Кадыр каыттан харап көрдүм;
Казылганныг хая тиинден
Халышкан аң козурт диди.
Ийде пөштен тоорукту
Ийи хапты долдур алдым.
Чаңгыс сыптан бышкан катты
Саай туткаш, пөктүр чидим.
Күскү кежээ сырын-даа чок,
Күзүрүмнер шимчеш дивес,
Саарыг даажы, оыттаан малдар,
Шайлаан аас-ла дыңналгылаар.
Имир кирип, сылдыс үндү.
Ийи таңды аразында,
Ханы кашпал өрегезин
Халыпталдыр тыртып алды.
Чаг дег кургаг чудук одааш
Чанын орта олуруптум.
Аныяксыы ам-даа хевээр
Ашак сактып, төөгүй берди:

* * *

— Шаанда шагда Каргы унун
«Сарыг-думаа» хөме алган,
Аалывыска арткан улус
Авам-биле ийилээн бис.
Сээң аваң, Шожал дунмам,
Честем суглар ырак турган.
Харым чаа-ла ондан ашкан,
Кажараваан, тенек үем.
Авам арны бир-ле хүндүс

Өнү өжүп, оңуп калды.
Аныяк, чаш, кырган дивес
Өлүм ол-дур! Эндеведим.
Канчаар-чоорнуң аайын тыппайн,
Караам чажы бүлденейнип,
Өзүм-баарым ажыңайнып,
Өөмгө кезек ыглап ор мен.
Аалдарже чоруй баар дээш,
Ажыт кирип, ырап алгаш,
Сактып тур мен: авам күжүр
Шайын аартап олурган дег.
Катап келгеш, топтап көрдүм:
Карактарын шийип алган,
Хөөр болган ээн өгдө
Көжүй берген хевээр болду.
Канчаарга-даа өлгөн кижини
Катап дирлип келбес боорга,
Каш өшкүм сүрүп алгаш,
Каргы куду бадып ор мен.
Кускуннугга чурттап турган
«Курзук-чалаң» аалы бо тур.
Хөңнү чогу хөлчөк-даа бол,
Хөлечинге хүлээп алды.
Хонук эртер — кадарчылап,
Дүне болур, күзечилеп,
Хостуг өйнү уттуп каапкаш,
Түрегделче дүннү бердим.
Каргы-Бажын бир-ле дүне
Кара булут дуглай берди.
Чаннаны частып, кингиреп каап,
Чаъзын саарып, кудуп келди.
Куюм чүрээм чарылгыже
Куйга бажым адыңнадыр,
Аскыр өөрү көвөй чылгы
Айыгайнып тура хонду.
Хугбайыраан, караңгыда
Кулунчакты бөрү чип каан.
Кууураган сыгыр даңда
Кускун, сааскан доюлган тур.
Чалаң боду менче шаап ор.
Чажырап бе, бузурап бе?
Чаргаш ышкаш, сөөк арны
Чаржаң тал дег, шаңгыр сарыг!
«— Кокай-биле катчып алгаш,

Кодан чылгым сыырдың шулбу!
Эъдин салба шаап каар мен!
Эмин эртип дендээн хей!— деп.
Алды эрнин шөйүп алган,
Араатанзыг кышкыргылап,
Савааш-биле ушка-башка
Савап-савап чана берди...
Каш чылдың эчизинде
Халаг-чемээ чеже шыдаар?
Кадыгланып, халып кээрге,
Кады тутчур болу бердим.
— «Чалаң сени келдирти»— деп
Кежээликтей медээ келди.
Херек кылып каапкан эвес,
Сагыш тайбың чеде бердим.
— «Өлүр четкен, кончуг бөрү!
Өчүп олур! Будулдурба!
Ортаалактың оялазын
Оорлап алгаш, канчапкан сен?»
— «Оорланып чорбаанымны
Бодуңар-даа билир силер.
Ону чүгө шамнаар силер?
Бодап сактып чорбаан-даа мен.
Алды чылда хөлечиктээш,
Анайыңар алчык мен бе?
Аштап келзе, азыраныр
Алдай Тандым айы чок бе?..»
— «Черлик аза, мегелеве!
Сенден өске, кым-даа албас!
Хүлүп алгаш, ырмазын сый
Хүннү бадыр эрээдеңер!»
Эртенден бээр, дүшке чедир
Элчип-селчип улдап келди.
Актыг кижичү сөглээр?
Аксымдан хей үндүрбедим.
Сарыг хүннү бадыр каккаш,
Шала кежээ, кызыл-хүнде
Чадап, чадап, адак соонда
Чалаң ында хыйланы-дыр:
— «Эъди-кежи шириленген,
Эрии-шаажы дыынмастаан,
Дүржоктарның бирээзи-дир.
Дүрген барып хериптиңер!»
Ийи кижичү кускаа четпес

Эцмек дйтка сөөртүп келгеш,
Шары сирти сыдым-биле
Шарып-шарып кааптылар.
Ээр көк дйт чайганып каап,
Эзим оожум дагжап, коолап,
Кээргээнзиг ында-хаая
Хектер үнү дыңналы-дыр.
Төктүп баткан дириг ханым
Дөңгө сайда мыңгыланган,
Оорга-мойнум, бүткүр бодум
Отка-көске өрттеткен дег,
Эрээ-шаажаа килеңнэним
Эрийн ашкан далай ышкаш,
Хөрөк, чүрээм хайныкканы
Көзүр сөөгүм сөктүр чыгыы.
Кезек күжөп, чүткүй кааптым,
Кежегежиим аргамчыдан
Сывырылгаш, кара бажым
Сыпта кат дег, халаш кынды.
Дүпчөк ханы тамыдыва
Дүжүп баткан ышкаш болдум...
Аңчы-меңчи, эрес кайгал
Ады-сураа чонга тараан
Алдын-Херел аңнап чорааш,
Амы-тыным алган болду,
Одаан орта эккелгенде,
Орай дүне миннип келдим.
Төрээн хемим эмзиг суунга
Төккөн ханым аштап, чуггаш,
Оя-чире эрээдеткен
Оорга-мойнум шарып берди.
— «Соңгу чүктен чырык херел
Солаңгылай дээп келир.
Баяаттар-даа, чалаңнар-даа
Балар ышкаш, кургап калыр.
Кинчи, дарлал үстүп чаштаар,
Хинчек, түрег хайлып калыр,
Орус чону ядыыларны
Очалаңдан чарып аар деп,
Танды чурттуг өңнүүм кижиги
Дамчыыр меңээ чугаалады.
Амдызында Тоолайлыгда
Честен сугже ажывыт дом,
Арай чажыт чоруп чор — дээш

Чедип чораан аъдын берди.
Улуг артты дүне аштым.
Угбам сугга эртен келдим.
Сээң аван, Шожал дуңмам
Честем сугда менди турлар.
Анаа болган өөрүшкүнү
Чугаалап-даа четпес-тир мен.
Аар чүьгүм чиигеш кыннып,
Шупту чүве өскерилген.
Ол-ла чылын дүмбей өттүр
Октябрьның сырлыг чаңныы
Солаңгылап, челээштелген.
Чолум чогуп, кежиим келген.
Араатанзыг феодалдарны
Бүрүн аштап, узуткаштым.
Амгы бөгүн чуртталга дээш
Бүгү күжүм салып чор мен...

* * *

Очур даайым эрин салын
Олуй-солуй ээре тутту.
Орун кылдыр чонаан салгаш,
Отче тепкеш чыдып алды.
Хөйнү көрүп, хинчектеткен
Хөөкүйнү кээргеп ор мен.
Қараам шимгеш чыдып алдым.
Қаң дег маадыр сагындырды.
Даңны атсы чеже бодал
Тамы кирип, дээрже үнүп,
Удуй бергеш дүште кирип,
Уран, элдеп хуулбады дээр.

Доңгак БЕГЗИ

ОКТАБРЬНЫҢ ҮРЕЗИНИ

ЭГЕ СӨС

Солун амыдыралдың оруун эрткен кижини тывалар «көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок» дижир. Бо чечен чүүлдүн маадырының кайгамчык солун намдарын илередининге ол мерген сөстөр кончуг тааржыр. Ооң чаш, элээди өйү эрги феодалдыг Тывага эрткени безин, тыва үлегер домакта дег, «эргээ өспейн, бергээ өскен» кижиде деп чүвени боду-ла сөглөп турар.

Назынының ортаа кезинге чедир ооң кым чораанынын четче эвес даңзызын адаарга безин, ооң намдары чүгле аныктарны эвес, харын буурул баштыг хоочуннарны безин магададыр: Тывага хамааты дайынның чылдарында партизан шимчээшкининин киржикчизи элээди оол; революция соонда Тыва Арат Республикадан Москвага КУТВ дооскан баштайгы тываларның бирээзи; ТАР-ның Төп Кооперациязынын даргазы; ТАР-ның Совет Эвилелинде элчини; ТАР-ның Культа яамызының сайыды...

Бо хоочун коммунисти чечен чүүлдүн автору үжен чыл-

* КУТВ — Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университеди.

дарның бирги чартында, ооң арнын көөрүнүң мурнунда-ла, билир турган.

— Улаатайда Токпак-оол дарганның Кызылда дарга оглу Седип-оол ам Тываның ССРЭ-де элчин-сайыдында баргандыр — деп, үжен чылдарның эгезинде бистиң өөвүске авам, ачам, даайым олар үжээлээн хөөрежип органнар.

— Бичезинде Улуг-Аңчы куданың шеринге чораан, ооң соонда каш чыл болганда, орус чуртунче сургуулга баргаш, чанып келгеш, улуг албан-ажылга кирген кижиге дээн. Ам элчин-сайыт апарганы ол ышкажыл.

Улаатай чурттуг кудазы Хенче-Кара деп аңчы ашакты авам, ачам Улуг-Аңчы куда деп шолалаар турган. Ооң шерии турган деп чугааны эң баштай дыңнаан болгаш, элдепинип айтырдым:

— Улуг-Аңчының чүү ындыг шерии боор, ачай?

— Улуг-Аңчы ол шагда шериг тургузуп алгаш, ак орустар-биле чаалажып, кызылдарга дузалажып турган кижиге дир ийин — деп, ачам харыылады... Оон соңгаар ол дугайында чү-нү-даа айтырбаан мен.

Үжен чылдарның ийиги чартында ырлаар, хөөмейлээр тыва кижилерниң күүсеткен ыр-шоорун эң баштай-ла Москвага пластинкага бижиткенин сакты-дыр мен. Ол дээрге чурт-тун культура амыдыралыңа онза болуушкун турган. Ынчан Тывага театр чок болгай. Ынчангаш пластинкага үнүн бижиткен кижилерни чон артистер дег сонуургаар турган.

Сыгытчы кижиниң күүсеткени, эрги кожамык ырларының бирээзиниң сөстөрүн дыңнаан дораан-на доктаадып алган мен. Ооң күүседикчизи Седип-оол болган.

Удаваанда ооң бижээни, бижикти биче билир улуг назылыг кижилерге таарыштыр үндүрген «Чаа орук» деп үжүг-лел — кызыл карттыг кылын ном үнүп келген. Бо чечен чүүл-дүң автору ол үжүглелди элээди өйүндө көдээге бижик, политбилиг бөлгүмнеринге өөредилге ному кылдыр ажыглап турган.

* * *

Октябрьның бежен чылының юбилейинге бүгү чурт белеткенип эгелээн өйде Кызылда Алдан Маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейинге киргеш, Тывага хамааты дайын дугайында делгегден тыва партизаннар чуруунуң аразындан Доңгак Хенче-Кара деп атты номчудум. Үжен чылдарның эгезинде дыңнааным, «Улуг-Аңчы шерииниң» дугайында чугааны, мынча үр үе эрткенде, бир дугаар-ла сактып келдим. Чурукта кижиге дөртен ажыг хар иштинде хире. Чазык шырай-

лыг, аажок сергек карактарлыг, севергин кырлаң думчуктуг, халбыңнарын шавыштыр баглап каан кышкы тыва бөрттүг, кышкы алгы тоннуг кижиниң хөрек чуруу. «Улуг-Анчы ол шагда мындыг чараш, сергек кижичораан чүве-дир аа!» деп бодап, магадап тур мен.

Партизаннар чуруунуң аразындан Седип-оол Токпак-оолович Тановтуң чуруун база көрүп кагдым.

«Мындыг солун кижиниң дугайын чоп бижип болбазыл?» деп бодал ол дораан-на сагышка кирген...

Республика ужур-дузалыг пенсионер Седип-оол Токпак-оолович Танов бичежек залга эрги моол бижиктен тыва дылче архив материалдары очулдуруп олур. Ооң дугайында чечен чүүл бижиир дээн бодалымны чугаалап, чөпшээрел диледим.

Алдан харны ырак ашкан хирезинде, бо кижиниң дурт-сыны ам-даа, аныякта дег, дорт. Мага-боду шилгедек. Арнын ыскыттары безин билдиртпес, чүгле бажының дүгү агара берген.

Седип-оол Токпак-оолович мээң дилээмге дораан хары бербейн, боданып ора, чугаалады:

— Элээди, аныяк үемниң дугайын чугаалап берзимзе кандыгыл?— Ылаңгыя хамааты дайын үезинде партизан шимчээшкиниңге киржип чораанымны колдады. Бо чыл юбилей чылы-дыр, келир чыл — Тывага партизан шимчээшкининиң эгелээниниң бежен чыл ою болгай. Ол дугайын бижизе ажыр-бас боор.

Ооң саналыңга күзелдиим-биле чөпшээрештим.

Ам Седип-оол Токпак-ооловичиниң сактышкыннарын оон өмүнээзинден дамчыдарымны чөпшээрер көр, номчукчу.

1.

Мээң кым чораанымны шуптузун бижиирин оралдашпаңар. Ында онза чүве чок. Бир шагда чонумга дузалыг херекке киржилгелиг болганымны хоочун болгаш ортумак салгалдын чамдык кижилери билир. Мээң келир үдеги салым-чолумга чажымдан-на амыдыралдын чиик эвес школазын эрткеним, чалы өйүмде аңгы демиселиниң одунга эрткен шылгалдам улуг салдарны чедирген. Ынчангаш чүгле ол дугайын чугаалап көрейн.

Билип келиримде, ачам ушпа кырган, авам оон мүн-не дээре көстүр болза-даа, база-ла аажок кырган кижичораан. Ачамның чоғум адын Халанчы, шола адын Долгай-Өле, авамны Шиижек кадай деп адаар чүве. Самдар кара өглүг, чеди өшкүлүг, калдар ыттыг бис. Мойнунда терек чекпези дег

хөлчөк улуг урулуг бай шугаганчының эштенчилери чораан бис. Шугаганчыны Ондар Калга-Чалаң деп ызыгуурлуг байның кадайы, а бай боду өлгөн дижир чүве. Ол шугаганчы бистен аңгыда, база ийи хөлечиктиг чораан. Хөлечиктерниң үш кара өөнүң чанынга шугаганчының ак өө онза чараш, улуг, делгем көстүр; бирде аңаа аажок адааргаар-даа мен. Чеди харлыымдан эгелээш, беш чыл иштинде ооң хоюн кадарып чордум. Он үш харлаанымда шугаганчы өлүп калган. Чадаананың Алдыы хүрээзиниң ламалары өлгөн кижиниң соңгу мөрүн номчаанывыс ол дишкеш, ооң ээн өөн көжүргөш, малының ортаа кезин сүрүп апарган. Арткан малды өлгөн кижиниң оолдары үлежип алганнар. Чадаананың Берт-Арыг бажынга чурттап турган бай Хуна деп кижиге биске келгеш, чаа өгленген оглунуң кадайынга эштенчи болзун дээш, авамны алгаш барган. Ачам-биле чуртка калырывыска, төреливис Токпак-оол деп кижиге аалынче көжүрө берген.

Дараазында кыжын бистиң Чадаана ооруунга болгаш бүгү Хемчикке улуг чут болган. Байларның малының хөй кезин чуттан кырлып калган. Ынчан ачам тозан харлыында чөнүп өлгөн. Делегейде улуг дайын болган, аңаа орустар база кижиге турар деп чугаа ол чылдың чайынында дынналып келген. (Делегейниң бирги дайыны ол-дур деп чүвени улгадып келгеш, билген мен).

Ол чылын, он дөрт харлыымда, Токпак-оол мени Хандагайты Өвүрүнде ачамның төрели Мангырты деп кижиниң хоюн кадарары-биле ынаар чорудупкан. Бир чыл болганда, авам аңаа келгеш, чок апарган. Угунда азыранды кижиге болганымны Өвүрге келгеш билген мен. Чадаана ооруу чурттуг, төрөлдөрүм Токпак-оол, ооң кадайы Дүпүштей мээң төрөөн ада, ием улус болган.

Олар Чадаана ооруунга демги-ле Калга-Чалаң байның оглу, чиңгин дужаалдыг Баян-оол деп кижиниң хөлечини чорааннар. Өвүрге келгеш, кожаларывыс моол араттарның мээң үем оолдары-биле найыралдажып, ойнап чорааш, моолдап шору чугаалаптар апарган мен.

Төрөөн ада, ием Өвүрге үш чыл болганымда, көжүп келгеш, Шыырап-Хелиң деп бай кижиниң оглу Дамбааның аът, шарызын ачылап мунуп, чурттай бергеннер. Оон соңгаар мен база Дамбааның хоюн кадара бердим. Оон кадайы Хөндөргей чурттуг, авамның элээн чоок төрели кижиге болган. Дамбаа моол бижикти эки билер кижиге. Хөй кадарар хуннеримниң хостуг шактарында моол бижиктиң үжүглелин өөредип эгелээш. Бижикке өөренир дээш кызып оралдашканым ачызында бижип шыдавас-даа бол, үжүглөп номчуптар апарган мен.

озал-ондак болган: куй иштинге дус хап турувуста хенертен кыйгы үнген:

— Үнүңер!

Дашкаар үнүп келиривиске, хөрзүннүң кызыл-хүрөң дой довурааның кырында суг хөлдени берген, базарга бут дай-гактаар, долу-чаъс холуштур сииледир кудуп тур. Чаъс ша-даа четпейн аязы берген. Дусчулар ончалажырга Хемчик чурттуг ийи кижичок болган: куй иштинге даш-довуракка бастырып каан. Өлгөн кижилерни кым-даа ужулбаан. Дүшкөн кылын, аар довурак-дашты аштаарынга хөй хүннер негетти-нер. Оон ыңай, озал-ондак болган таварылгада дусчулар до-раан-на дезип чоруптар: «оран-таңды ээзи килеңнээн, оон ыңай ажылдап болбас, өлгөн кижичок сөөгү уштурга хай-бачыт болур» дижир турган. Бо таварылгада база ындыг болган. Корткан кижилер, коштарын иштээн, иштевээни-даа хамаан чокка, дегийт-ле дезип чаныпканнар. Бис база чаныптывыс.

Аалывыска четпейн чорааш-ла, халап болганын дыңна-дывыс: хамык чон «сарыг-думаадан» аараан!

Медицина дылы-биле «сарыг-думаа» дээрге чума аарыг-дыр. Аалга келиривиске, улустуң нургулайы аараан. Мен ба-за аарый бердим. Ол, бо аалдарда өлгөн кижичок сураа хүннүң-не дыңналыр. Халаптыг аарыг бистиң өг-бүлевистен угбамны алгаш барган...

Ол чыл мээң сагыжымда чүгле коргунчуу-биле эвес, харын төөгүлүг чыл болганы-биле уттундурбаан: 1917 чыл ол-ла болгай!

«Сарыг-думаа» 1917—1918 чылдарның кыжынга чедир чоорту тыртылган.

3.

Кыш эрткен. Мээрең дужаалдыг апарган Дамбааның бол-гаш Чимитей биле бистиң аалывыс — үш өг кыштагдан Улаатайның Хайыракан баарында чазагга көжүп келген. Орус чуртунда хаанны дүжүргөн, чаа ужур доктааган деп чугаа каш хонганда аалдар, өглер санай аажок дүргөн тарай берген. Хувискаал, нам деп сөстөрүни ынчан баштай-ла дың-наан мен. Хувискаалды өөскүдөрүн кызыл нам баштаан, ол намны Леней (Ленин) башкы тургускан дижир. Революция дугайында билдинген чүве ол дээрезинде ындыг турган.

Хандагайтыга Семен Севээн деп хуу орус садыгжының хөлечин, тыва кадайлыг Иван деп оол мээң таныжым турган. Чүвениң ужурун оон баштай дыңнаан мен.

Революцияның талазында кижилерни кызылдар, аңаа удур кижилерни актар дээр деп, ол меңээ чугаалап берген.

— Тывада орустар кымнар силер: актар силер бе, кызылдар силер бе?— деп айтырарымга, Иван мынча дээр:

— Тывада орустарның хөй кезии ядыылар, олар кызылдар-дыр, мен база кызылдарның талазында мен.

— Тывада актар кымнарыл?— деп айтырар мен.

— Орус дүжүметтер, чинжең садыгжылар, ак солааннар — деп, Иван харыылаар.

Бодунуң чугаазын Севээн садыгжыга чугаалавазын меңээ Иван бьяк сагындырып каар турган.

Кызылдар болгаш актар дугайында ёзулуг билиишкин чонга турбаан. Удаваанда бистиң черниң улуг дүжүмеди Калга-оолдуң аалынга ак солааннар эдерткен дүжүметтер чораан сураа дыңналган. Ары черде ак солааннар байларның малын күш-биле былаап ап турары безин дыңналып келир апарган.

Орус чуртунга болган улуг эргилдениң дугайын ол чазын сураглыг аңчы Доңгак Хенче-Караның чугаазындан элээн сугуйту билген мен. Ынчан бистиң черге карачыыл чон аразына ол дег хүндүткелдиг кижии турбаан. Ону маадыр деп шолалап адаар кижилер безин турган.

Хенче-Кара ортумак сынныг, аажок сергек, оожум, өткүт үнүүг, арын-шырайы кончуг чараш кижии. 1912 чылда моол араттар Барыын Моолдуң Кобтога (Хомдуга) турган эжелекчи кыдат шериглерге удур тура халыышкын үндүргени төөгүден билдингир болгай. Ону тывалар Хомду дайыны деп адаан. Моолдарга Тываның Мурнуу болгаш барыын талазының чонундан алды чүс ажыг кижии каттышканы төөгүден база билдингир. Тура халыкчылар ол хоорайга турган кыдат гарнизон шеригни чылча шапкан. Хомдуга болган ол тулчуушкунга ада-өгбе ызыгуурундан аңчы, ядыы арат Хенче-Кара бежен шеригниң даамалы чораан. Ол тулчуушкуннарга онза шылгараан тываларга моол шериглерниң командылалы аңгы-аңгы шериг аттарны тывыскан. Моолга ынчан шериг дужаалдары ол шагның эрге-чагырга дужаалдары-биле дөмей, атташ турган. Хенче-Карага Сула чангы деп дужаал бергеш, бөргүнге чинзе кадап берген. Кедизинде баргаш оон ол чинзезин уруглар ойнап каан. Ядыы аңчы аратка чинзениң херээ чүү боор. Хомду тулчуушкуннарынга оон көргүскен маадырлыг херектерин чон дыңнааш, ону маадыр деп адай берген.

Ары, Өвүрдө ак солааннарның араатанзыг үүлгедиишкин-нери чонну дүвүредип турган ол-ла частың бир хүнүндө Хенче-Кара, чарылбас эди — чактырлыг боозун чүктеп алган, бистиң аалывыска чедип келген. Өггө орган кижилер тура халышкаш, ооң-биле мендилежип кагдылар.

— Анчы бо чоокта көзүлбестээн, кайы чедип чоржук ирги?— деп, ачавыс айтырды.

Келген аалчы хола баштыг сөөскен даңзазынга таакпызын кывыскаш, бирээзинге сунуп чыда, харыылады:

— Соңгаар чорааш, чанып бар чор мен. Торгалыг артын таварты Чааты-Аксындан бээр чорааш келдим.

Мындыг дүшкүүрлүг өйде ол хире ырак-узак чоруктан келген кижиниң солун чугаазын дыңнаар дээш, эптиг кылдыр олуруптум эвеспе. Ачам аалчыдан бирде айтырыг сала каап. бирде бодунуң бодалын чугаалай каап олурду.

— Орус чуртундан чүү дыңналып тур ышкаш? Хаанны дүжүрген чүве болганда, бистиң Танды Тывазынга моон соңгаар чүү боор чүве ирги деп, үргүлчү ону бодаар апардым.

— Ону кым бодавас дээр сен — деп, Хенче-Кара мындыг.— Орус чуртунуң улуг шуурганы ам Тывада чедип келген-дир. Хем-Белдириңде орус чон база актар, кызылдар кылдыр ийи чарлы берген. Ам сегиржип алып чыгыы апарган. Алыс орус чуртунда актарның дөзү чок чүве-дир. Хаан чазак орнунга тургускан чаа чазакты чөвүлөл чазак деп адаар чүве-дир. Ону кызыл намның баштыңы Ленин деп улуг угаанныг кижини баштап турар. Ол чазак чады чонга эрге-шөлээни берген. Орустуң төп черинден ырак черлерде актар аңаа удурланып, дайын үндүрген чүве ышказыл.

— Бо ары талазында чүү дыңналып тур?— деп, аалчывыс айтырды.

Ачам оргаш, мынча диди:

— Чүвениң байдалының дүшкүүрлүү кончуг ийин. Хөндергей талазында ак солааннарны Чылбыга чагырыкчы, Чадаанада ак солааннарны — Тээлдиген чалаң эдертип алгаш, анаа хөлүндө олурган чадыы арат чонну, тывазы-даа оруздаа дивес, адып боолап, улустуң малын байы, чогу дивейн, кара туразы-биле сүрүп ап турар апарган дээр-дир. Хөндергейде Чер-Каскан деп шолалыг бызаңчы орус ашакты, беш тыва кижини база боолап каан-дыр. Оон бээр ийи-ле хонду. Бээзи кожууннуң Допур-оол чалаңны эдерткен он ак солаан Тээли киргеш, чанып бар чыда, Чаламада ирейниң ээн аалынга ооң кенин доозазы күштээн-дир.

Хенче-Кара хаваан дүггеш, чугаалай-дыр:

— Ак солааннар үүлгедип эгелээн-дир. Кичээнмес болза хоржок. Чызаанда дээди тыва ноян, дүжүметтер ак сслааннар-биле бир баг-дыр.

Аңчылар дораан-на аң-мең дугайын чугаалажы бердилер.

— Аңнар сайыр тегериир өй келген. Кедээр, бистиң аалдарывыс ынчаар, дүрген тегерзинзе эки-дир — деп, Хенче-Кара чугаалады.

Ооң соонда ачамның кедээр аңнап үнери үргүлчүлээн.

Час эрткен. Хек эдип турар өйде Байыскылаң биле аалдың бичии тараазын тарып берген бис. Чай эгезинде ачам узаныр херекселин алгаш, Хенче-Кара аалынче чорупкан соонда, аалга кончуг хаая келир апарган. Ында-хаая ачамга хүнезин чедирип берип турдум. Ол чайын Дамбаа мерээниң өөнгө моол солуннар чедип келген. Орус чуртунда хувискаал дугайын, ядыы арат чоннуң башкылары Маркс биле Ленинниң, оларның номналының дугайында тайылбырларны бакка-сокка номчуп алгаш, ачам-биле Хенче-Карага утказын чугаалап берип турган мен.

Ак солааннарның өлүрүкчү, дээрбечи үүлгедишкиннерин буруу шаап, оларның боттарын чоннуң көөр хөөн чогу күштелип турган.

Башкы хар чаапканда, Улаатай биле Мугур аразында Хана-Баары деп черге бир аалга чүс ажыг кыдат шериглер келген. Оларны Чадаананың Алдыы хүрээзиниң биче камбызы Тактаң, Шеми чурттуг тергиин чагырыкчы Нимажап олар эдертип чораан. Кыдаттар үр болбайн, Моолда Уланкум суурже кирген сураа үнген.

Хомду тулчуушкуннарының соонда чуртка хенертен кыдат шериглерниң көстүп келгени чонну аажок сезиндирген. Ол дүшкүүрлүг өйде Донгак Чигденчап оглу Хенче-Кара он ийи тергиин аңчыларны чыггаш, Танды сынының кырынга турлаг тургузуп алгаш, Өвүр биле Чадаана аразының оруктарын ак солааннардан таңныылдай берген. Тываның мурнуу чүгүнге, Хандагайты Өвүрүнге, баштайгы партизан отрядының өзээ ынчаар тургустунган. Ол он ийи кижиниң алдызы: Ооржак Чанчакай оглу Кенден-Нава, Ондар Танаппай оглу Токпак-оол, Иргит Бурундук оглу Севил-оол, Монгуш Былдаңай оглу Чыда, Монгуш Дондукпан оглу Кунан-оол олар Хомду тулчуушкуннарының киржикчилери, эки аңчылар турган. Саая Догаа оглу Көк-оол база Монгуш Былдаңай оглу Дондукай, Хенче-Кара оглу Донгак Қалзаң, Монгуш Серен-Лама оглу Шойдаң-оол, Монгуш Шойлаңай оглу Тамдың-Серээ, Ховалыг Чанчыппай олар база ол отрядка баштай кирген.

Чон оларны ак солааннардан боттарының идегелдиг камгалакчылары кылдыр көрүп, ынанып турган. «Кожуун ноянары ак солааннарны тежээп, камгалап турар болганда, оларның дужаалын тоовас дээн улус-тур» деп чугаа дыңналган. Чон оларны таңныыл шерии деп адай берген.

4.

1918—1919 чылдарның кыжынында улуг чут болган. Шагаа соонда Дамбаа мээрең бистиң өөвүстү Улаатайның Хайыракан дааның баарында Сайыр-Аксынга хондуруп каан. Авам биле ийилээн Дамбааның он ажыг чудаан инектерин хүннүң-не хар эжип, азырап турган бис.

Бир-ле хүн, биче дүште аалывыска хөй кыдат шериглер чедип келген. Баштай оларны көрүп кааш, аажок аймап девидээн бис. Кыдат шериглер аразында хөй эвес моол шериглер база чораан. Шериглерниң чанчынының чуузанын дөрт тыва кижии аъттар кырында аргажып көдүрүп алган келдилер. Өг чанынга доктаан соонда чуузаны каш кижии сегирип алырга, аъттыг кижилер ийи талазынче тарай чорта бердилер. Чууза дүжүргөн кижилер ону, бусту бээр шил-даа дег, черже аяар салып каарга, оон киш кежи бөрттүг, кара торгу додарлыг, дилги кежи тоннуг, узун сынныг, шөйбек шырайлыг, астыгыр карактарлыг, дөртөн хар иштинде аажок чоргаар шинчилиг кыдат үнүп келди. Чанчыны ол аалда келген хөй шериглер, аъттар кырындан дүшпейн, бир-ле чүвени четтикпейн манаанзыг, кичээнипкен шимчеш дивейн, турар болдулар. База бир каас кыдат кижии шериглерже кургамзы кончуг кылдыр шыжынайнып алгырарга, ам-на аъттарындан дүже халыштылар. Ок-чемзек чүдүргөн коштуг аъттар, тыва улаачылар-ла хөй.

Каш тыва дүжүметтер чанчынның чанында бараан болган, оозу өгже кирерге, эжикти ажыдып берип, «кирип моорлап көрүңер, чанчын-сайыт» дижип, согаңайнып турар чорааннар. Авам биле меңээ ол дүжүметтер шай хайындырыңар деп дужаадылар. Хөделдер аразындан бир тыва оол меңээ дузалажып, шай хайындыржы берди. Чугаалажы бээримге, Тес чурттуг Иргит Мөңгө деп кижии болду.

Кыдат чанчын хөй-ле кылын дөжек кырында узун хола даңзада кара-таакпызын соруп, караа өлере берген, даамчырап чыдып алган.

Чем кылыр хүлээлге эвес болза, кыдат чанчынның чанынче бисти кайын чагдадыр ийик. Чанчын кара-таакпызын тыртып, тыртып, чемненди. Чигир, боованы, чаглыг эътти, сүттүг

шайны ооң мурнунга ширээ кырынга оваалай салып каан. Соок карактарын менче көрүп кээрге, ооң сагышта бодалдары илдең ышкаш болду: «Менче көрбө, дора-өлчүк, аштаан уранхай» дээнзиг.

Аштап-даа орган болзумза, тамчыктыг кыдаттың эки чем сыырып орарынга чилби хайныр хамаан чок, харын азааргап ордум. Ону көөр хөөн чогул ол хире болган. Хомду дайынының мурнунда чиижен кыдат садыгжыларның чонну канчаар хайыра чок мөлчүп чораанын, эжелекчи кыдат эрге-чагыргалар аар албан үндүрүг-биле яды тыва чонну хоозурадып, чилиинге чедир соруп чораанын, «албан-үндүрүг төлөвээн» дээш, тыва ноян, дүжүметтер яды араттарны канчаар эриндеп, мойнун дөңгүлөп, будун саактап чораанын билир болгай мен.

«Кыдаттарга тывалар база катап чагыртыры ол бе? Ленин башкы чады чонга эрге-шөлээни шаннап, бүгү орус чуртунга чаа төрө тургузуп турда, боларның херээ чүл?» Ол бүгүнү бодааш, кыдат чанчынга удур кылыым хайнып келгени ол.

Каас кыдаттың адын мээң үе-чергелерим — амгы үдеги хоочун салгалдың кижилери утпаан: сөөлүндө, чээрбиги чылдарның эгезинде, орус, тыва партизаннарга чылча шаптырган эжелекчи кыдат шериглерниң командылакчызы Ян Ши-Чао деп генерал ол-ла болгай.

Кыдат шериглерге шайны улуг пашты долдур улай-улай хайындырып берип турдуvus. Олар кара шайга сухарайны шыгыдып чип алгылааннар.

Шериглер чоруптарда, мени база улаачыладып каан. Арган доруг аът мунгаш, ок-чемзек чүдүрген, база-ла көк сөөк арган, чудангы, улуг челдиг бора аскырны чедип алдым. Кыдат шериглер Хандагайты бажынче углай чоруп орлар. Арган аскыр чер ара шыгырт турупкан. Орукка чааскаан чыдып калдым.

Меңээ ийи моол шериг хап келгеш, «Чүге чыдып калдын. сойлук!» деп, моолдап кончуй-дурлар.

— Аскыр турупканда, мен канчаар мен!— деп удур харыладым.

— Туразы улуг уранхай-дыр эвеспе бо!— дээш, бирээзи мени кымчызы-биле орааштыр тутсугулаарга, бажым чажыраарынга өй турдум.

Кыдаттар Аныяк Хөндергейлеп ары ажар оруктуң чоогу. Хандагайты бажынга Көк-Сайыр деп черге паараң тиктилер. Ол дораан беш кыдат баштады үжен моол шериглерни, алды тыва кижини ары ажырган. Тывалардан Чадаана ашкан кижилер аразынга бистиң черден Доңгак Көге, Доңгак Ток,

мээн таныжып алганым Иргит Мөңгө олар барын билир мен.

Аалга чанып келгеш, чудаан инектер азыражып турумда, Чадаанадан дүвүрээзинниг медээ дыңналып келди. Өвүрдөн барган моол шериглер Чадаананың Үстүү Хүрээге ак солааннар-биле дайылдашкаш, аштырган, оларны алды тыва кижибиле кады тудуп алган деп чугаа тараан. Кыдаттар Үстүү-Хүрээге Тактаң камбының бажыңыга хонгаш, дезип ажып келгеннер...

Час дүжүп, даглар мээстери карара бергенде, бир-ле кезе аалывыска эзерлиг аът четкен элчи — Бышкак-Кара деп оол келди. Ол менээ бижик тудусту. Бижикти Хенче-Караның айтышкыны-биле таңныылдар аразында моол бижик билир Шойдаң-оол бижээн болду. Мени болгаш мээн үем аңчы оолдарны «таңныыл шеринче» келдирген, мындыг. Хүндүлүг даалганы күүссдир дээш, ол дораан-на аъттаныпкан мен.

5.

Каш оолдар партизаннар турлаанга дүне чедип келдивис. Оларның омак-хөглүү, оюн-баштаа-даа аажок. Чамдык кижилер тывызыктаан, тоолдаан; каш кижибеле соп, аыш-чем белеткээн турлар.

— Ча, оолдар, бөгүндөн эгелээш, таңныыл шерни болур силер, аът-хөлүңерни быжыдыр өрттээш, чемден чип алынар — деп, Хенче-Кара чугаалады...

Ийи хонуп чорда, база каш кижинемешти. Чадаанага чүү болганын, ноян, дүжүметтерниң чүнү бодап турарын партизаннарга Хенче-Кара чугаалап берди:

— Даа кожууннуң нояны Буян-Бадыргы биле Бээзи кожууннуң нояны Чымба олар, ак солааннарны Тываже эккелген Чадаананың Үстүү хүрээзиниң улуг ламазы Чамзы камбыышкаш, ол шериглерниң чанчынының аайындан эртпейн, бараан болуп турар чер-черниң улуг дүжүметтери, ламалары база оларның аайын эдерип турар. Бистен оларның холунга кижикерер болза, менди үндүрбес деп билбээже хоржок.

Хенче-Кара ынча дээрге, партизаннарның чугаа-сооду аңаа улажы-ла берген.

— Ноябрьнар-даа дузажок-тур. Ак солааннарның айбычылары-биле дөмей болган-дырлар — деп, партизан Севил-оол мындыг.

— Хөндөргейниң Чылбыга чагырчы, Тогдук мээрэн, Чадаананың Тээлдиген, Допур-оол чалаңнары, бистиң бо Хандагайтыда Севээн деп орус садыгжы ак солааннарның ши-вишкиннери улус-тур бо — деп, мээн ачам Токпак-оол улаштырды.

— Боларның кайы-бирээзи бистин холувуска кирер болза, таптыг ырмазын сып кезетпээже хоржок — деп, баштак Көк-оол иде бодап чугаалады.— Нояннар холга кирзе — база ак-сын-сөзүн алыр херек.

— Бо кыдат шериглерниң келгенинде ужур-ла бар — деп, Хенче-Кара боданып ора чугаалады.— Орус чуртунда чүвениң байдалының дайлымы-биле Танды-Тывазынга чүү боор эвес адыр деп, хайдынып чорууру ол болгай аан. Келзе-келзе, боларның сагыжы база кара деп билинер.

Баштайгы хүн аныяк партизаннарга орук хажыыларынга онгулар туттурган. Онгуну хаяларлыг, хорумнарлыг черлерге кыдыындан эскертинмес, артынга кижичаштынып олуруп алыр хире бедик, боо хараалдары көстүп турар үттерлиг кылдыр кылдырып турган.

Ийи хонганының соонда, дүне улуг шуурган болган. Аныяктар ол дүне даңны атсыр таңныылдааш, турлагга эртен чанып келдивис. Чемненгеш, удуп чыдып алган бис. Шуурганда доңган, шагзыраан улус, чылыг одагга шуглак иштинге дораан-на чык кылдыр удуй каап-тыр бис. Уйгу кадында дүвүренчиг алгыдан оттуп келдим.

— Турунар! Ак солааннар келди-ле!— деп, бир кижичаштынып тур.

Тура халыыр дээш дап бердим, бир-ле кижичаштынып мээң кежегемден сегирип алган, дывылап-ла үндүм. Чүвениң ужурун дораан-на билип кагдывыс: кежегелеривистен сөөскеннерде баглап каан мындыг. Чанывыста кижичаштынып-даа, шимээн-даа чок. Үр болбаанда баштак Көк-оол каттырбышаан, көстүп келди.

— Чөгөнчигбейлерни! Уйгу хаптарың, боларны! Чогум аңчы, таңныыл, шериг кижичаштынып сизген бажы шылырт кыннырга безин, отту чаштап кээр чүве боор. Силер дээрге, боттарыңарны оорлап алгаш-даа барза, билбес-тир силер!— деп кочулап тур.

Ол-ла аразында Хенче-Кара база чедип келди.

— Мындыг уйгужу болур болзуңарза, аалдарыңарже чорудуптар бис — деп баштактанды.

Оон соңгаар серемчивис дыңзаан...

Бир-ле хүн оюк дустар артып алган, шарылар мунган ийи ашак чедип келди. Чугаа аянындан ол ашактар ары ажып бар чыдар улус деп чүве билдинди. Хенче-Кара оларга ары черде чүү болуп турарын, ак солааннарның таңныыл черлери кайда-кайда турарын билип алгаш келинер деп даалга бергеш, Чадаана ажырыпкан.

Дөрт хонганда, таңныылдап турувуста, демги ашактар

калгыдып ажып орлар. Турлагга олар-биле Хенче-Караның аразында чугаа болган.

— Че кайы хире чордуңар, акыларым?— деп сонуургай-дыр.

— Аар-саар-даа, улуг-даа чоруувусту бүдүрүп алдывыс, дунмам — деп, ашактарның бирээзи, Монгуш Кашпык мындыг.— Дузувус-биле эвээш-биче арбай орнап алдывыс.

— Чадаана ооруунда Бурганныг баарында ак солааннар бар-дыр. Кулугурларга туттургаш, байысаадып шаг болдувус. Ынчанмыже эриидетпедивис. Чадаана хемниң кыдыында, дагның мырыңай баарында кара өг бар-дыр. Солааннар ында таңныылдап турар чүве-дир.

Демги ашактарның соонда ары черде байдалды хайгаараары-биле ийи кижини ыткан бис. Олар база-ла баштайгы ийи кижиниң чугаалаан чүвезин бадыткавышаан, Хөндергейниң Шивээ деп черде база актарның таңныыл чери бар-дыр деп келгеннер.

6.

Хүн дургузу узап, часкы хүннер улам чылыг бооп кел чыткан. Бир-ле катап чаа немешкен партизаннарга хөй-ле октар куттурган. Кижини бүрүзү-ле чактырлыг бооларын аштап, чаап турган. Даартазында хүн Хенче-Кара Чадаана ооруунда актарның таңныылдарынче халдаашкын кылыр деп айтышкын үндүрген.

— Таңныыл шериниң даамалдары моон соңгаар чүнү канчаарын дугуруштувус — дээш, чанында турган үш кижиге — Токпак-оол, Кенден-Нава, Севил-оол оларже көрдү.— Таңныыл шерин бо хире көвүдээнде, хөделзе дээре. Ары, Өвүрде чүү бооп турарын дамчыыр сөстен дыңнап, даг бажындан харап турбайн, нарын аргаже кирип көрээлиңер.

— Ак солааннарны кезетпес болза хоржок. Дендеп барган сойлукутар-дыр бо — деп, Севил-оол немей тыртып кагды.

— Солааннарже кайылап, канчаар халдаарын, кымнар чоруурун баштай дугуржуп алза эки ийнен — деп, Токпак-оол мындыг.

Орук билир дуржулгалыг аңчылар Бурганныг дагда чаңгыс өгже кайылап, канчаар чедип алырын, канчаар халдаарын Хенче-Караның сүмелээнин ёзугаар дугуржуп алган. Командиривис дайынчы чорук кылып үнер он ийи кижиниң аразына мени база адады.

— Маңаа турар улус таңныылдарны дыңзыдар. Чорумал кижилерни эки хайгаараар, аксы-сөзүн айтырар. Солааннар-

же шериг барган деп өске кижиге черле сөглөвөс — деп, Хенче-Кара сагындырып кагды.

Караңгы имир дүшкенде, Хенче-Кара боду баштаан он ийи кижиге баштайгы дайынчы чорукче аъттаныптывыс.

Орук ара Оонаш деп черге шай хайындырып, чемнендивис. Дүне када одаг чырында Хенче-Караның хүлөр дег, додуга берген арнынче көөрүмге, эрес, сергек, хей-аът кире берген, артында-ла оранчок аныяксий берген дег болду. Дайынчы халдаарының планын сөөлгү катап ыак тайылбырлады. Оон аъттангаш, даң хаяязы чаа-ла агарып келгенде, Бурганныг дагның үстүндө өзен бажынга келдивис. Хенче-Караның айтышкыны-биле аъттарывысты шеттерге баглааш, ийи кижиге кадартып каан бис.

Оон өзенни куду ыт-шимээн чок үңгээлеп бадыптывыс. Дагның арнынга келгеш, даштар аразы-биле ийи-ийи болуп алгаш, чергелештир үңгептивис. Удаткан чок даг баарында кара өгнүң дүндүү өңгөк кара апарган көстүп келди. Оон үстүү талазында, өзен аксында, кочал дег ак бөрттүг, алгы тоннуг, боозун колдуктап алган таңныыл ак солаан ыңай-бээр кылаштап тур.

Тулчуушкунга бир-ле дугаар киржип турар дуржулга чок кижээ, менээ, ол дээрезинде сүртенчиг-даа болду.

«Коргуп черле хоржок эвеспе!» деп бодал сагышка кирген. Даштар артынга ажытталып алгаш, дугуржуп алганывыс ёзугаар, Хенче-Караның айтышкынын манап, өгнүң дүндүүнче шыгаап алган чыдыр бис. Ыя аразында өгден ийи кочал тудуп алган аныяк тыва кижиге үнүп келди.

— Кускун оглу Шырап-ла-дыр бо — деп, Хенче-Кара сымранды. — Бо чалча дүрген ырап чоруй баар болза.

Суглаан кижиге хемче ажыт кире бээри билек, Хенче-Караның боозу чык-ла диди! Таңныыл солаан кээп дүштү.

Манап чыткан кижилер өг дүндүүнче шыгаагаш, соннуг мурнуг боолаптывыс. Өгден боо-хөөзүн туткаш, иштики хевибиле-даа, кызыл-даван-даа үнген кижилер ишкээр хем кыдында эл баарынче маңнаштылар. Оларның аразында Тээлдиген чалаң база чораан. Ак солааннар оон бисче боолаарга октар бажывыс кыры-биле сыңайнып эртип тургулаан. Шахире аткылаштывыс. Солааннарның боолары намдааш, шуучиде берди. Элээн дыңнаалаарывыска-даа сураг.

— Актар хемни куду дезип чорупкан-дырлар. Ам өгнү бүзээлептээлинер — деп, Хенче-Кара командылапты, чамдыктарывыс хемден кара албайн таңныылдап туруптувус, чамдыктарывыс өгже киргеш, төгүлген хан хөй-дүр диштилер. Өгнү чиндирге, чеди ланчы боо, бир алды эттинер яло

боо, беш бырдаан, октар, эзер, чүгөн, аъш-чем тывылган. Ол-ла бүгүнү ап алгаш, аъттарывыс чанында өөрүвүске келдивис. Ак солааннарның ийи холдарын дужап каан он ийи аъттары боо даажындан хойгаш, өзен иштин өрү чоктааш, бистиң аъттарывыстың чанынга келирге, аът кадарган өөрүвүс тудуп баглап алган болдулар. Кижн бүрүзү аътка болгаш эки боога чединген. Япон боону Хенче-Қарага берген. Чүгле чактырлыг бооларлыг, аът-хөлү чедишпес партизаннарга ол дээрге улуг тиелелге, улуг деткимче болган. Дыш аъттары солуп мунгаш, келген уувус-биле эеп чанып келген бис.

* * *

Ийи хонганда чээрби хире партизаннар Хөндергейнин Шивээ деп черге турган ак солааннарның таңныыл черинче халдаан. Аңаа киришпээн мен. Чылбыга чагырчы, Тогдук Мээрөң оларны кириштир чээрби ажыг солааннарже партизаннар база баштайгы удаа дег, хенертен халдаан. Таңныылдап турган актар чамдык боо-чепсээн каггаш дезипкен болган. Партизаннар оон база олчалыг эеп келгеннер. Актар бо удаада база улуг когаралдыг болганнар. Партизаннар когаралга таварышпаан.

Ак солааннарның таңныыл черлеринче партизаннарның халдаашкыннары эгелээн соонда, байдал элээн дүшкүүрлүг апарган. Ары черде ак солааннар, нояннар, феодалдар партизаннарның халдаашкыннарын баштай дээрезинде кыдат шериглерниң үүлгедии кылдыр билип турган. Ооң соонда Көк-Сайырга турган кыдат шериглер Уланкомче чоруй барган.

Даа кожууннуң чагырыкчызы Буян-Бадыргы хеп-хенертен бодунуң орнунга оралакчызы Дамба дузалакчыны кирип кааш, кыдат шериглерниң соонче, чоок дүжүметтеринге үдеткеш, кадайы-биле кады дургуннап чоруй барганын дыңнааш, Хенче-Қара мынча дээн:

— Хүн ноян актарның дөс чогу билип кааш, кажарлап дескен-дир. Кыдат, моол эзээргектерже думчуу тыртыя берген-дир. Кыдат шериглер-биле бүдүү харылзаалыг турганы чадавас-тыр.

Ак солааннар ооң соонда Даа кожууннуң арат чонун өлүрүп, шаажылап, а Бээзи кожууннуң арат чонун боттарынче тыртып аарын оралдажып турган дээр чүве. Актарга ол ийи кожууннуң феодал-теократ идегеттери дузалап турар деп чүвени партизаннар ынчан билип турган.

ИЙИ ӨҢҮК

(Чечен чугаа)

Александр Анищенконун «Планетазы» каалама оруктап хала чокка ужугуп олурган. Оруктуң кыдын дургаар хаажылай шыйып чорудупкан чүве дег кокпажыгаштап базып кел чораан уругларның бараанын Саша көрүп кааш, мотоциклиниң маңын дүргедедипкен.

Уругларның чанынга хап келгеш, сигналды этси кааптарга, олар, оон хойган чүве ышкаш, ыңай дап берген, бир-ле уруг алгыра каапкан. Александр кыстарже хүлүмзүрей каапкаш, реактивтиг кандыг-бир хуулгаазын машина мунупкаш чүве дег, хирт кылдыр эрте халыткан. Чүгле сыылаан дааш ооң мотоциклиниң соонда дыңналып чыдып калган. Ажылчы хеп кеткен кыстар оолдуң соонче хая көрнүп келгеш, харыам сыйтылады каттыржыпкан.

— Чүү кончуг, дүлгээзинниг, дүрген чоруктуг оол боор? Мырыңай черге дегбейн ужугуп эрте берди, аа.

— Мехколоннада оол-ла-дыр — деп, уругларның бирээзи чугаалаан, Комбинезону сиңнигип калган чугайдан кара өңү шуут-ла оскунуп куурара берген, арын-хевириниң, карактарының шевергин, чаражы аажок уруг тура:

— Ону кым билир боор, чүнү бодаан чүве, чүге медээ лепкен? — деп ырлай каапкан.

Ийиги ээлчегниң доостурунга чедир каш-ла минута арткан турда, Александр экскаваторщик эжин солуп алып дээш, ынчаар ужукуруп бар чорааны ол. Сүвүр-сүвүр хаяларлыг дагның кырында күчүлүг дааш үнүп, кара черни сиртиледир, көк дээрни хөлбөннеткен соонда кара булут ышкаш довурак доозун дээрже шаштыгып үнүп бар чоруй, оон кайнаар-даа барганы көзүлбээн.

Фабрика биле карьер аразының хайымны аайлыг эвес: кузовун долдур даг-дүгүн чүдүргөн, янзы-бүрү маркалыг машиналар каш-даа каржып эрткен. Мөзүр-мөзүр кара хаяларлыг тей дөзүнгө чоруп орда, эмчи машиназы кайгамчык дүргөн каржып эрте халаан. «Карьерде азы частышкын кылып турар черлерниң кайы-бирээзинде кандыг-ла-бир айыыл болган-дыр» кылдыр бодааш, мотоциклиниң маңын арай оожумнадып алган.

Дагда хайнып турар ажилдың кол-ла командылар пунктузу болу берген, узун шөйбек бажыңчыгаш көстүп келген. Чоокшулап келирге, ол бажың баары-биле чоруткан орук кыдыында хөй улус бөлдүнчү берген машина-даа турар, оочанында ийи шагдаа көзүлгөн. Александр оруктап үндүр халыткаш, бажың кыдыынга кээп доктааган.

Кыдыында турган эрниң экинден барып бүдүү тырта каапкан.

— Чүү болганыл?— деп, айтырган.

— Бо машинаның чолаачызы кижини бастырыпкан ыш-кажыл.

Александрны экинден бир-ле кижини часкай каапкан. Хая көрнүп кээрге, кожа ажилдап турары экскаваторщик. Грубьяк болган.

— Сээн эжин Доңгакты бо машина ужур таварыпкан-дыр. Ону мырыңай девин чаа эмнелгеже аппарат. Чолаачызы дөө турган эр ол-дур.

— Боду кандыг-дыр ынчаш?— деп, Александр айтырган.

Кылаштап бар чораан кижини машина-биле үстүрерге, оранчок чаштай берген-дир. Ол хирезинде-ле туруп келгеш, кезек тендирип турган джир чорду. Оон олура дүшкен. Чолаачы эзирик чораан, орук ийинче үне халды берген болган-дыр.

Шенээн кузовка үстүрүп алган муңгаргай апарган турган чолаачының чанынга Александр чеде кылаштап келгеш, чангыс холдап хөм соктаар топкаш ышкаш, улуг чудуруун көдүргөш, олче дап берген. Механизация колонназының ажилдакчызы эр ону барып сегирип алган.

— Орталан, Саша! Туттун — диген.

Машинаның орук ийинче үндүр маңнады берген черин хемчээп турган шагдааларның бирээзи аңаа чеде халып келген.

— Канчап бардың?

— Мооң бастырыпкан кижизи мээң эжим-дир — дигеш, довураан кактанып турган чолаачыже чудуруун арнып каан.

Шагдаа айтыр-салаазын кожайтып, холун кожаңнатпышаан чугаалаан:

— Оваарнып көрүңер. Боларга харысалга көргүзөр чер тыпты бээр.

Карьерде ажылдап турар экскаваторщиктерниң, трактористерниң бригадири ооң чанынга кылаштап келген:

— Саша. Бо дораан хоорайже хап киргеш, Доңгактын кандыг чыдарын барып көргеш кел. Мен моон база эмчиже телефоннаар мен.

Хоорайже киргеш, бир шак хире болганда, Александр карьерже хап үнүп олурган. Ооң сеткил-сагыжы ам харын оожургаан. Ак халат кеткен улуг эмчи коридорга үнүп келгеш, мынча дээн: «Сөөкте кандыг-даа сынышкын, кемдээш-кин чок-тур. Солагай талакы өштү уштуна берген, шынган эъттеринде үзүлгөн черлер бар-дыр, машинага ынчаар үстүртүпкен хирезинде, канчап черле кемдес сөөктер ыйнаан, дыка-ла быжыг кижидир, хая-дыр оң. Эмнелгеге элээн үр чыдар боор». Ол чугаа Александрның кулаанга сиңнигип калган.

Таакпылаксаазы келген. Мотоциклин орук ийинче үндүр халыткаш, доктаай берген. Борбак даш кырынга олуруп алган. Доңгак биле кады шериг-албанын эрттирип турган чыдарында кандыг ужуралдарга, кандыг бергелерге таварышканы сагыжынга кирип эрткилээн кино-чурукта дег, эртип турган мындыг таварылганы-даа сактып келген.

Даштыкы чурттан үнген пассажирлер поездизи ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарында хыналда пунтузунга тура дүшкен. Александр бөлүк кызыгааржы өөрү-биле хыналданы эгелээн. Оларның аразында Доңгак база бар. Пассажирлерниң чемоданнары, кызыгаар эртер чөпшээрел бижикиери, паспорттары хынаттынган. Поездиниң соонда кошкан, суг сөөрткен цистерналарга Доңгак-биле ийилээн келген. Цистернаның аксын ажыткаш, ооң эрии-биле дең сугже үр-ле көрүп турганнар. Хенертен хензиг бызырааш суг дүвүнден чөлдүрт кылдыр үнө халааш, биче көвүк болуп салдап чоруй, дораан-на часты берген, бырлаңнааштар цистернаның ханаларынче чалгыгланьп чоруй барган. Кезек болганда ийи-үш хире бызырааштар үнө халышкан. Цистернаны аксын хаай каапканнар.

Хынакчыларның удуртукчузу биче лейтенантыга Александр чедип келгеш, сапыктарын дарс кылдыр кожа теп, ёзулааштын, цистернаның иштинде каразыг чүве барын илеткээн.

Каш-ла минута болганда, долу суглуг цистернаның дүвүнге чыткан, суг өтпес тускай хептиг, тынар агаар-биле хандыгтынган шивишкинни ол-ла дораан тудуп алганнар.

Даады-ла Донгак-биле кады кызыгаар эргип чоруп турганы, халажып чоруурунга чедир каш-ла хонук арткан турда, кызыгаар үрөп кирип кел чораан айыылдыг дайзынны Доңгак-биле канчаар тудуп алганы дээш хөй-ле чүүлдерни бодап олурган.

Александр Анищенко Украина чурттуг кижиге. Ооң Доңгак Маадыр-оол-биле танышкан чери ССРЭ-ниң Барыын талакы кызыгаарында бир застава. Олар аңаа үш чыл иштинде Төрөөн чуртунуң ыдыктыг кызыгаарын камгалап тургаш, чарыл-бас өңнүктөр болуп найыралдашкан. Украин, тыва ийи оолдун ынчаар өңнүктежи бергенин, олар Төрөөн чуртунуң ёзулуг-ла көрүнгүр, дыңнангыр, эрес-дидим камгалакчылары деп чүвени заставаның бүгү кызыгааржылары-даа эки билер апарган...

Ак-Довуракта улуг тудугнуң дугайын, ооң акыларынын шупту ында ажылдап турарын, төрөөн Тывазының кайгамчык бойдус чурумалын, тываларның аажы-чаңын Доңгак солдат эжи Сашага чугаалап бээрге, оозу кандыг-ла-бир солун тоол дыңнаан чүве дег, шыпшың олуруптар.

Анищенко эжи-биле кады шеригден халашкан дораан-на, Тывага келген. Доңгактың ачазының бажыңыга, ооң төрөөн суурунга каш-ла хонгаш, өңнүктөр бо улуг тудугга келгеннер. Доңгак акызының бажыңыга туруп алган, Саша общектиеге чурттап берген. Тудугга ийи ай ажылдааш, экскаватор башкараар кежээки курсту дооскан соонда, күчүлүг техниканы хүлээп алгаш, ында ам бир чыл иштинде ийи ээлчег болуп, элчип-селчип ажылдап турары ол.

Чартыын чидиг бижек-биле деп дең кылдыр одура кезипкен чүве дег дагның кырында ажыл-даа хайнып-ла турар. Чер өрүмнээр машиналарның моторларының даажы динчирээр. Чаза тепсип каан довуракты, улуг, биче даштарны, калбак хаяларны күчүтөн экскаваторлар чангыс черге бөле үстүргүлээн. Даг-дүгүн казып, бөлгөн дагжылар бичии-даа када тура дүшпес.

Александр Анищенко кедергей улуг экскаваторну башкарып, база-ла чай-шөлөөн чок ажылдап турган. Ооң чанынга беш тоннаны чүьктээр машина маңнап келгеш, тура дүшкен. Сашаның экскаватору аар ускуужун оранчок өрү бедик кө-

дүрүп келгеш, октап бадыргаш, оваалай бөлүп каан довурак, даш холумактыг даг-дүгүн эже аарак ускаш, самосвал кырынче төп бадырыпкан. Дараазында ускаш, төп бадырарга, машина артында-ла чавызаш кыннып, кузов долуп келген. Оон машина салып ыңай болган. Александр машинаны чүдүрүп чорудупкаш, хажызынче көрө кааптарга, Доңгак эжи олче хүлүмзүрүп алган бо турган. Саша экскаваторундан дүже халааш, эжин кужактапкан.

— Эмнелгеден шуут үнгениң ол бе?

— Шуут сегээш, үндүм. Сени-даа, бо экскаваторувусту-даа сакты бердим, Саша. Өңүктөр биче када аңаа элээн каш сөстөрни солчу каапкан.

— Бистиң бухгалтеривиске девин хоорайга ужураштым, сенээ элээн хөй түңнүг акша бар, барып ап ал дидир. Ол чүү акша боор, Саша?

— Чартык айда ийилдиривистиң орнунга чааскаан ажылдадым. Наряд хаарда, ажылым төлевириниң чартыын сенээ кылдыр бижидип каан мен. Кандыг-даа чугаа-соот чокка акшаң барып ап ал, Доңгак.

— Мен эмнелгеге дыштанып чыткан, сен дээрге чартык айда ийи кижиниң кылыр ажылын чааскаан кылып, ийи норманы күүседип, дыш чокка ажылдаан-дыр сен. Наряд хаарда чаңгыс бодунуң адынга хагдырар тургаш, ийи кижиге хагдырып каан-дыр сен. Чо-ок, Саша, ынчап болбас. Ол дээрге сээң күжүнү, деринни мээң мөлчүп чип, маңгысый бергешим ол болур-дур.

— Бир эвес сен мени эжим деп хүндүлөп, мээң чугаамны дыңнаар кижиге болзуңза, ол акшаны барып алыр ужурлуг сен. Хөй чугаа херек чок. Удавас кудаң болур болгай — дигеш, Саша эжиниң эктин часкагылаан.

СОЛДАТТАН ОФИЦЕР ЧЕДИР

Совет кызыгааржыларның 50 чыл оюнга тураскааттым.

— Валерий Салчактын дугайын сонуургап көрүңер. Ол черле солун кижиге чүве. Кыска үениң дургузунда солдаттан командир чедир депшээш, ам заставада албан-хүлээлгезин эки эрттирип турар — диген чугааны политкилдистиң начальнигинден дыңнаан мен.

Бистиң Төрээн чуртувустуң ыдыктыг кызыгаарында застава. Ында ажыл, амыдырал, өөредилге база-ла солун, хөглүг.

Кол-ла чүве, шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар ногаан погоннарлыг кижилер ала байзаларлыг кызыгаарны дургаар карак албайн көрүп, ону кончуг эки камгалап турар.

Валерий Шөмбүлович Салчактын чурттап, ажылдап турар чери ол застава. Чээрби дөрт харлыг аныяк офицерниң солдат амыдыралы беш чыл бурунгаар ортумак школа доосканынын соон дарый эгелээн. Баштай Эстонияга, ооң соонда Латвияга база-ла делгем улуг Төрээн чуртунуң кызыгаарын камгалап турган. Шериг албан-хүлээлгезиниң баштайгы айларында-ла Валерий Салчак бодунуң төлептиг мөзү-шынарын, чүвеге дүрген өөрениичелин, шингээдиичелин, кызыгаарның ёзулуг-ла аваангыр-көрүнгүр, дидим камгалакчызы болуп шыдаар эрдир деп чүвени көргүзе берген.

1966 чылдың күзүнүңгө чедир-ле шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турганы порт хоорай Лиепаяны, аңаа тургаш, эрес-дидим болур чорукка бодун белеткээнин, аңаа тургаш, солдат амыдыралга чаңчыгып, кадыг-бергелерге дадыгып-быжыгышкынны алганын Валерий утпайн, сагыжыңга болганчок-ла чуруй кааптар. Хат-частыг, караңгы дүнелерде-даа ол кызыгаар камгалаар хайгыылчы хүлээлгезин кончуг эки күүседип, кызыгаар үрекчилерин тударыңга бодунуң үлүг-хуузуң каш удаа кирип келген.

...Агаар-бойдустун кандыг болурун метеомедээ ынчан баш удур кончуг-ла шын дамчыткан. Дээр эртен аяс турган. Көжээликтей апарганда далай эринин коргулчун дег өңнүг база шак ындыг аар чүве ышкаш туман дуй ап келген. Куу булуттар дээрге база-ла ырак эвеске астына берген. Балтий далайының кыдыы мынчап барганда хат-шуурганын доюлдуруп, чаъс-чайыын кудуп туруп бээр.

Удаткан чок чайык-даа кочал-биле саарып турган дег, кудуп-ла эгелээн. Шак ол өйдө Валерий Салчак чаа келген солдатты эдертип алгаш, кызыгаарны хайгыылдап көөрү-биле бар чораан. Аңаа ынчаар чайы бергенде, кандыг-даа плащ дөмөк болбас, идик-хеп шуут-ла мага-ботка чыпшынып турар кылдыр өдө бээр.

— Чаңчыкпаан кижини мындыг чаашкын үезинде хайгыылче үнери берге болбайн канчаар. Кызыгааржылар бистерге чаъс-чайык-даа моондак болуп шыдавас. Көк-суг болуп өдө-ле бээр бис харын. Ынчалза-даа ажырбас, хайгыылчы хүлээлгевисти күүседип каш, дедир чоруткаш, идик-хевивисти, чүү-хөөвүстү кургадыгга дужаагаш, изиг шайдан аартапкай бис аан,— деп, ол кады чораан эжинге чугаалаан...

Салчактын бичии, школачы чылдары Хемчиктин кыдыыңга эрткен. «Хемчик. Хемчик ынак хемим, хензиг чаштан өскөн

хемим» деп ырлай каггылап, ооң шапкын саарыгларындан, турум ээремнеринден балыктап, чайның изиг хүннеринде кылан-арыг, шапкын суунга эштип-даа шаг болган. «Бо черниң агаар-бойдузу бистиң Бай-Тайганыы ышкаш эвес, аажок шык, дээри база-ла бистиң дег үргүлчү аяс-каан, ак-көк турбас, бүргээчел, чаачал чер-дир» диген одуругларны «Тээли» совхозта чолаачылап турар ачазы Шөмбүлчө чоруткан чагаазын-га Валерий бижигилээн-даа.

Ол, школага өөренип тургаш, кандыг-бир эрес-дидим чоруктар, ужураалдар, фантазиялыг чогаалдар номчуурунга ынак турган. Эге класстарга тургаш, Николай Островскийниң «Каң канчап катканыл» деп номунуң тыва дылга очулгазын каш-даа катап төндүр номчаан. Кызыгааржыларның ажыл, амыдыралының, оларның эрес-дидим чоруунуң дугайында номнарны, киноларны кайгамчык хандыкшыл, сонургал-биле номчуур, көөр чоруу ооң кызыгааржы болурунга улуг салдарны чедирген деп чугаалап болур бис. «Школаны доозарымга, мени шеригже келдирти бээр. Кызыгааржы болур күзелимни чугаалаар мен» диген бодал он бир класска турда-ла тывылган. Школаны дооскан. Шеригже келдирткен. Ооң ол күзели боттанган-даа.

..Салчак эжин эдертип алгаш, далайның эри-биле базып бар чораан. Оларның аразы каш-ла базым ырак. Барык чүү-даа көстүр аргажок, чаашкын шуут-ла арынче чашканнандыр хөмө шаап, плащтарны тодурадыр улдап турган. Күштүг чаашкын кызыгааржы хайгыылчыларның дайынчы даалга эрттиреринге доктар-моондак болуп турза-даа, тура-соруктуг, чалданыш чок дайынчылар арыннарже улдап турган чаашкынче улам-на удур базып, дайзыннарның айбычы «чыланны» агаар-бойдустуң мындыг байдалын ажыглап алгаш, ыдыктыг кызыгаарны эртерин бодаарлар деп чүвени эки билип, карактарын улам хере көргүлөпкөн базып бар чорааннар. Ол үеде казармада өөрү боттарының ынак ырызын мынчаар ырлажып турганы чугаажок:

Шураан чалгыг эрикти хап,
Шуурган киткеп, чаашкын дендээн.
Ынчалза-даа дайынчылар
Ынак чуртка мынча диген:
Дайзынны черле эрттирбес бис,
Даңгыраавыс бады күштүг,
Хаттыг, частыг мындыг өйдө
Кандыг-даа дайзын чаштып албас,
Кыңчыктырбайн тудуп аар бис.
Кызыгаар, кызыгаар, кызыгаар.
Застававыс кезээде-ле
Саат чок дүрген белеткелде.

Дүн элээн орайтаан. Чаашкын мүн-не биче намдаан. Хайгылычларының заставаже дедир чоруур үези чоокшулаан. Салчак мурнунга кылаштап олургаш, далайда бир-ле чүвенин карарып чоруп органын эскерип каан. Қызыгаар оон ырак эвесте. Тура дүшкен. Соонда эжи чеде кылаштап келгеш, оон чанынга турупкан. Салчак ону бүдүү шеле каапкаш, далайже айты каапкан. Оон ол олура дүжүп доңгайгаш, дээр-актап көргүлээн.

— Эрикче шигледи кел чыдар хеме ышкаш-тыр. Заставаже дүрген дыңнат, оон дораан меңээ халып кел — дигеш, Салчак карарып кел чораан бараанның бажын дозары-биле чорупкан.

Бараан эрикче чоокшулап олурган. Хемелиг кижилер-дир дээрзи ам шуут билдинген. Ол аразында эжи база чеде халып келген. Резина хемени эрикче дүрген эжип олурган. Чогум чаңгыс азы эштиг кижии бе дээрзи эки билдинмес. Хайгылычы кызыгааржылар ийи талалап алгаш, мырынай-ла оларның мурнун доза кедеп келген. Билдинмес улус биле оларның аразы каш-ла базым. Хемезин эрикке үстүре эшкеш, доктаай берген. Ийи кижии болган. Эрикче үне халышкаш, хемени сугдан үндүр тырта бээр орта, Салчак тура:

— Холуңар көдүрүңер!— диген.

— Удурланган херээңер чок!— деп, эжи база-ла алгырган.

Заставадан келген улус өөрүнүң үнүнүң кайдаазын дыңнай тыртып кааш, күштүг прожектор-биле эрикти дургаар чырыдыпкан...

Үш чылдың эрткени Салчакка билдиртпээн. Заставага келгенден бээр каш-ла хонуктар эрткен ышкаш сагындырар болган. Кызыгаар округунун төп чери боттарының эрес-дидим, мактал-шаңнал-биле бүргеткен кызыгааржызын Москваже, кызыгааржыларының командирлер курузунче өөредип чоруткан.

Өөредилге чылы чедишкинниг доозулган.

— Офицер Салчак дугайын застава начальниги мынчаар чугаалаан чүве:

— Валерий Шөмбүлович кызыгаар херээниң талазы-биле шыырак билиглиг эр чүве. Дайынчы белеткелдин, өөредилгениң янзы-бүрү кичээлдерин, өөредилгелерин ол эрттирип турар. Хөй солдаттарны өөрөткөн, оон өөрөткөн кижилери чүгле мында эвес, өске заставаларда база бар. Солдаттарның хүндүткелин ол чаалап алган. Мырыңай аныяк кижии-ле болгай, бодунуң ажыл-херээңге моон-даа артык мергежиир дээрзи чигзиниг чок.

КУДУМЧУГА КАРАК ЧАЖЫ

Бо таварылга эрткен чылдың чайынында Ровно хоорайга чоруп турумда болган чүве.

Тыва эки-турачыларның дугайында бичии материал бижип алгаш, ол черниң «Қызыл тук» деп область солунунуң редакциязынче аппарат чораан кижини мен. Калинин аттыг кудумчуже үнериниң кайзы чорааш, бодумдан он шаа базым черде менче үзе кайгап алган турар кижини эскерип кагдым. Ооң хар-назыны — бежен хире. Мээң соомче көрүп турар чоор бе дээш, хая көрүндүм: кижини-даа чок. Мооң көрүжү ылап-ла менде-дир деп бүзүрээш, оожумнай бердим. Анаа-ла кудумчуга чораан кижиге арын-нүүр чок кайгааш туруп турар чүү мындыг кижини боор деп элдепсиндим-даа.

— Силер мени буруудатпайн көрүңер — деп келзе-ле, украин сөөк кижини болду.

— Ажырбас, ажырбас — дивишаан, билбээченеп эрте бээр бодадым.

— Черле буруудатпаңар, дайын үезинде бистин отряды-выска Дарбек деп аттыг казах оол турган. Ол мээң тергиин өңнүүм чораан. Силер ооң-биле дыка дөмей-дир силер.

Танывазым кижиниң карааның чажы бүлденейнип келди.

— Сугнуң ийи дамдызы-ла, мээң бо ийи караамның чажы-ла — деп, ол уламчылады. «Мени казах кижини деп билип-кен-дир бо» дээш, дыка-ла эпчоксундум.

— Та моол силер, та казах силер, ол менээ хамаан чок, чугаалап берейн, таптыг дыңнап ал, оглум — дигеш, таныва-зым кижн хөөреп бадырды...

Дарбекке чүглe мен эвес, харын бистин отрядывыстын шупту дайынчылары ынак турган. Ол разведчик-даа эвес, стрядтын анаа-ла повары чораан. Шупту бар чүвезин өөрү-биле ыяап-ла чартыктажыр чаңылдыг, буянынг төл боор.

Бир катап отрядтын аьш-чеми төнер деп барган мындыг. Бис дангаар арга иштинге чаштынып турдувус. Долгандыр— немецтер болгаш оларның саттыныкчы өөрү.

Аьш-чем тывар даалга бергеш, отрядтын командири Дмитрий Николаевич Медведев Дарбек биле мени чоокку суурже тергелиг аьттыг чоруткан.

— Немецтер-биле ужурашканда дидим кижн-ле тиилээр чүве эвеспе — деп, ам ат-сураа билдингир разведчик Николай Кузнецов биске чагаан.

Шынап-ла суур чанынга машиналыг немецтерге таваржы бердивис. Документилер хынап эгеледилер. Бистин эмчивис Цессарскийнин киржилгези-биле кылдынган меге документи-леривис илдик чок чүве-ле болгай, ынчангаш хыналдадан шоолуг кортпадывыс.

Дарбек документизин хынаткаш, улаачынын олудун дедир ээлепти. Мен документимни сунуп чыдырымда, чыжырт-чажырт-ла дээн, чолаачы-биле ийи немец ында-ла калбаш диди.

— Партизан!— деп, угаанын ышкынган ийи немец алгы-рып чыдып калды.

Арга иштинче ырап кире бергеш:

— Чүү болду?— деп, Дарбектен айтырдым.

— Сен документинни сунар дээш холун көдүрүптерин орта, хөрөктээжин адаанда астып алган пистолеттеринин уштарын немецтернин бирээзи эскерип каан. Мен бичии-ле озалдаан болзумза, аттырып каан чыдар ийик бис — деп, Дарбек тайылбырлады.

Ровно хоорайны совет шериглер хостаанынын соонда бистин отрядывыс Львов хоорайнын чоогунда аргаларже көже берген. Дарбек поварлавышаан. Бир дүне бистин отрядывысче эсесчилернин батальону халдаан. Тулчуушкун дангаар эртен доостур чыгап турда, отряд командири Медведевче бир эсесчи шыгаап алган чытканын Дарбек эскерип каан. Шупту чүве карак чивеш аразында шиитпирлеттинген: Дарбек командирни боду-биле дуглапкаш, маадырлыгы-биле өлген. Ок Дарбектин чүрээн өткеш, Дмитрий Николаевич Медведевтин шинелинин этин чире алгаш барган.

Ынак эжим Дарбектин автомадын дайыннын барык төнчү-

зүнге чедир чүктээн мен. Дарбек дээш, Төрээн чурт дээш немецтерни ийи дакпыр күш-биле узуткап келген мен...

Кандыг-бир чугула херекти төндүр кылыпкан кижиги кандыг ийик: сеткили чымчап, оожургап, арнынга хүлүмзүрүг чайнай бээр. Танывазым кижиги сергээ сүргей баштайгы сөстөрүн катаптады:

— Мен силерге бичии шаптыктаптым ышкаш, мени буруудатпайн көрүңер — дээш, комсомол обкомунуң ийи каът бажыңынче углай басыпты.

* * *

Ол-ла чайын Кызылга чедип келиримге, Д. Н. Медведевтиң партизан отрядының разведчиги К. Пастоногов бистин республикавыста лекция номчуп чоруп турар болду.

Редакциядан «Кызыл» аалчылар бажыңынче долгааш:

— Келиңер, келиңер, хөөрежир бис—деп, харыны алдым.

К. Пастоноговтуң өрээлинин эжиин ажыдыптарым билек:

— Силер шынап-ла Дарбек-биле дөмей-дир силер. Оон фамилиязын Абдраимов дээр чүве — деп, ол чугаалады.

— Ровнога мээң ужуражып турган кижим кайызы ирги?

— Ында бистин отрядывыска чораан ийи-үш-ле кижиги бар. Силернин чугаанар ёзугаар алырга, демги Дарбектиң эжи—Волков ышкаш-тыр.

ХАЙЫРАКАННЫҢ ЭЗИРИ

Балдан ашактың улуг оглу Кечил-оол чиде берген деп чугаа Улуг-Хем кожууннуң Хайыраканга ша-даа четпээнде тарай берген. Оон бээр беш-алды хонган. Балданың сураглаваан чери чок. Сөөлгү үеде Кечил-оол тыва бижикти өөренип алгаш, ону нептередип турган кижиги болгай. Азы ол чарык кеже бергени ол чоор бе? Эъжим хүрээзинде бир лама кижиниң дуказы-биле мурнунда моол бижикке өөренип турган оол болгай. Ам тыва бижик тыптып келгенде оон херээ чүү боор. Боду база-ла ынча деп турганыгай. Чок, оон ол чарык кежер кандыг-даа барымдаазы турбаан. Чүге дээрге хувискаалдыг салуучуттарны камгалаар дээш, Эъжим хүрээзиниң хуурактары-биле салба чогушкаш чораан.

— Акыңар канчап баарды?— деп, Балдан ашак Кечил-оолдуң кыс дуңмазы Чыргалдан, оол дуңмазы Шактардан шыңгы айтырган.

— Ой та, билбес бис — дигеннер.

Кечил-оолдуң авазы ооң читкенинге кымдан-даа артык сагыш човаан орган. Ынчанмайын канчаар: Кечил-оолду мурнай божаан үш уруглары янзы-бүрү аарыглардан арааш, дөгере өлгеннер. Ынчан харын Хендергеден арт-сын ажып чорааш, бо Хайыраканче тараалан, улуг орук аксы чер дээш көжүп, черле кандыг хинчекти көрбеди дээр. Бо тараа-быдаазы арбын черге келгеш, божаан оглу ам он беш хар ажып турары ол-дур. Кечил-оолдуң төрүттүнгени чылын улус тывалар орустуң ак хаанынга каттышкан дижир чораан. Чазын төрүттүнген оол болгай, май 25-те. Ооң ужурунда хартыга дег кашпагай, Улуг-Хемниң чалгыы ышкаш омак, сергек болганы ол ыйнаан.

Кечил-оолдуң сураа чүгле он шаа хонганда билдинип келген: хары-назызын улгаттырып тургаш, Кызылда ревшеригнин хүрээленинде кирип алган деп, Кечил-оолдуң чарылбас эжи Сундуй-оолдуң дадагалзап турганы-ла шын-дыр.

— Көөрүмге-ле шеригден халашкан оолдар-биле кады маннап турар кижилер болду. Чамдыкта мени чааскаандырымны ходуйтур тургузуп алгаш, аай-дедир командылааш туруп бээр. Чок болза селемележиил дээш, кижини амыратпас — деп, Сундуй-оол мындаа-ла чугаалаан болгай. Дурт-сыны кыска, ырбыска чаш оолду шеригже десе бээр деп кым бодаан боор.

— Бир-тээ чеде берген кижилер албанын эрттирер-ле ыйнаан, аттыг оол ышказыл — деп, Балдан ашак кадайының айтырымынга харылай тыртып каан.

Ийи чыл билдиртпейн эрте берген. Кечил-оол ам-даа сураг.

— Оглувус шериг-шуруг дээш будулгаш туруп берген-дир, бодуң барып сүрүп кел, барам — деп, Балданга кадайы чугаалаан.

Элегес-Аксында шаандагы өңнүү Секпелдейниң аалынга хонуп алгаш, дууш четкелек чорда, Балдан Кызылга халдып келген. Аьдын баглай тыртып кааш, Ленин кудумчузун өрүкылаштапкан. Аңаа уткуштур эмге-тикчок шериглер чыскаалыпкан кел чораан. «Мээң оглум кайызында-ла чор ирги» дээш, Балдан чыскаалган шериглерниң соонче көргүлээн. Чолдаксымаар кижилер дөгере сөөлүнге чоруур деп чүвени ол билир турган.

— Оглуң тып чадап тур сен бе? — десе-ле, Хайыракан чурттуг Көк-Быдаа ашак болган. — Сөөлүнче эвес, чыскаалдың бажынче көр!

Эжен сүлде бо ыйнаан! Ооң оглу Кечил-оол түмөн чоннун бажында ак хоолай үрген чортуп орган. Үш шилиндек ак аьттарлыг эрлерниң солагай талазындаазы Кечил-оол, он

талазында Мунзук, ортузунда музыка командазының командири С. Г. Коровин. Чүнү-даа мурнай: «Аъттар-даа хей-дир» деп бодай тырткаш, мунуп чораан аъдын сактып келгеш, «мээн моовамны боларга канчап деңнээр» деп чаржыңган. Чараш аъттар-дыр, ынчалза-даа чарыштырар болза... Балдаңның Багай-Доруу дудак чок-ла эвеспе!

Кедеңгирлеп чорааш, Балдаң оларның доктааган черинге чедип келген.

— Бо мен балаң — деп, ол Коровинге чугаалаан.— Чанар херек — дээш, ийи салаазын кожайтып алган турган. Чогуур ийи чылы эрте берди ышкажыл дээни ол боор он.

— Это мой отец, Семен Григорьевич,— деп, Кечил-оол Коровинге тайылбырлаан.

— Чүү дидир бо оол?— деп Балдаң Мунзуктан айтырган.

— Мээн ачам-дыр деп тур-ла.

Таныжып чугаалашканының соонда, Коровин Балдаңны кежээ клубка чедип келирин дилээн.

Кызылдың кедээзинде хадыннарлыг шыкка аъдын өртеп кааш, Балдаң оглу-биле клубче чорупкан. Кижиге бажы кизирт. Концерт орту кирип чорда, Кечил-оол «бичии болгаш чедип келир мен» дээш үнүпкен.

Оон бир көөрге, оглу сцена кырында селеме ызырып алган, чула танцылаан турган. Буттары дээрге, шуут караннаар чүве.

→ «Лезгинка» деп танцы-дыр. Оглуңар кайы хире-дир чээ?

— Чараш-ла-дыр!

— Мен черле билбес кижиге мен: бо Кечил-оол кая төрүттүнген оолу — Кавказ дагларының баарыңга бе, Хайыраканның баарыңга бе?— деп, Балдаңның кожасы магадаан олурган. Айтырыгың ужурун ындыг-ла тода билбээни ашак:

— Харын кандаай чүве ирги — дей, тыртып каан.

Хонар дээн бажыңынче бар чыда. Балдаң оглуңга чугаалаан:

— Аваң сени сүрүп эккел дээн чүве.

— Ол чүү дээриң ол, ачай, мени удавас сонгаар өөредип чорудар деп турар чүве. Шериг командири болур кижиге мен.

— Өөредип че? Ол-даа чөп чүве-дир, оглум, өөренир херек. Чүгле чагаадан бижип турар сен, көрөм.

Шынап-ла, удаваанда Тамбов хоорайже Тываның Аратың Революстуг Шерииның үш дээре дээн биче командирлерин шериг эртеминге өөредири-биле чоруткан. Ханды-Сүрүү,

Бүрзекей, Кечил-оол олар 1935 чылда Тывадан аъттынып-каннар.

Шериг албанынга салымныг Кечил-оол тергини эки өөренип турган. ССРЭ-де Тываның элчини ону эки өөредилгези дээш өртектиг белектер-биле каш удаа шаңнаан. Чай дүжери билек, Тамбов училищезиниң курсантылары ырак-узак марштарны кылып турганнар. Ол училищеге Моол Арат Республиканы келген командирлер база өөренип турган.

Тамбов хоорай орустун эң үе-диптеги хоорайларының бирээзи. Ооң кудумчуларында төөгүнүң тураскаалдары хөй. Кечил-оол бир-ле катап Ока хемниң кыдыынга селгүүстеп чорааш, дээр өңдүг карактарлыг кыска ужуражы берген.

— Силер эштип билир силер бе?— деп, уруг айтырган.

— Эштип билири бистиң хүлээлгевис болгай — деп, ол харыылаан.

— Ынчаарга бо хемни эштип кеже берип шыдаар силер бе?

— Ында чүү боор! Дагаа-даа кылаштап кеже бээр хемчигеш ышкажыл — деп, Кечил-оол баштактанган.

Оон эгелээш Кечил-оол Ояны эштип өөредип эгелээн. Кыш дүжүп кээрге, Оя Кечил-оолду бажыңынче чалаар, Кечил-оол даңгаар-ла улуг-хүннү четтикпейн манаар апарган. Ояның ада-иези хүндүлээчел улус болган.

1938 чылдың июнь 9-та Тамбов хоорайның ЗАГС килдининге ийи чурттуң — Тыва Арат Республиканың болгаш ССРЭ-ниң хамаатылары Түлүш Кечил-оол биле Ольга Сергеева бот-бодунга ханы ынаан өг-бүле тутканы-биле бадыткааннар. Элээн үе эрткенде оолдуг болганнар. Анаа Владимир деп атты Кечил-оол боду тывыскан.

Бир чыл болгаш Кечил-оол училищени тергини эки дооскаш, эш-өөрү, өг-бүлезин-биле 1939 чылда Тываже эеп келген.

Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Тыва Республика Совет Эвилелинге дузалаарын дайынның баштайгы хүннеринде-ле айыткан. Кызыл Шеригге белектер Саянны ажыр шуужуп эгелээн. Оон-биле катый Совет Эвилелинге боттуг дуза көргүзеринге Тываның нам болгаш чазаа белең турган. Эки белеткеттинген шериг кадрлар кажангызындан-даа артык негеттинип келген. 1942 чылда Москвада офицерлернин дээди школазынче Кечил-оол, Эртине, Норбу, Лопсаң олар өөренири-биле чорупканнар. Дээди школаны Кечил-оол база-ла чедишкинниг дооскан. Тывага келгеш, үр-даа болбайн турда, ону Тываның Революстуг намы болгаш чазаа маадырлыг Кызыл Шериг-биле кады немец-фашистиг эжелекчилерни чылча

шавар дээш чорудуп турар Тываның эки-турачы отрядының командири кылдыр томуйлаан.

Ынчан чүгле 29-ла харлыг турган капитан Кечил-оолга командылаткан 207 тыва оолдар, кыстар Кызылдан 1943 чылдың сентябрь 1-де аъттанылкан. Тыва эки-турачыларның маадырлыг тулушканының дугайында бис кончуг эки билир болгай бис. Билдингир черлерни катаптаан херек чок боор.

Капитан Кечил-оолдун бодунга хамаарышкан сөөлгү үениң бир солун чүүлү чүл дээрге, чоокта чаа ССРЭ-нин Дээди Советиниң Националдар Советиниң даргазы Юстас Игнович Палецкистин «Улуг Октябрь болгаш социалистиг нацияларның чечектелишкини» деп брошюразы үнген. Ында ол мынча деп дорт бижээн: «Тыва эки-турачыларның командири капитан Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп дээди атты тывыскан». Бис Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тыпсыр дугайында бижикти 31 дугаар аъттыг шериг полугунуң командири полковник Попов база 8-ки дивизияның командири генерал-майор Павлов олар киирген деп чүвени билир турдувус. Ам капитан Кечил-оол Совет Эвилелиниң Маадыры ийиги тыва кижиге деп чүве тодаргай апарган-дыр.

Тыва эки-турачы отрядтың командири капитан Кечил-оол 1945 чылдың чайынында озал-ондакка таварышкаш Кызыл хоорайга мөчээн. Ооң кадайы Ольга Ивановна Сергеева 1960 чылда арааш мөчээн. Кечил-оолдун угба-дунмалары Улуг-Хем районнун Хайыраканда чурттап турар. Ол суурнун кудумчуларының бирээзи Кечил-оолдун адын эдилеп турар.

Кечил-оолдун кадайының авазы Агафья Тимофеевна Борисова дириг болгаш Кызыл хоорайда чурттап олурар. Кечил-оолдун оглу Владимир Бай-Тайга районда, ол удавас дээди эртемни чедип алыр деп турар. Уруу Зоя Би-Хем районнун төвү Туран хоорайда эмчи болуп ажылдап турар. Ол чоокта чаа дээди эртемни чедип алган.

Кечил-оолдун хөөрү чоокка чедир хоорай хөөрүнүн даштынга турган. Бо күзүн ооң хөөрү көжүртүнген. Аңаа Ровно хоорайдан келген ооң чаңгыс полкчулары И. М. Наумов, И. Т. Кузнецов олар болгаш Хайыракан школазының төлээлери чечектер салган. А ол школаның бодунда Кечил-оолга тураскааткан музей дериттинген.

Тыва эки-турачыларның командири капитан Кечил-оол ийи дайынчы Кызыл Тук болгаш Республика орденнери-биле шаңнаткан.

Олег СУВАКПИТ

ХӨӨР

Шимчевенер
Шимээргевейн көрүңерем.
Чүглө салгын
Чүрек ажыын сывыртазын.

Бодалдардан
Боду дүшпөс чүктөшкени
Чежип чадап,
Чечен сөстөн баглап ор мен.

Тоолчу угаан
Толстойну көрүп тур мен.
Орус черни
Орун кылган удуп чыдыр.

Сырты — көктү
Сырын аяар чайгагылап,
Сегел салын
Сегленедир суйбаан-даа дег.

Аяң шөлдүн
Аялгазын таалап дыңнап,
Күзелиниң
Хүнүңгө ол чылыгып чыдыр.

Бөдүүн чон дег,
Мөңгө ишчи, чурттап билир.
Бөдүүн хөөрү —
Мөңгүн-алдын каасталга чок.

Ооң улуу,
Ооң генийи — чүгле ында.
Орус черни
Ошкап чыдар — күжү ында.

* * *

Холдар хөй бол,
Ховар диген ийи хол бар.
Чүрээм чылдып,
Судалымны тудуп билир.
Чүү-даа болза,
Сурап, болчуп чедип келир.
Идик-хевим
Даарап, базып, кеттирип бээр.
Ижим деткип,
Тайбың чуртка бараан болуп,
Коммунизм
Холдары бооп төрүттүнген
Чаражымның
Чалыы холун тудуп тур мен.

УЙГУҢ ХАНДЫР УДУП АЛ ЧЕ

Ырак орук чораан болгаш,
Шылагзынып турупканың көрүп ор мен.
Ынакшылың күштүг болгаш,
Шырай-арның хүлүмзүрөп кыптыгып ор.
Уруг эжим, шуглап каайн,
Уйгуң хандыр удуп ал че.

Сырын безин какпазын дээш,
Сыртыктарың эптиг кылдыр эде салып,
Хавааң дуглаан бажың дүгүн
Қамныы-биле аткаар суйбап, чаптап ор мен.
Уруг эжим, шуглап каайн,
Уйгуң хандыр удуп ал че.

Чалыы назын улгаткыже
Чарылбайн, кады чурттап келзимзе-даа,
Чаражыңны чап-чаа билип,
Чаагыңга дээп, дыжың бодап, кожа ор мен.
Уруг эжим, шуглап каайн,
Уйгун хандыр удуп ал че.

Алексей ХУУРАК

КРАФИК

(Шүлүглел)

Цыган ышкаш дыдырарган кара баштыг,
Сылдыстар дег, оду кыпкан карактарлыг,
Күскү бышкан тоорук ышкаш, арны хүрен
Күдер кижиге кырым орта кирип келди.

Польшадан аъттаныпкан поездивис
Москвадыва узун оруун чыырып олур.
Хову шөлдер шивенейнип эртип-ле тур.
Кожам-биле чаңгыс-даа сөс солушпадым.

Соот эреп эжимдиге көрнүрүмге,
Соңгадыва кайгап алган турза-ла тур.
«Оран чуртун, төрелдерин сагынган бе?
Орус-дылга чугаалашса, кандыг ирги?»

Теодоракис, Глезоска чоргаарланган
Гректерден уктуг дөстүг эвес деп бе?
Демиселдин чалбыыжынга тулчуп турар
Гвинейден аалдап келген эвес ирги?»

— Оттук кыппас, оттан берип көрүнер — деп,
Орус дылга кожом арыг чугаалады.

Танывазым сигаретти уштуп келгеш,
Таакпылап, чанымда кээп туруп алды.

- Кайын үнген, кайнаар сунуп чору силер?
- Мадридтен, Москва чедер мындыг мен ийин.
- Кайнаар чорааш, кайнаар углап олур силер?
- Варшавадан, Тывадыва чанып ор мен.

Чорук чорааш, башташканым испан оолдун
Чурттап эрткен узун эвес төөгүзүн,
Човаг чокка дүне, хүндүс орук дургаар,
Чуглуп орган дугуйлар дег, кырлап эртээл:

...Ынчан ырак испан черге дайын үнген —
Ыштың, оттуң халавының аразында
Картахена, Барселона, Мадридти
Кадыг-дошкун ханныг согуш хөме алган.

Өжээн-килең өрттү кыпкан испан черге
Өлүм, хамчык тынга халдап, дойлуп турган.
Балыг-бышкын кырган, чаштар иймиңнешкен.
Балдырбээжек Крафик база аңаа чыткан.

Өске көвей өөрү-биле Крафикти
Өнүк, төрөл холун сунуп, бистиң улус,
Човап, кээргеп, Москвага алгаш келген.
Совет чуртка өөренип, чурттап өскен.

Ада-ие орну болган совет чуртка
Алды харлыг чажындан бээр аас-кежин,
Эрге-шөлээ, алыс шынның күштүг херээн
Ээп өскен аазы ышкаш танып алган.

Ачан, авач дириг бар деп медээ келген!
Амыраан эр алыс төрээн испан черин,
Кырганнарын көрүксээштиң дилег кылган.
Кым-даа кижиги ындыг-ла ыйнаан. Чөпшээреп каан.

Быстан чыды амдыгаа дээр арываанзыг,
Франконун хирлиг холу түрөтпишаан,
Испан черге оол ужуп чеде бергеш,
Иезинге, адазынга ужурашкан.

Адап-сурап кызып чорааш чеде бээрге,
Ада-ие алдын-мөңгүн аразында

Хааннар дег, ямбыргалда дүннү берген,
Хаалгачы чалчаларлыг, мындыг болган.

Адазы-даа оглум чанып келди дээштин,
Улуг байлар чалап алгаш, доюн кылган.
Адыргактар, улуургактар аразынга
Ужур-дур деп, кайгап, харап чоруп турган.

Колчук-тенек, дерзии-дүржок дүжүметтер,
Кояргактар аразынга чеже болур?
Уруг чаштан кады өскөн өөрүн сактып,
Улуг тынып, чааскаанзыраар болу берген.

Үргүлчү-ле кады чоруур ынак сары
Узбек кыс бодалынга кире хонар,
Үнген хүн дег, чырык эртем берип турар
Университет, Москвазы көстүп келир...

Ядыы чоннун дери-биле баяаннарга,
Ямбыралга, дажааралга хөңнү чогу
Ажыл-ишке, шынга, чонга ынакшылдыын
Адазынга ынчап чоруй сөглөп берген.

— «Ийи дугаар төрөөн чуртум Москвага
Инженер деп дээди билиг чедип алдым.
Ачам, авам ачызынга чанчыкпаан мен,
Анаа орап мангыс эвес, ажылдаар мен»...

— «Алдын-мөңгүн баарында далай дег-дир.
Аштаан эвес, ажыл сүрүп доора барба,
Хөйден бедик, чондан чоргаар чурттаар сен»— деп,
Хөрөңгиттен адазы аа үттөп сургаан.

— «Мадридтин байларының кыстары хөй.
Барып сеңээ бирээзинден кудалап бээл.
Америка, Африка — кайнаар-даа бол,
Аян чоруун кылгаш кээр сен оглум» — даа дээн...

Крафиктин арыг, чырык сеткил, чүрөөн
Кырган ада анчыг сөзү булгандырган.
Хөрөңгиттен төрелинден, ниитилелден
Хөңнү калып, аныяк эр таарышпаан.

Арай боорда төрелинге чаннып тургаш,
Ажылдаар деп чөпшээрелди дилеп алгаш,

Мадридте адазының таавы кылыр
Фабриказының инженери болуп алган.

Алыс шынны чажындан-на билип өскен
Ажылчы чурт доруктурган төлү болгаш,
Кырган, чалыы ишчилерге сагыш човаар,
Крафиктиң ээлдек чымчаан улус кайгаан.

Крафиктиң ындыг чоруу халас барбаан:
Кызыл суртаал салып турар коммунист деп
Советтерге ыдалаткан шивишкин деп,
Согур хоптуң үрү-чары тарай берген.

— Төре херээ үрөп турар дүржөк сен — деп,
Төрелиниң чеме-хилээн чеже дыңнаар?
Адазынга, незинге чажыт чокка
Ажынган эр сеткил, чүрөөн сөглөп берген:

— «Арыг шынның кавайынга доруккан мен!
Алдын, мөңгүн хөрөңгиңер олчазынмас,
Яды кижидери-биле байывас мен!
Ямбыргаарын, дажаараарын күзевес мен.

Амыдырал чуртталгамны каяа-даа бол,
Арыг, шынчы ижим-биле тудуп аар мен!
Өнчү сүрүп кадайланыр хөңнүм чогул,
Өзер назын чүлдү-чүрээм боду билзин.

Комсомолга кирип тура, чугаалап каан,
Ыдыктыг шын үрөп болбас дангыраам бар.
Кожай оглу, кулдар ээзи болуру мээ
Ыянчыг-дыр, шыдавас мен! Таарышпас мен!

Чогуш-кырыш, хоозун сөстөр боду билзин.
Чолум берген чуртумдува чана берейн.
Акташкан дээш, төлүнерге ажынмаңар.
Амыдырал-чуртталгамны тыва бээр мен.

Ирий берген эрги төөгү буступ дүжер,
Испан кижиди күзелин тып, хостуг тынар!
Чуртталганың эки хүнү үнүп кээрге,
Чуртум чурттап, чолум чолдап чедип кээр мен!..»

Сандан хаалга халырт кыннып чыдып калган.
Сагыш, соруун оол сөглээш үне берген.

Москваже чоруп орган оол ол-дур.
Поездимге мээң-биле хөөрежип,

Өске черге таарышпайн чанып келген
Өстүрүп каан ынак оглун уткуп алыр,
Өндүр улуг совет черде Крафикти
Өлзейлиг хүн аас-кежин манап турар.

Мадридтен чоруп орган Крафик деп
Испан оолга ынчалдыр мен танышкан мен.
Башташканым Москвага чыдып калган.
Ийи холун дыңзыг тудуп байырлаштым.

Алексей АРАПЧОР

ТУРАН ХООРАЙ

Шарлан, хадын дөргүннерлиг
Шаңгыр-буурул даглар эдээ—
Манган баштыг Саян ажыр
Баштай эртер эргин аксы —
Эрткен чонун уткуп, үдээр
Эриг баарлыг эргим Туран.

Хостал дилээн араттарга
Холун сунуп, болчуп келген —
Эргим төрөл орус улус
Эртип, дүшкен изи чыраан —
Акы-дуңма найыралдын
Адын сыкпас эргим Туран.

Ада-чурттуң күчүзүнге
Ажыл-биле судалданган —
Улуг-биче хоорай, суурга
Улай тутчуп четтинишкен —
Аьштыг-чемниг — тараа, малдыг
Айдың, чырык, байлак Туран.

ЧОДУРАА

Уян частың бир-ле эртен
Уран кушкаш хоюннадыр ырлай берди,
Хөңнүм өөрүц, тура халааш,
Көзөнекти ажыдыпкаш, хостуг тындым.

Чагган хар дег аккыр чечээн
Сагланнадыр эштивиткен чодураалар
Соңгаларже мөгейгилээш,
Соңгу сыннар салгынынга хөлбеңнээн тур.

Шыргай ногаан эзим-арга
Шыгын тыртып, чыдын тынган чодураалар
Өскөн төрөөн ынак хемим
Өңгүр чечээн, салгын хадын сагындырды.

ЧАСТЫҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Даглар бажы алдынналган.
Талыгыр сын дүдүскөктээн.
Чанып кээрге, хамнаарактар
Чалгынынга чалап келген.

Чымаарарган
Чылыг частың
Хүлүмзүрүү
Хүннеп туру.

Анай-хаактар сыргаланган,
Айлаң куштар чаржып ырлаан
Чылаан черниң тыныжынга
Чымчак салгын чүктөп келген.

Уран чараш
Уян частың
Хөглүг үнү
Хөлзөп үндү.

Хөрзүн шыктың чечээ үнер,
Хөрек чүрек ыры дендээр —
Агым суглар эриин долган,
Амыдырал чалыыткалы.

Өктереңгей
Өңгүр частың
Хүлүмзүрүү
Хүннеп туру.

Андазыннар черге эштир,
Аккан дерден адыш чайнаар.
Аккыр сүттен аяа долган
Ажы-төлдүн хүлүмзүрүү.
Өөрүшкүлүг
Өңгүр частын
Хөглүг үнү
Хөлзеп кээп тур.

Александр КЫЗЫЛ-ООЛ

ЭЪЖИМ ХЕМИМ

Казанакты, Оргу-Шөлдү
Кадарчылар ыры долган,
Кадар оъттуг мээстерни
Хараган дег, хойлар шыпкан.—
Өскен төрөөн Эъжим хемим,
Өөрүшкүнүң чурту хемим!

Удур көргөн Улуг-Дагны
Улар куштун үнү долган,
Узун-Терек артын, иштин
Улус чоннун суруу шыпкан.—
Магаданчыг Эъжим хемим,
Байлакшылдын чурту хемим!

Эъжим бажы чайлагларны
Эрөөн шокар чечек шыпкан,
Эм-не оъттуг ужуктарны
Эгээрттинмес мал-ла долган.—
Чиңгир ногаан хевис ышкаш,
Чиндинээжим, чараш чайлаам!

Хам-на Дытта, Чиндинээште
Кандыг чечек үнмес дээр сен!

Кадыг чүрек хайылгы дег,
Кандыг үрен турбас дээр сен?—
Қаш-ла чүзүн хевис ышқаш,
Қайгамчыктыг чараш чайлаам!

«КАЛЗАҢ» ДЕП АТ ДЫҢНААНЫМДА

«Қалзаң» деп ат дыңнаанымда
Қайгамчыктыг, даады мындыг:
Холдарында тууйбу туткан
Хоочун дашчы көстүп келир.
Хүлер, шойдан шуткуп куткан,
Күштүг Маадыр шинчи кирген,
Хүнге чирткен шырайында
Хүлүмзүрүг чайнап турар.

«Қалзаң» деп ат дыңнаанымда
Қайгамчыктыг, даады мындыг:
Хаялар дег, бедик тудуг
Қараамга бо көстүп келир,
Чалыылардан артык шалып
Чазык ирей меннип турар,
Дескилештир эптээн тууйбу
Дээрдиве бедип үнер.

«Қалзаң» деп ат дыңнаанымда,
Қайгамчыктыг, даады мындыг:
Чараш чаагай бажың-балгат
Сагыжымда көстүп келир.
Чамдыкта кээп кудумчуга
Чаягаар-ла айтырар мен.
Хоочун дашчы тудугжунун
Холу дегбээн бажың кайыл?

Екатерина ТАНОВА

НАЙЫРАЛ

(Шүлүглелден үзүндү)

Хемчик, Хемчик, эргим Хемим,
Кезээн шагдан амга чедир
Чеже салгал сууң ишпээн,
Сээң эриң кырлавааныл?

Үнген бажың ырбыскын бол,
Үе-биле деңге чаржып,
Эриң дургаар кандыг шагның
Эргилдезин көрбедиң дээр!

Амыдырал шапкын агыы
Сеңээ көңгүс хамаан чок бол,
Агымыңга ооң аагын
Чеже катап аатпаан сен?

I.

Эриң ашкан Хемчик хемим
Кайы ырактан карак албайн
Элбек оттуг шынаа шөлүн
Кадагалап турган-даа дег.
Элик, хүлбүс аңнар долган

Эзимнерлиг Кызыл-Тайга
Хемчик-биле уннажыпкан
Кедээзинде шөйлүп баткан.
Дагның кыры оңгарарып,
Таваар ойлуп кирген ышкаш,
Кожагарлар аразында
Кончуг чараш Сүт-Хөл ында.
Эрийн каастаан аргаларга
Каалаан чалгыы чаңгыланып,
Эртенги хүн херелинге
Хаяаландыр чайыннап кээр.
Дээскиндир аяңнарын
Эрээн чечек каастап шимээн,
Дески чараш дыттарында
Эткен хектиң үнү долган,
Чурттаксанчыг, чоруксанчыг
Чурумалдыг чараш черлер.
Хемчик унун дургаар баткан
Кезек-Терек, Булуң-Терек,
Хевистелдир чечек шыпкан
Кедээзинде Кызаа-Шыгы
Чайын, кыжын, кедээр, ишкээр
Чаңчыл-биле кодан солуп,
Эвээш малды одарладыр
Элбек оъттуг доруун черлер.
Хаттан, чаъстан ыжыкталчак
Хавак баары, хөлчүк кыдыы
Ыйда-мында хонаштарда
Ыжы бурлаан аалдар-ла хөй.

Чаңгыс хепке куттурган дег
Ядыы өглер аразынга
Өнер-оолдуң ыштыг самдар
Өө база аңаа турган.
Өнер ирей, Долгар кадай
Өгленге-ле үр-ле болган,
Турган байгы хөрөңгизи —
Дуюг базар чаңгыс аъттыг,
Сагыш чазаар өөрүшкүзү —
Чассыг, чараш чаңгыс кыстыг.
Өөнүң иштин түрөтпес дээш,
Чайжок бачым чымыжынга
Чайның изийн, кыштың соогун
Өнер көңгүс эскербейн баар.
Ажыл-ишке кежээ болгаш

Аалдарның ижин кылыр.
Хоорум тараа, доорам эът дээш,
Хонуун үспес, тыптынып аар.
Арга сынның Таңдызынче
Аңнап үнер — куруг келбес,
Садыгжыга оозун саарар —
Салым таакпы, кечим шай аар.
Кезээн шагдан чурту болур
Хемчик кыды ол-ла ынчаар
Өске көвей ядыылар дег,
Өнер ынчаар чурттап чораан.

II.

Кайын келген улузул деп,
Алыс чуртун сураваалы,
Кажан келген улузул деп,
Айын, чылын айтырбаалы.
Хөделбести хөделдирген
Хөлзээзинниг бир-ле чазын
Самдар өглер чоогунга
Чаңгыс бажың тыптып келген.
Мачыылай дээр орус дарган
Маңаа көжүп келген дораан,
Чудуктардан бажың кылгаш,
Сууржуп чурттай берген дижир.
Кылбас, билбес чүвези чок,
Кылыр иштен чажам дивес,
Уран холдуг Мачыылайны
Улус шупту хүндүлээр дээр.
Серээ, бижек, андазын дээш
Чер-ле чүнү кылбас дээрил.
Саргыл чаштыг, бедик сынның
Чазык чаагай Варваразы
Эдеришкен кожаларга
Эптиг, ээлдек дузааргак-даа.
Ажыл-ишке кежээ, шалып,
Адазының изин баскан,
Ак-көк дээр дег карактарлыг
Алексей дээр чаңгыс оолдуг.

Кодан башка чурттап турган
Кожалары аалдар-биле
Аралажып, таныжып ап,
Аажок эптиг апарганнар.

Өнерлерниң аалы-биле
Өңнүк-тала болгандан бээр
Аңчы, дарган ийи ашак
Аразындан суг-даа акпас,
Ажыл-ижин эмеглежир
Аъдын-хөлүн ачылажыр,
Барын-чогун айтыржып аар,
Байыр-сөңүн бо-ла солчур.

Аңчы Өнер тайгазынче
Аңын аңнап аъттаныптар,
Орайтады ээп-даа келзе,
Олча кежиин сартыктаар дээш,
Элик будун чүктеп алгаш,
Эштеринче базывыдар.
Өңнүктери аалчызын
Өөрүшкүлүг хүлээп алыр.
Орайга дээр хөөрешкеш,
Омак-хөглүг үдежип каар.
Байырлажып чоруп турда,
Варваразы тура халааш,
«Хавын дүптээр» чаңчыл-биле
Халаачыктар суга соп бээр.

Язы-сөөгү башка-даа бол,
Ядамыкка ядамык чоок.
Удур-дедир деткимчеден
Улам хандыр хөңнүн билчир.
Аңчы, дарган ийи аалдын
Найыралы улам быжаан.
Улугларның аайы-биле
Уруглары база хөлчок,
Чаңгыс өгнүн төлдери дег
Чарылбас-даа, кады ойнаар.

Ийи эштиң кылбазы чок:
Инек сүрер, өшкүлөр саар.
Арыгдыва маңнажыпса,
Агбанны-даа сө шаап кээрлер.
Шывык мунгаш маңнадыпса
Шынап аъттыг кижилер-ле.
Ча, согун чазап алгаш,
Чаалажып кириптерлер.
Шагар-оъттар, чашпан-боктар

Ша-даа четпес черде чыдар.
Айыраңнаан чечек шыпкан
Аяңчыгаш ортузунда
Чаңгыс хадын чанын орта
Шаанга киир чаржып ойнаар.
Анайлар дег дешкилежир,
Андаштаныр, ажа-халчыр,
Көвей чечек чулуп алгаш,
Хөлчок чараш дээрбек өрүүр.

Дарыймааның кежегези
Танытынмас каас апаар.
Алешазы оозун үр-ле
Аажок чаптап көрүп оран.

Куулар АРАКЧАА

ЭРТЕНГИ ХАЯАДА АДЫШКЫН

Рассказ

Часкы эзим. Кыры эрээш, чуга дош болу берген, метр чыгам кылын хар. Салбак ышкаш халайып бады келген, чоолбургай будуктарлыг хадыцнар, чүс-чүс чылдарда өссе-өссе куужак четпес кылдыр чооннап, кылын чөвүрээлери чарлыгылай берген узун сарыг дыттар, мөңгө ногаан өңү-биле эзимни кыжын безин аян кирип, каастап турар пөштер, шивилер — арганың бүгү-ле шимээ эртенги хаяада удумзургай чүве дег, шимчеш дивейн, ыржым турган. Дозураш кара карактарлыг, сарыг хаайлыг, узун кулактарының бажында кара имниг, улуг-ла койгун, хүндүс бузуур чыдынынче чоокшулап, кандыг-бир дайзын тыппас болзун дээш, изин былдап. ол-бо хөкпеңгиирлеп чорааш, чаш шиви шединиң дөзүнге олура каапкан. Олурган кодан хенертен улуг кулактарын далбыйтыпкаш, танактары дарбаңайнып, бир-ле черже аажок сезииргеп, кайгай берген. Аштангы дилги кедеп кел чыткан бооп чадавас? Чок. Анаа-ла эвес, шимээнгир дааш. Доң харны холурт-халырт кылдыр оя базар-даа, ыяштарның будуктарын дазыр-дозур кылдыр сыгар-даа. Кодан шыргай шет иштинче арлы берген...

Аңныыр хайгааракчызы Сүрер-оол тура дүшкен. Кижини ортузу эртип чоруур-даа болза, ооң чолдак, мадагар сынында, аптара дег делгем хөрээнде, борбак-борбак шыңганнарлыг

чоон холдарында күчү-күштүң шынар-демдээ ам-даа илден. Буурул дүктүг чулчургайында кырлаң дамыр билдирер-билдирбес кылдыр соп турар. Кара чажындан тура чер өглеп өскөн, уктуг-ызыгуурлуг ол аңчыны коллективтиң аңчылары боттарының ниити хуралынга хөй-ниитичи аңчыр инспекторунга соңгуп алган. Сүрер-оол ам коллективке быжыглаан аңчыр девискээринге хайгаарал кылыры-биле сыгыр даң бажында чедип келгени ол. Дүүн кежээ ажылдан имир каксы чедип келири билек-ле, аңчыларның эге коллективиниң даргазы Чолдак-оол келгеш: «Бистин хайгаарап турар черивисте кижилер изи бар апарган деп сөс келди. Даарта дыштаныр хүн болгай, барып көрбээже болур бе» деп дыңнаткан. Сүрер-оол ол дүне уйгу безин орта удуваан. Даң адар сагыш чок турда-ла буу-хаа чемнени шаап алгаш, чорупкан. Аңчыр сезону хагдынган соонда ол черле эктинге боо кагбас чаңныг. Чамдык кижилер арга кирерде коргар чүве дег, эпти-ле боо чүктеп алган болгулаар. А Сүрер-оол ындыг эвес. Харын кажан аңчыр сезону эгелээр дей бергенде, ол бир ай бурунгаар-ла боозун аштаан, чүлгээн, туткан, суйбаан турар.

Эртенги хаяа чоорту чырыза-чырыза ыракта бараан бүлүртүң-балыртың көстүр апарган. Аннаан улустуң баргы дег черлеринден ис кезип чорааш, Сүрер-оол бир иске таваржы берген. Кургаг шет даянгыгыжының ужу-биле исти шашкылап көргөн. Дошталдыр донуп калган. Дүүн, шала кежээликтей, хар кидин-не шышпайтыр эрий бергенде чоранын инспектор билип алган.

— Болар ам менден чайлава!— деп, Сүрер-оол Өлчейлиг-Хемче сунуп кирген, мээзи карандылай берген чиңге каъттарже карак албайн көрбүшаан, чугааланган.

Кыры доң, чарбыдың харны базарга-ла кижиниң аарын угбайн, ойлуп дүже бээр. Метр чыгам кылын, шак ындыг харга кылаштаары кайы хире бергезин чүгле аңчы кижин билир болбайн аан. Мээзи карандылай берген каъттарже, хеминиң ол чартыынче кежер дээш, инспектор чүткүдүп-ле орган. Хенертен-не чырык хүндүс, аяс турда-ла, чаңнык дүжүпкөн чүве дег, дааш динмирээн соонда, хуртун боонуң өткүт үнү ээим-аргага чаңгыланып, төтчеглекчилерниң кем-буруулуг үүлгедиин чарлап медээлээн ышкаш, ыяштан ыяшче, өзенден өзенче дамчып, коогайнып чорупкан. Хадың бажынга чемнеп олурган коьдан күшкүлдер далдыр-долдур кылдыр ушкаш, алгы-кышкы-биле ыяш аразынче чаштынып чорупканнар. Хем эрииниң карандызынга турган, таагылыг арган эликтер чарбыдың харже дап бергеш, кежи сывырлы берген билектериниң аарыырынга шыдашпайн, дедир-ле хар чок кара черге

үнүп келгеш, кээргенчиг апарган, бөкперлежип алган кайгап турганнар.

Төтчеглекчи дээрге кем-херек үүлгедикчизи-дир. Ында кээргээр сеткил чок. Хөй-ниити аңныр инспектору Сүрер-оол доң харны чара чүткүвүшаан, джинге чедир чепсегленген төтчеглекчилерге удур чорупкан. Кырын мөрзең-марзаң доштар шыпкан делгем хемниң бир эринден үнүп келирге, элээн ыракта, соонда кара чүве сөөрткен кижичарбыдың харга ойлууп дүжүп, ыңай-бээр кылчанайндыр көрүп каап, күдүженнедип бар чораан.

— Аңаа тур!— деп, инспектор сүртенчиг кылдыр алгыра кааптарга, демги оор-төтчеглекчи черже кадалы берген чүве дег, кезек када шимчеш дивейн тура, сөөртүп чораан элиин ол черинге каапкаш, дезип ыңай болган. Сүрүүшкүн эгелээн. Баштай ийи кижиниң аразында черниң хемчээли минута эрткен тудум улам-на чыырлып кел чораан. Чарбыдың, терең харга чилчик үзүлгөн. Канчаар-даа күжеп, хере базарга, өжөгээр ыңдыг чүве дег, хөлүрт дээш, ойлууп кире бээр. Өгдөңейндир халыырга-даа чер албас. Чаңгыс черде таптап турган ышкаш кылдыр сагындырар. Метр чер бүрүзүн улуг күжениг-биле эртип, байгы күжү-биле чүткүдүп, чер аңдарган дег, чардырып бар чораан. Төтчеглекчиниң байдалы база-ла оон дээредевес, ынчалза-даа узун дурт-сынныг, узун буттуг болгаш, белең-не четтирер хире чок бар чораан.

Инспектор чарбыдың харны оя теп, могапканындан ужуптуруп чораш, бир-ле көөрге, төтчеглекчи мырыңай адак узуп чорупкан болган. «Орта бе, лыжа кедипкен эвес ыңаан? Алдырбайн баары ол бе? Чок, ыяавыла чедер херек!» Шак ыңчаар шиитпирлеп алгаш, Сүрер-оол дери-бузу төктүп, чыда калбайн сүрүп бар чораан. Төтчеглекчиниң изинге чедип келирге, кышкы доң орук-биле чорупкан болган. Ооң адак узай бергениниң чылдагааны ол чүве-дир. Сүрер-оол доң орукка үнүп келирге чиик-чаак чүве дег апарган. «Ам-на кудурук ызыртты четпээн шаанда шүңме!» деп джин ызырнып, химиренмишаан, Сүрер-оол маңнапкан. Төтчеглекчи дыка ыракта барааны караннаар мындыг. «Шошка барган кижичарбыдың чудуруун уткан» деп, улус чугаалажыр чүве болгай. Сүрер-оол бодунун изиргенгенин сактып келгеш, ооргазында чүктеп алгаш чораны бичии хүнезинниг рюкзагын уштуп октапкан. Чоруу улам-на дүрген апарган. Элээн болганда бөргүн уштуп октапкан. Төтчеглекчиниң барааны улам-на улгадып, тода көстүп келген. Инспектор адак сөөлүндө хөвөнниг хөрөктээжин уштуп октапкаш, шуут-ла хөйлеңниг салып берген.

...Марбыгыр чаактарлыг, сыгдыгыр карактарлыг, дүрзүн-

чүг шырайлыг эр. Ооң хаванныы дег сыгыр карактарында өжээн-кылыктың оду кыптыгып турар. Ол харыылаар хөөн чок. Алгы хынныг улуг бижээнден холу ыравас. Эктинде чүктээн боозу чок. Капкага кактыргаш, чүнү-даа канчаар харык чок апарган бөрү-ле шак ындыг каржы, дүрзүнчүг шырайлыг боор. Аяа долган төтчеглекчи ам хей-ле дижин ызырнып турар. Чүвениң хөлү эрткен. Эрес-дидим инспектор ону шимчетпес. Допчу айтырыглар, тура чок харыылар:

— Чүге дестиг?

— Чок... Анаа чоруп олурдум.

— Бооң кайыл?

— Боо чок...

— Адып турдуң чоп!

— Өскээр дыңнапкан-дыр силер.

— Сөөртүп чораан чүңерил?

— Чок, чүве-даа сөөртпедим.

Төтчеглекчиниң кылын чарбыдың харже оя баскан изинче чажырып супкан дайынчы карабинин дилеп тыпкаш, дүрүм чок черге адып каан элиин бодунга сөөртүрүп алгаш, Сүрероол ону суурга чедирип келген.

ЧАРГЫЛЫГ ӨДҮРЕК

Чазын суг куштары аңнаарының баштайгы хүнү чүве-дир. Дөргүн суурнуң аңчы дээн кижилери ол байырлалды четтикпейн манап, шагда-ла белеткенип алган турган. Чамдык хыңыыр аңчыларның октап алган холазы мырыңай кижин чүктээш угбас чыгы. Ынчанмай канчаар, суг куштары аңнаары чүгле он хонук ышкажыгай! Хола октап турар чай кайда боор ийик.

Ол хүн хамык аңчылар хап үнүпкен мындыг. Оларның кадайлары хол чайып: «каксыг, семис кас, өдүрек эьдинден эккелиңер!» деп үдеп тургулаан.

Суурнуң бир эскет чок чурттакчызы Эндээр-оол-ла чааскаан артып калган. Кадайы Ханды аңаа чугаалап-тыр:

— Қожаларывыстың бажыңнарының эр ээлери шуптузу куштап чоруптулар. А сен чоп элее берген, хүнге дөгеленген инек-сокпа дег, олурарың ол? Қожаң-оолдуң сени «кадай» деп кыжырыры-даа шын-дыр ийин. Чаңгыс өдүрек-даа өлүрүп эккелзинзе доруун болгай эртик. Қуш эьдиниң чаагайы аайлыг бе.

Эндээр-оол ам-на харын сагыш анып келгеш, үп-савың үженгеш, энир чылын-на октап каан каш холалар тып алгаш, «шынап-ла мен чоонган деп мен» кылдыр бодааш, «сый-ту-

дарын» чүктөпкөш, өдүрөктөп чоруп каан мындыг-дыр эвеспе.

Эпти-ле өдүрөктөр олурар хөлчүгөштин эринде терезин аразындан Эндээр-оол кончуг аяр бакылап келген. «Маңаа өдүрөктөр олурар-ла чүвө болгай» деп иштинде боданган. Канчап аайлажы бергени ол чүвө ийик! Хөлчүгөштин ынды кыдыында дың кара чангыс кас-өдүрөк эштип чораан-дыр эвеспе. «Мен-не бир дугаарында өдүрөктиг чанарым ол-дур!— деп бодап, ол бүдүү иштинде амырай-ла берген.— Мону аткаш, саадак иштинге киир каап алгаш, кадайга чедире берзимзе, та кайы хире амыраар ыйнаан!» Ол-ла черинге олура дүшкөш, боозун дискөк кырынга хөлдээш, часпазы-биле топтап-топтап шыгаагаш, мажыны сууду баскан-на. Боо даажы чык дээн. Өдүрөк ол-ла черинде далбаңайны берген.

Амырап өөрээн Эндээр-оол өдүрөкчө маңнап-ла каан. Канчангаш-ла көөрге, черден үнүп келген чүвө дег, өдүрөк чанында бир кижиги турган. Демгиги кижиги доңгайгаш, черде өдүрөкти холу-биле өрү көдүргөш, суун силгий каапкаш, хавынче суга берген. Ажынып-хорадаанындан Эндээр-оолдун арны-бажы адыш кылынган. Ужа-тура маңнап олура-ла, бар шаа-биле кышкырган:

— Ойт, канчаарың ол! Мээң өдүрээм чүвө! Орта хей сен бе?

— Ха-ха-ха! Харын сээң угааның орта бе?— дээш, таны-вазы кижиги кыжыраанзыг ырзайты каттыргаш, дүште-даа чок, хавының аксын баглап турган.

— Мээң аткан өдүрээм чүвө! Ужул эжим! Харын сээң угааның орта бе?— деп, Эндээр-оол улам-на кыпсынчыг кылдыр алгырган.

— Чок, мен адып кагдым!— дээш, демгиги Эндээр-оолду хорададыр дээңизг, улам-на тадылады каттырган.

— Чүгө кижиниң өдүрээн былаап ап турар сен!— дээш, хорадап буукан Эндээр-оол эрниң эктинден сегирип алган.

— Орталан мон, эш!— дээш, демгиги Эндээр-оолду идипкен. Эндээр-оол шош-содаа-даа үндүрөр чыгаан. Арны-бажының дүрзүнчүү кижиги-даа көөр арга чок. «Кижиниң адып алган өдүрээн хунаап алыр деп чүү адам боор!»

— Чок, сээң-биле анаа чарылбас мен, өдүрээм эккел харын!

— Адырам, оожургап көр — деп, бирээзи оожуктурган.— Сен кайыын аттың ынчаш?

— Хөлчүктүң ол чарыындан аттым.

— А мен мырыңай чанындан, моон аттым. Бо хире чоок черден чазар боор бе?

— Сен мегелеве, эш!— деп, Эндээр-оол өкпези дөгдөңей-
нип алгырган.— Ынчаарга бооң холазын көргүс!

— Бо тур — дээш, бирээзи дүүргезин сый туткан. Шынап-
ла бир хола чазылган болган. Оозун ушта тырткаш, Эндээр-
оолче сунган.— Ам сен бооңну көргүс.

— Көрдаан бо — дээш, Эндээр-оол сый-тударын сый ту-
дупкан. Холаның быстанын ударник хап каан. Оозун Эндээр-
оол ушта соп эккелген.

Бирээзи тадыладыр каттырып-ла үнген:

— Чөгөнчиинни-даа!

— Чүү че?!

— Бооң чазылбаан ышкажыл.

...Эндээр-оол ам көөрге, холазы октуг хевээр болган. Ол
чүве-даа чугаалаар харык чок харлыгып, караан чивеннедиш
турган. Адаанда чер ойлуп киргеш, бодун дуй алы бээр болза
дээринге-ле ол четтикпес болган.

— Ажырбас он. Ындыг-даа болгулаар — дээш, танывазы
анчы, чүү-даа болбаан чүве дег, терезин аразынче ажыт кире
берген. А Эндээр-оол аксын азадып алгаш туруп калган.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ЭРЕС КИЖИ

«Бора-дайнын шыдалы-ла билзинем» дээш,
Бош-Дагның мээзин өрү чүткүдүптүм.
Даглыг черге төрүттүнген кулун болгаш,
Дагаларын хумалаан дег эптеп чорду,

Кадарчының дайгызындан дедир эглип,
Хамык сүрүг дагның жөрээн шыва алды.
Дээрни дуглаан эдирленчек булуттарзыг,
Делгем болгаш дириг энчек сагындырды.

Дайгы биле Ак-Туругнуң аялгазы
Тапты сүргей чалгып турган черге келдим —
Бежен харны чайлыг тепкен эрес кижиг,
Мени уткуй хүлүмзүрүп туруп келди.

Хөрээ, бөргү, кирбиктери — ак-шаң хыраа.
Хөлчүк оглу Артаа-дыр деп танып кагдым.
Чывар-биле адааннажып акташкан дег,—
Хылыг холун таалап туттум. Хөөрей каапты:

— Чаагыңны чывар бичии «ошкапкан»-дыр,
Чаш хар эки: дүрбүй каавыт, эми ол чоор...

Белен-селен кижиге черле келбес чер бо,
Бээр канчап азып келген дуңмакым сен?!

Кезе көргөш, кезе сөглээр чаңын бодап,
Кезек када өй-кый чокка хөөрөштивис.
Үскүлөшкөн, дешкилөшкөн хойларынче
Үр-ле кайгап боданмышаан немеп кагды:

— Бежен чылды — бежен дашкаа солувадым,
Берзенипкеш, күжүм, дерим камнавадым.
«Хураганнар менди бо-дур, дүгүм дөө» деп,
Куда дүшкөн чалыгы шаам дег уткужук мен!..

Кодан сыңмас хөйүнүң малын кадагалаан
Хоочун хойжу Монгуш Артаа ынча дигеш,
Чаа чылдың бүдүүзүнчө аъттаныпчык,
Сагыжымга эрес шырай артып калчык.

ЧЕЛДИРИПТЭЭЛ

Тыва черниң дошкун кыжы
Дыңгылдайлап турар ыйнаан.
Эзеңгивис хере тепкеш,
Эстеңнедир челдириптээл,
Эстеңнедир челдириптээл, эжикей.

Артывыста ийи кокпа
Адааннаштыр чуруттунзун.
Хову кежир кымны мурнай
Кожалаштыр куштадыптаал,
Кожалаштыр куштадыптаал, орланмай

Кыдырарган кирбиктерин
Хыраа-биле хээлензин,
Долбанналчак чаактарыңга
Дошкун чывар дыынмазын,
Дошкун чывар дыынмазын, эреспей.

ХӨӨРЭЭРНИҢ ЧУГААЛАРЫ

Шак ол хөглүг ирейни ам-даа сактып чоруур мен. Ооң
буурулзумаар бажы, кезээде-ле шоваа кара карактары, арай

өлөрерип чоруур тарамык салдары, узун болган күдер мага-
боду сагыжымда ол-ла хевээр көстүп чоруур.

А угаан-медерелимде оон-даа артык сиңниге берген чүве—
ооң солун болгаш хөктүг чугаалары-дыр.

Ол хөглүг ирейниң каш чылдар мурнунда чок апарганы
харааданчыг-дыр. Ооң хөй-хөй чугааларындан дыңнап алга-
ным чамдык таварылгаларны бижирип оралдажып көрейн.

Ол ирейни Хөөрээр деп шолалаар чүве.

Кежээки имир каксы Ак-Туругнуң бир булак суунуң кы-
дынынга Хөөрээр ирей-биле дың ийилээ олургулаан бис. Ки-
жим узунзумаар сөөскен данказын ында-хаая хайылады
соруп каап, бир-ле элдептиг бодалдарынга алзыпкан байдал-
дыг, шимээн-не чок олурду. Шыпшың... Чүгле салгынның
ыяштарда кошкак шиилээжи, чанывыста кара сугнуң чаңгыс
аай болгаш үзүк чок шылыраажы дыңналгылаар.

Хенертен ынаар — башкы сында, та элик, та хулбүс чүве:
аажок чоон үнү-биле огура-дыр.

Ирей дээрге, уйгузундан чаа оттуп келген чүве дег, серт
кылынгаш, кезек дыңнаалап олура, чугаалай-дыр:

— Сыын-хулбүс ышкажыл ол, дунмакым!

Ирейни бодаарымга арта-ла сергей берди ышкаш. Ам-на
бирээни чугаалап кириптери ол-дур деп кордааш, амырай
бердим.

Шынап-ла ындыг болду-даа.

ЧУЛАРЛАПКАШ

Аныяк шаамда үргүлчү-ле тайга-сын үнүксээр, хем-шынаа
кезиксээр, улуг «аарыглыг» чораан акың боор мен, оол. Ол
чокка чурттап-даа шыдавас чораан боор мен. Бо-ла төрөөн
черлеримниң базым бүрүзүн адыжымда дег көрүп, он салаам
дег танып ап чордум. Ол бүгү меңээ таныш ышкаш хайыра-
лыг чораан. Ооң санап четпес байлаанга, аң-меңинге чоргаар-
ланып чордум...

Ынчаарда чайның ортаа үези ышкаш чүве. Дөө-ле Чаа-
Хөл бажының Балдырган деп черге чеде берген мен. Оон
мурнуу чүгүнде улуг хайыр барын көргөн-даа боор сен, оол.
Сыын, мыйгак, элик, хулбүс, хайыракан дээш, аңаа келбес-ле
аң-мең чок чер болгай.

Чырык хүндүс чүве ийин ол. Хайырның кыды-биле эртип
чыдарымга бир-ле улуг аңның (та сыын, та хулбүс чүве) бели
көстүп тур. А хөрээ көзүлбес: үтче шымнып кире бергеш,
хайыр чылгап турганы ол чүве дийин.

Бижээм-даа, боом-даа бар эвес, аңнаар дивээн кижиге бол-

гай мен. Ынчалза-даа аңчы чүрек шыдандырбайн барган болбазыкпе, күжүр дуңмам! Кедеп баргаш, ийи будундан сегирип-ле алдым дедаан. Сүлде-ле бо, ындыг шыырак амытан кажан-даа көрбээн мен! Кедергей-ле шыырак эр болгай мен, ынчалза-даа чеже катап ужур октатканымны безин билбес мен. Черниң ортузунга чедир шак ынчаар хүрежип бады келгенивисте демгимниң күжү суларапкан хире. А мээң балдыр дээрге, сугда ыяш дег сирилээр. Дерим шаалаар.

А топтап көөрүмге кедергей улуг сыын-хүлбүс дивес сен бе! Кызыл хол-биле олче канчап семей берген, аңаа канчап күш чедипкен кайгал ийик мен.

Оон, белимге чораан сыдымны чеже соккаш, чуларлай каапкаш, аалга чедип эккелген мен. Бир ай хире азырап кээримге, меңээ чаңчыгып, алышкылар дег өнүктежи берген бис.

Ынчалза-даа оом, эккелгеним тайгазынче хаая эвес мунгаргайы кончуг кайгап алган-на турар, чамдыкта карактарының чаштары борбанайнып бады-даа келгилээр боорга, кээргей берген мен: төрөөн черин сагынгаш, сырынналып турар-дыр. Ынак эжи-даа бар-ла ыйнаан, күжүрүнүн...

Тайгаже дөгүткеш, салыпкан мен.

КЫШКЫ НЕГЕЙ

Ынчаарда амгы шаг ышкаш, мындыг сууржун, омак-хөглүг магалыг үе турган эвес, оол. Кижиг бүрүзү (аал бүрүзү дээрим ол дийин) чер сана каш малын сүрүп алгаш, быдарап чой баар үе-ле болгай. Оларның ол каш малынга чилбизин четпес-ле чүве чок турган чоор: ийи буттуг байлар, дүжүметтерден эгелээш, дөрт даванныг кокайларга чедир аан.

Ол чылдарның бирээзинде чүве ол. Кыштын соогу ынчаарда аажок кадыг-дошкун чүве. Ооң кадында бир-ле кончуг кажар бөрү тыптып келген мындыг. Ында-мында аалдарның каш малын бо-ла үзе-чаза соп каапкан болгулаар. Черле алдырары чок: дээрден дүжүп келгеш, дедир дээрже үне берген чүве-биле дөмей-ле.

Бир-ле хүн өөмгө шайлап олурумда, кожавыс аалдың ээзи ашак эгиш-тыныш-биле маңнап келгеш, сөглей-дир:

— Шымдап көр, Хөөрээр-дуңмай! Чаңгыс инээвисти демги кончуг көк араатан чаза соп каапкаш, дөө ховужукче...— деп чорда-ла, чым-сырт кыннып келгенимден туп-тура халааш, кышкы негейимни эшти каапкаш, чүгүрүк-доругнуң кырынче, куш дег, аъттаныптым.

Ховужук бажынга чүгүртүп кээримге, ол кончуг четкер

ында бир бөлүк хараганнарже кирген болду. Үндүр сегирткеш, ховужукту дургаар сывыртап олур мен. Чүгүрүк-доруг ону кайын чер алзыр: кымчы-биле бир кактым (хугбайыраан, ажынып, далашкан түлүүм-биле боом албаан болган мен). Дайзыным эргилгеш, менче удур шоглап олурда, кышкы негейимни ушта соккаш, кырынче октаптым. Бөрүнүң бажы негейиниң чеңинче кире халый берген болбазыкпе, оол. Оон-на ам таваар хай деп алгаш, аалга кирип келген мен.

Бодум кышкы негейимни (кижи чүвези ээлиг болгай) уштуп алгаш, демги хейиниң «негейин» база ужулгаш, октапкан мен...

ТУРУГ КЫРЫНДАН

Мени, кырган акыңны, мынча назылааже чүнү көрбээн дээр. Турза — узун, тутса — мөге-даа чордум. Арбан, сумумга ат-сураглыг-даа чордум, аңчы малчын-даа чордум.

Черле ынчаш, өлүр тын безин чок чораан акың боор мен, оол.

Шаанда Чаа-Хөл бажының тайгазындан тооруктап чораан мен. Кончуг аныяк үем ол. Таалыңны шай хайындырым чедирбейн иштей шаап алгаш, кедергей бедик — чүс кулаштан-даа ажыг хире туругнуң кырынга таакпылап олур мен ийин. Бодумнуң бодалдарымга чардыккаш, кандыг-бир шимээни эскербейн барганым ол ыйнаан: хеп-хенертен бир-ле амытаның хөректенген алгызындан сырбаш кылынгаш, тура халып келгенимни безин эскербейн барып-тыр мен. Доп-дораан хая көрүндүм: медээжок улуг, ушкан терек дазылы дег, даг-иргек ийи буттапкаш, менче халыырының кырында чаптай берген тур. Кижиге шава бергенде, чаныш-сыныш чок араатан болгай, шынап-ла сести-даа берип-тир мен. Боом-даа, бижээм-даа бар эвес. Былдай дүжүп чыда-ла, ооң чер ажа куспаанче кире халый берип-тир мен. Ана, сөөктер кызыраар чүве боор! Ынчалза-даа мени уу-чаза тудуптары аңаа белең эвес болганы ол ыйнаан, туругну куду октап бадырар деп баарды ышкаш. А мен: «Бо кулугурну кеземче чокка кааптарга болур чоор бе?» деп бодай каапкаш (ону бодаарга, кижиниң угааны кедергей-ле дүрген боор чүве ийин), мени шывадап чыдырда, ооң холундан так аспаптаныпкаш, туругну куду ийилээ сииледи-ди бадыптывыс. Даг-иргек менден каш катап аар болгаш, мени мурнай салбайтып бадып чыдыр. Ол аразында бир-ле ыргак чүве мени эдерип кел чор. Сегирип алдым — даңзам болду. Идиктей кааптым. Оон адыжымда бир чүве өйдүгүп чоруурун билип кааш көөрүмге, ийи-үш хире тоорук сайы

болду. Бирээзин орта казый каапкан болган мен де! Черге кээп дүшкеш, тынып чадап чыттым. Оон ковайып кээримге, демги дайзыным адаамда чыдыр. Ооң чиге-ле кырынга кээп дүшкен болдум. Ол кезек човуурлап чыда өлүп калган.

Мындыг таварылгада кол-ла чүве — девидевези болур. Мен ышкаш аан!

ЭНДЕГ-БИЛЕ

Бир эвес ак-кара чокка чугаалаар болза, амгы чамдык аныяк өскенни кайгаар мен ийин, оол: чүгле дашка ууптар апаргаш-ла, арага-дарыга хандыыр, ында-мында ушкан-турган, чалчык-бузук кылган чоргулаар боор-дур. А мен мынча назылааже ол арага деп чүвени эрнимге-даа дегзип көрбээн мен... Ой, шынап, дегзип көрбээн деп чүм боор, дегзип көргөн мен. Ынчалза-даа ол безин эндээрел-биле болган чоор.

Бир катап, күскээр чайын, кыштагга кажaa-хораа септеп чорааш, дүне келген мен. Өөм ишти удуп калган боорга, оттурбайн, чем-аьшты бодум-на кавырактап эгелээн мен. Бир хува соктаан тарааны каап алгаш, кырынче улуг кара шилде сүттүң кезиин куткаш, былгап олура, чий бердим, сактырымга бе хамызы-даа дег кыжыраң ажыг болду. «Хойтпакка ынаамны билгеш, кадайым суксун кылдыр таарыштыр хоюткаш, салып каан-дыр!» деп бодааш, өөрээним аажок. Шыгыдыл алган тараамны аажок амданнанып чип алгаш, артканын база-ла «ток» кылдым. Оон-на... хамык чүве эгелээн: ижин изип, бажым дескинип, караам-даа шокараңнаар. Ындазында хөглүг деп чүвем кедереп-ле олулар деден! Анаада улус кулаанга дыңналдыр ырлаваc бодум, черле хими ренип ырлаар ынак ырымны ам бар-ла шаам-биле алгырып ырлаан ор мен:

Бодап чораан, шаң-шоң,
Бодалымны, дем-дем,
Бодум өөрүм, оой-оой,
Кайын билир, шуу-шуу!

Кадайым серт кыннып, отту чаштап келгеш:

— Бо канчап ааңайнып олуларың ол, чүрээң орта бе, сээң?— дей-дир.

— Харын чүү болду бо, кадай?— деп, бодумга шагда-ла чагыртпастай берген долгай дылым-биле удур айтырдым.

Кадайым аажок корткан шинчилиг тура халааш, мени топтап көргөш, чанымда турган улуг кара шилди сегирип алды.

Кызылда чуржум оол чиик-каралыг эртип чыда, бир шил

шампанның аксын ажыткаш, меңээ салып кааш барганы ол чүве ышкажыл! Даартазында медээжок кузуп, бажым аарып шаг болган: ана, улуг аарыг кижиле.

Оон бээр эзирик кижиде, арага-даа көргөш, кускум келир апарган.

ЧЭЭРБИ АДЫРЛЫГ

Бир катап Хөөрээр ирей мынчаар айтыра-дыр:

— Сен чээрби адырлык сыын көргөн сен бе, оол?

Мен элдепсинип-даа, магадап-даа келгеш:

— Чок!— дидим.

— А мен көргөн мен. Аныяк шаамда Чаа-Хөл бажынга сыыннап чорааш, таварышкан мен. Кидин-не мыйыстың үнелиг үези чүве.

Улуу дээрге медээжок чүве боор! Анаа көөрдө, бо бажының бедии безин анаа бир чүве-дир оң. Ынчан эрги кара боолуг-ла болгай мен. Бежен кулаш хире чоокшулап алгаш, ол сыынның улуг чаагайын кайгап, мыйыстарының адырларын чээрбиге чедир ылап санап алгаш: «Магалыг кижик бола-дыр» деп хоптак сеткил-биле тас колдуунче үш улаштыр кавындылаптым. Ынчалза-даа сыын хоюп маңнава-даа, барып ушпас-даа кылаштап чоруур болган. Кайгаанымдан тура халып кээримге, ам харын хөөнүг-хөөнчөк маңнаптар болбазыкпе. Турган черинге баарымга ол сыынның кезинге кара боомнуң октары дынынмай, дедир чаштайгылай бергилээн чыткылаан, чыып алгылаан мен.

Ындыг бай чер-дир ол!

ҮЖЕН ХУЛБҮС

Ужурун билбейн, үргүлчү-ле бодап чоруур чүвемни Хөөрээр ирейден чугаа кадында айтыра кааптым:

— Дөө ол сынны чүге Баян-Чүрек деп, а дөө ол артты чүге Кучункур-Арт деп адай берген чүвөл, ирем?

— Аа, ону мен билбейн, кым билер боор ийик! Чөптүг чүве айтырып олур сен, оол — дигеш, кижим данзазында тип алганы таакпызын каш улаштыр хайыладыр сора кагылап-каш, хөрөөн ажыды чөдүргүлээш, уламчылай-дыр:

— Шаанда чүве ол, дом. Бодумнун өгбөм кижиден дыңнаан кижиле мен (ол өгбөм база берге кижиле турган болбазыкпе. Мен база ону дөзөөн болгаш, берге эр болганым бо ыйнаан).

Ол өгбем Өвүрдөн бир падарчы моол лама-биле кады чоруп олурган ышкажыл. Ынчаарда ол кулугурларың чондан мал-маган, эт-сеп мегелеп чиир дээш бо-ла тояап чоруурлар. Ийет, мээң өгбем демги ол моол падарчы-биле бо черге келирге, ол азаң шак бо ховужуктуң бажынче карак албайн кайгааш турупкан ышкажыл. Кижиниң эрни борбаннаар, шөртегер хырнын-даа суйбаар, чылганып-чылганып аксын-даа туттунар мындыг дээр болбазыкпе. Өгбе тургаш, айын тыппайн:

— Чүнү көрүп турарың ол?— деп, айтырган.

Демги ламаң:

— Дөө чоруп турар чүл ол, хой бе?— деп-тир.

Кижиниң көөрге шынап-ла дөө сындан — дөө артче хөй-ле хүлбүстөр шуужуп турганнар-дыр. Мээң өгбем чазый ламаңның оозун билип кааш:

— Хүлбүстөр-дир!— деп, шынын сөглээн.

Оозу демги хүлбүстөрни үженге чедир санааш, кара ала-раңайнып туруп-туруп:

— Кучун курбуу, кучун курбуу — деп багайты алгыргылааш, моорап калган дээр.

Оон демги ламаңның кырынче суг чажып тургаш онгарып эккээрге:

— Сенде боо бар?— деп, мынчалган.

— Канчаар?

— Мен оларны боолаар-ла...

Мээң өгбем пат-ла кайгап калып-тыр ийин моң: ламалар дириг чүве амызы үспес, нүгүл болур дижир ийик чоп?!

...Оон бээр демги моол падарчының сөзү-биле дөө сынны— Баян-Чүрек (Бай-Чүрек), дөө артты — Кучункур-Арт (Үжен-Хүлбүс-Арт) деп адай берген чүве-дир.

ТЕРГЕЛИГ АЪТ

Шаанда хууда чоруум кылып алыр дээш, бир-ле бай аалдың баары-биле эртип бар чораан мен. Кылыр чүве чогуңданна боор он: аныяк шыырак үш эр өг кыдыының хүн караанда дартагар ак-ак апаргылаан дөгеленип олурлар. Күжүрлерин мени көрүп кааш, аастааш чүве дег, алгыржып үндүлөр.

— Хөөрээр, ээй, бээр келем!

«Чүнү бодап алганы ол боларның, чорук кижизинге саат кылып» деп иштимде хыйланмышаан, чеде база бердим.

— Мегелээриниң кайы хирел, язы?— деп, мындыглар.

— Та, билбес мен,— дидим.

Демгилерим аразында кезек сымырашкаш:

— Бисти дөө ол даг бажынче үндүр мегелептер болзучза, бо турган тергелиг аътты алып сен, а шыдавазыңза — ужаңче шыкпыр-биле бежен улаштыр кагар бис. Оон башка сээн чүңнү алып боор!— дишкеш, аажок каттырыштылар.

Мен олар-биле чөпшээрешкеш, кезек боданып тур мен. Хенертен бажым чайгаш, мунгараан шинчилиг мынча дидим:

— Ээ, дунмалар, силерни мен ол даг кырынче үндүр эвес, а ооң бажындан бээр дүжүр мегелеп көрзүмзе кандыгыл?— дидим.

Эрлер чөпшээрешкеш, ол дагның бажынче салчып үне бердилер. А мен тергелиг аътка олурупкаш, чоруптум. Демгилерим даг кырындан кышкыржы-дыр:

— Ээй, Хөөрээр, ол аътты чүге аппаардың кончуг сойлук!

— Даг бажынче үндүр мегеле дидинер чоп! Моон соңгаар угаан-сарыылдыг чорунар!— дээш, хап чанып келген мен.

Бир эвес оларга уттурган болзумза, канчап-даа каарлар ыйнаан але, оол?

ӨГ ДҮНДҮҮНЧЕ

Бежен харлыымга чедир безин аныяк, күш-шыдалым хе-вээр артып калган.

Бир катап суму даргазы мени бир аалче албан хуузу-биле айбылапкан.

Аъдым баглап кааш, өгже чоокшулап олурумда, казыра дег улуг кара ыт-даа ырланып, туткулап келди-ле ийин. Черле кончуг ызырар, ынчалза-даа оозун баглавас, хай дивес улус деп дыңнаан мен. Меңнээн уум-биле теверимде, ыт дээр шаар дүндүүштели бергеш, демги өгнүң дүндүүнче караш дээн. Өгге кирип кээримге, кара ыт калдар-сарыг кылдыр хуула берген, менден сүрээдеп, сириңейнип олуур-ла!

Өг дүндүүнче киир тептеримге, изиг суугу кырынга кээп дүшкени ол чүве дийин.

Ынчаар кезеткен мен, кулугурну.

СҮРҮП ТУРГАШ

Бичелей чара шапкылап каан токпак-ыяштарны печказынче киир каггылапкаш, чодур болгаш чылыг холун эктим кырынга аары кончуг кылдыр сала каапкаш, Хөөрээр ирей хенертен айтырды:

— Булан четкен кижидугайын дыңнажык сен бе?

— Чок!— дидим.

— Ынчаарга-ла пат эр-дир сен!— дигилээш, кижимниң ындазында мени шоодуксаары аажок.

Ынчалза-даа хомуудавадым: ам база бирээни чугаалап бээри ол-дур!..

— Дыңнап ал че, балдыр-бээжик. Ол ирейниң адын ада-вас мен. Өлгөн кижиниң ужу-бажын коваңнаткаш чоор. База-ла ботка хамааржы бээр кижичүве...

Тулган дээн аңчыларның бирээзи чораан кижичүве ол, оол. Ынчаарда бо-ла Чаа-Хөл бажының эзимнери, шынааларыга буурлар-буланнар база-ла өөр-өөр чоргулаар турган болдур ийин. Ам-на харын көзүлбөс апарганы ол-дур, ховартап төнгени ол чүве ийикпе, азы өскээр көшкени ол ийикпе... Ийет, демги ол ирейивис аңнаар дээш чоруткан хирезинде, боомонгузун аалыга уттуп каапкаш барган кижичүве ышкажыл. Айт бышкаа-биле шап каан хаактыг чылбыртып чорааш, чээрби хире буур, буланнарның кырыга келгеш, боозун ынчан чоктап каап-тыр, кижичүве. Белинде сыдымындан башка чүзү-даа чок кижичүвү канчаарыл ынчаш? Хенертен, кижин бир булан өөрүндөн озалааш чораанын көрүп кааш, улам-на ырады чара сывырып чорупкан ышкажыл. Ийи хондур, ийи хүнзедир хаагы-биле сүрүп келгеш (ол үе иштинде та чеже сынны ажып, чеже хемни кешкен чүве), мыя бо турган Улуг-Дагның мээзинге шалбалап алган болбазыкпе. Дыка-ла шыдамык ирей!

— Оон канчалганыл, ирем?— деп, Хөөрээрден салдынар хөнүм чок сонуургадым. (Көстү чүшкүрбөс болза, хөмүрлендир өжүп каар-ла болгай ала?!)

— Канчаар боор ийик, шагзыраан кижичүве оозун мөгзү-мөгзү мунупкаш, аалга челдирип кирип келген-не болгай. А буланны өлүрбээн: бызаалап алгаш, ирей калгыже чедир өзүп чораан чүвөлөр.

— Булан-Чедер берге кижичүве турган. Чүгле мен-не харын быражыр чораан мен, күжүрүм.

САРЛЫК КЕЖИ СЫДЫМ

Чамдыкта Хөөрээр ирей чугаалай бергенде кижичүве кирер, доктаадыр дээр ужур чок апаар. Ынчап барганда үнү аянын болгаш ындын ап эдип-саамчып турганзыг болу бээр.

Мынча дей-дир:

— Сарлык кежичүве дугайын чугаалап берейн бе?

— Ол чүвү ындыг сыдым боор, ирем?

— Анаа сыдым дийин!— дээш, кижим тадылады каттыр-

ды. Мен иштимде: «Сыдым дээрге сыдым-на ыйнаан, ында онза чүү боор» деп боданмышаан:

— Чугаалаай-ла силер — дидим.

— Харын элдеп сыдым ол, дуңмакым. Ынчаарда чээрби шаа-ла харлыг турдум ыйнаан. Ону ам суг бодаарымга дүште-дүлде чүве дег дийин...

Бир дүжүмет мени дөрт-беш хире хааларынга хүлүткеш, херекчок чүве ужун шимчей албас кылдыр эриидедип каапкан. Ай хире болганда сегип алгаш, демги кижичокайымның коданын аглап эгелээн мен. Хорадааным ол хире күштүг турганы ол дийин. Ол куурумчуну кедеп тургаш, чушкуузунче дырт кылырын бодап турзумза-даа, ол бужар чүвеге холум хирлендирер хөңнүм чок болган.

Черле оор кылып көрбээн кижичокай болгай мен. Ынчалза-даа сарлыктарының медээжок улуг бугазын часкапкаш барган мен (ол база-ла доскут угаан дийин). Эьдин мага хандыр чип төндүргөш, кежинден кончуг сарыг сыдымны эттеп алган мен. Бо черге аңаа чедер сыдым-даа турбаан боор. «Шаа барып бо сыдым-биле бодуң-на хүлүде-дир сен ийин, дүжүмет» деп бодангылаар мен.

Ядараан, эрлер чыылган черге черле ындыг ышкажыгай: эки аът, эки сыдым дугайын хөөрежир аан. Ынчаарда эр чүвелериң боттарының сыдымнарын мактажы бээрге, оларга аштырбас дээш (бодум безин билбейн) ушта соп эккелгөш:

— Мону чүнүң кежи деп бодай-дыр силер чээ? Сарлык бугазының кежидир бо! Маңаа чедер сыдым чок!.. — деп-ле алгырган тур мен.

...Оорлааным ыя оон-на частып үнгөн. Ооң кеземчезин база-ла хоомай эвес «четтирген» мен. А демги дүжүметте өжээнимни амгы шаг негеп каан...

Ооң соонда оор деп чүвени дыңнаар-даа хөңнүм чок апарган, кайгалым!

КАРАШ КЫННЫРГА-ЛА...

Чамдыкта ховар таварылгалар база тургулаар боор чүве. Сен ону караң-биле көрбээн болганыңда, мегезинериң-даа чадавас боор, күжүр дуңмам.

Шаанда чүве ол. Таптыг-ла күскү үе турганын ылап билир мен. Беш хире кижичокай аңнаар деп дугурушкаш, аъттаныпкан бис. Кончуг аныяк болгаш кидин-не шыырак аңчы дирти берген шаам ол чүве ийин.

Дөө тайганың шак ол чарыында дилиндек эзимни көредир сен бе? Ийет-ийет! Ону адаандан өрү дөрт кижичокай сегир-

тир, а чаңгыс мен бажынга барып олуруп алыр болган мен. Баргаш, олуруп алдым. Ынчалза-даа аңнарның эртер чери чаңгыс болза-даа, хензиг чирик чер бар — олче боолаар ужурлуг.

Өөрүм алгы-кышкы-биле эзимни өрү чоктап-ла олурлар. Кара боомну хөлдеп алган олур мен. Бирээ караш кынныр билек — бастым-на! Оон база бирээ... база бирээ... Он катап караш кылынды, он удаа бооладым. Он огум ооң-биле төнгөн, аңнарның эртери-даа ооң-биле соксаан.

Өөрүм келгеш:

— Чүнү дааладып ордуң мон, Хөөрээр?— дижип, кыжырыыр-даа сагыштыглар ыйнаан.

Ыттатадым. Барып көрдүвүс: медээжок улуг он адыг даг дег кылдыр чаңгыс черде овааланы берген чыдырлар.

Элдеп чүве боор!

ӨРТТЕНГЕН ТЕРЕК

Чес доңгууда чиң сарыг шайны Хөөрээр ирей-биле ийилээ салып алган олурдувус. Кижим дер-бузун бурулады аартап-аартап, аяан салып кааш, буурул бажын ында-хаая суйбай каггылап, таакпылап олур. Ирейниң шырайы мурнукузу дег ылчынчыргыы эвес, бодамчалыг болгаш шириинзимээр. Бир-ле чүве ооң сеткил-сагыжынга дээп, хөлзедипкен байдалдыг.

Элээн болганда чугаалай берди.

— Ээ, дунмакым, магалыг апарган шаг-дыр ийин бо: хөл-леп-даа, дыштанып-даа, омакшып-даа ханмас аан. Демги ол аныяк өскенни көрбес бе, ана эзирлер дийин оларын! Эр, херээжени бир дөмей бөмбүктөп, чаржып дээш, чүнү канчанмадылар дээр...

Ирей бичии када ыттавайн, боданы берди. Ийет, спорт-туң янзы-бүрү хевирлеринге аныяктарның маргылдаазы бооп турда, Хөөрээр ирей аңаа турбажыкпе...

Оон уламчылай-дыр:

— Шаанда, мээң ындыг аныяк үемде, экер-эрезин, аваангыр-кашпагайын көргүзөр чүүлдер тывылбас турган болбазыкпе, оол. Аңаа кол чүве — аът-ла турган болгай.

Ынчаарда чылгычы турган мен, а чылгы мээнии эвес дээрзин билип-ле олур боор сен. Оларның аразынга кымның-даа шалбалап, күш чедип чадашканы, кедергей дошкун, мажаалай дег, эмдик аскыр бар чүве. Ону тудуп, чаажыктылары адактың сөөлүндө меңээ онаашкан. Ам канчаар, хулбүс мойнаа тос кулаш сарыг сыдымымны алгаш, дап-ла бердим. Чыл-

гыга келдим. Демги аскырывыс менче хыйыртап каап дээр-риглек чоруп тур он. Чеже көрүп чоруур боор, арай деп чоок-шулап алгаш, сыдымым октадым-на, тыг кылынгаш, аскырының мойнунче кедирли берди. Кулугуруң чүткүп, тывылап турда, ана шуурганнагыда дег доозуннуг. Карак оду кызаннаар!

Чеже үрелдежир боор, ам бодум-даа шагзыраптым, аът-хөлүм-даа турупкан. Сыдымымның ужун ында чаңгыс терекке ораай кааптым. Терек дээрге буруладыр ышталып чоруй — чалбышталдыр кыва берди. Теректи сыдым кезе аптарга, өрттени бергени ол чүве дийин. Аалга келгеш, чугаалаарымга улус менээ бүзүрөвээннер. Эдерттип алгаш көргүзөримге, ам харын бүзүрөп, магадааннар болбазыкпе.

Ооң төжү ам-даа ында турар ийин.

ШИЛДЕ ҮС

Мындаа энир мээң бажынымга ийи күдер-шыырак эрлер ийилээ медээжок эзирик келдилер деден, дунмакым (черле ындыг эрлер: эзирий бергенде-ле кырган «даайы» менээ ужурашкаш баар).

Бирээзи бут кырынга арай боорда ызыртынып тура, чулчуруй-дур:

— Хөөрээр даай! Арагаң бар бе, берем чаа?

Бирээзи тура:

— Б-бо турган чүл...— дээш, стол кырында шилде үсче айытты.

— Үс-түр ийин, үс, оолдар!— дидим.

— Ч-ч-чок! А-арага-дыр — дээш, бирээзи сегирип алгаш, куда берди он.

Ийилээ пактаптылар. Бирээзи:

— Амданы кандаай чиктиг арага боор?— дей-дир.

— Лэ-экиор ышкажыл — деп, бирээзи ындыг.

Күжүр эрлерим ооң чамдызын хойлап алгаш, чорупканнар. Ооң соонда мээң бажынымче ис баспастааннар болбазыкпе.

Бергедеп-ле турганнар боор он!

БИЛИНГЕН БУГА

Кадайым ынчаарда хайыраатының хөй инектерин сагжып турган чүве. Күс апаарга, ында бугаларның каржызы дам баар. Кижилерже безин хаая эвес шоглап турарлар. Бо-ла

бустап-мөөрөп келгилээрлер, ындыг болганда, хөөкүй кадайларга коргунчуг болбайн канчаар.

Бир-ле эртен самдар өөмгө шайлап олурумда, инек сагган кадайларның алгы-кышкызы дыңналып келди:

— Ээй, Хөөрээр! Бо кулугурну томаартып көр...

Үне халып кээримге, медээжок улуг, мыйыстыг көк буга дээрге, черниң довураан шуурганналдыр эшкенненген, мөөрөөн тур. А ийи караа дээрге, хайыраатының карактары дег: уштунчак кызыл чүве!

Хорадаан түлүүм-биле ужур октааш, мыйыстарын черже кадалдыр идип каан мен. Ооң сөөлүндө ынчалбас кылдыр билинген чораан.

ЧҮКТЕНЧИП ЧОРААШ

Бир катап бодумнуң хууда чоруум кылып алыр дээш, хайыраатым кижиден мунар хөлгө ачылаарымга арай боорда (харамы дээрге черле кайгаткан бараскан-на болгай, оол) арган чаваа туттуруп берген.

Ам канчаар, борбак-сарбак чүвелеримни артынгаш, чорупкан мен. Чедер черим ырак болгаш арттар ажар, хемнер кежер ындыг чүве. Оруум ортаа кезиин эртип алган чорумда, багай чаваам шыгырт турупкан. Чедип-даа, ай деп-даа чадаштым.

Кежээки хүн даг бажында олурупкан. Күскү доңдакта черниң черинге канчап хонар боор! Пат-ла муңгагдаан олурдум. Каржы, харам ады алгаан хайыраатымга-даа карганыр мен...

Харым ынчаарда үжен шаа-ла турган боор. Демги хөлгемниң чаажы аажок — инек дег чүве-ле болгай. Инек-даа болза хаажы херек болгай але, дом. Думчукка тулуп келгенде, бызаа безин сугжу апаар дижир чүве болгай: чаваамның дөрт даваннарының аразынче киргеш, чүктептим. Базып-ла олур мен (сен ынчаар хүлүмзүрбеден, күжүрүм). Бир хемни кешкеш, бир артты ажып олура, пат туруптум.

Дээрге дүп-дүмөн сылдыстарже кайгап алгаш, аажок үр харык чок чыттым. Оон ковайып кээримге, демги чаваам шору күш кирип келген байдалдыг, мени кайгап тур. Кээргеп-ле турганы ол боор оң. Туруп келгеш, багай хөлгемге ам-на саадаптым. Элейтип чорааш, чедер черимге мүн-не ап четтим. Ынчаарда өөрээнимден ыглапкан мен. А демги арган аътчыгажым база мээң-биле кады ыглапкан. Ону ооң карааның чажындан билген мен.

Харам хайыраатының хораныында ийилээ ынчаар шыдажып үнген бис.

ӨЖЭЭН НЕГЕП

Ховунуң ховузунга дың чааскаан чортуп олурган мен. Чазын чүве. Тараа тарыыр хензиг черимни суггарар дээш бар чорааным ол. Дөө-ле куду — хем шынаазында бир-ле аъттыг кижиги меңээ уткуштур доозунналдыр челдирип олур. Чүү кижиги боор деп аайын тыппайн чордум. Келзе-ле — Мээрең оглу. Аът-даа дендии шыырак, боду-даа тергийн каас. Аскымчы аъдынын дынын тырткаш, эзеринде метпек көк апарган олур. Кайывыста-даа быт чок.

Алак сөөлүндө ол айтыра-дыр:

— Кайнаар кагарың ол, тоянчы?

— Эзеринден дүжүп келем, чугаалап бээйн — дидим. Кижим метпеш кылдыр дүже халыды. Кижини ол-ла черинге ужур баскаш. «Мынаар кагарым ол-дур» деп ажыы-биле чугаалааш, ужазынче тенниг кызыл хараган-биле он улаштыр сылба бергилептим...

Бичии чоруур шаамда мени аажок бастып чораан кулугур болбазыкпе ол.

Каш хонганда чызаан черинден мени кыйгырткан болган. Баарымга:

— Ол кижини чүге ужур-дүрүм чокка эридеп турган сен, садараан кулугур! — деп-ле кышкыржып үндүлөр.

Мен ында олурган Метпек-көкчө айыткаш:

— Болар боду: «кайнаар кагар сен, дүргедеп көр» деп, дилеп туруп бээрге бараан болчук мен! — дидим.

...Ынчаар негеп алган мен.

БИР ДОСКААР БАЛЫК

Чайлагдан — күзегже көжер үе келгени ол чүве. Баштай өгнүң аар чүгүн сынгадыры-биле дажып аппарыл каар ыш-кажыгай.

Мен база-ла ынчан өг иштиниң хөй-ле бок-сак чүбелерин сөөртүп алгаш, күзегже бар чораан мен, оол. Оруум — алаак дургаар чоруур чер. Бир черге чоруп олурарымга, соглуп бар чыдар бичии хөөлбек чыдыр. Харай бердим... эжен-не бо ыйнаан: ында кадыргыларның хөйү дээрге — тырып каан-на чүве!

Каар болзумза, дөгере хөй-ле кырлып каар болгай дээш, тергемде аажок улуг куруг доскаар барын сактып келгеш, ынаар киир каап эгеледим: таптыг-ла өй болду.

Күзегге эккелгеш, доскаарым аксын ажыдарымга шупту

дириг боорга пат кайгадым. Бүдүн хүн иштинде канчал ажырбаан дээр сен чээ?

Ам канчаар, күзээм чанында кезээде балык чок чыдар кара сугже салып кииргилепкен мен. Амдыы чылында балыктар ол сугнуң эриинче даштыгып турар кылдыр өзе берген чораан.

Салчак ТАМБА

ВЬЕТНАМ ЧОН ТИИЛЕП ҮНЕР

Аалынга кирбээн-даа бол,
Амырлажып чолукпаан бол,
Соруу чаңгыс вьетнам чонга
Чогаалымны өргүп тур мен.

Актыг чоннуң күчүлерин
Адап, санап ырлап чор мен.
Хостал, шынны, ынакшылды
Хомузумга хап-ла чор мен.

ШЫН

Чырык оран — чамбы дийте
Шын дег, күштүг чүү-даа турбас:
Кара сагыш, нүгүл бакты
Хайылдыр чиир, чидир ширбиир.

Акы-дунма вьетнам улус
Актыг шынны чепсек кылгаш,
Американ эжелелден
Ава чуртун арыглап тур.

Түрү дөгээн калчаа дайзын
Дүпчок тамаа дүжүп өлүр,
Шынның оруун эдерген чон
Чырыткылыг үеэ чедер.

ХОСТАЛГА

Өртемчейде хосталга дег,
Өртээ турбас эртине чок.
Чалча болбайн чурттаары дег,
Чаагай чүве кижээ турбас.

Хостуг чурттуң улузунуң
Холу күштүг — чаякчы ол.
Чаңгыс шак-даа халас барбас,
Чаа-чаа үүле бүдүп турар.

Өрт-халап өөскүткен,
Өлүм чашкан «кускунарны»
Чалданыш чок вьетнам шерии
Чандыр атпайн узуткап тур.

Хосталга дээш тулушкан чон
Коргары чок, аткаар баспаан.
Кордал эрээн янкилер кээп,
Хорумналдыр бажын салган.

АМЫРГАЛААР

(Тоожудан эге)

I.

— Амыргалаарның бажыңыга хонган мен дидир сен бе?
Паа, биеэ бир бистиң бо черге чурттап чораан Сергелең-дир
ийин ол — деп, Алагадаар ашак чугаалай-дыр.

— Чүге Сергелең боор, таакпылажып, таныжып чугаа-
лаштым. Амыргалаар мен дээни кай — деп удурландым.

— Оо! Ооң Амыргалаар мен дээри шын. Сергелең деп
адын кагган болбазыкпе. Ол чизе-данзыга-даа Амыргалаар
деп бижидер апарган — деп, Быражык ашак мени деткий
тыртып кагды.

Сергелең канчап Амыргалаар болу бергенин Быражык ашак ол дораан-на хөөрөп берди.

— Бир-ле чылын, оон бээр элээн үр апарган чүве. Сергелең Кызыл кирип чорааш, бир эртем-шинчилел черинге киргеш, кежин бүдүнгө хереглээр сыыннар өлүрүп эккеп бээр кылдыр керээ чарып алгаш, чанып келген. Ол сыыннап аъттаныр деп, дөгөрнүп турда, бо черниң белең эвес дээн аңчылары Калбаанай биле Борбаанай кады чоруулу деп дилээн чүведир. Сергелең оларны эш тыртып, амырап эдертип алган.

Аңчылар Сөөскениг-Хеминиң дөзүңгө эртежик барып одагланган. Шайлаан соонда, Калбаанай биле Борбаанай өөрөнгөн чаңы-биле кады аннап чоруп кааннар. Калбаанай адыгжы, Борбаанай амыргалаар, ынчангаш тааржыр болган улус-тур. Сергелең боданып каап, одаанда таакпылап олуруп калган.

Калбаанай биле Борбаанай ийи Көк-Даштыг каъттың кырынга үнүп келгеш, амыргалааннар. Чаңгыс-даа сыын харыылаваан. Элээн болганда, мырыңай баарында хем унунда сыын алгырган. Борбаанай бодунче келдире аянныг харыылап каан. Кезек бооп чоруй ынаар ыракта сыын эткен. Демги хемде сыын дораан-на харыылаан.

Калбаанай биле Борбаанай ам ылавылап дыңнап турарга, демги ыракта сыын Борбаанайның амыргазынга харыы бербейн, чүгле хемде сыын-биле үн алчып, харын-даа ынаар чоокшулап кел чорууру билдине берген.

— Кайы оранчоктан сыын биле амырганы ылгап чоруур кандыг кончуг берге аң боор — деп, Калбаанай хомудаанзыг чугаалаан.

— Пат кезээн чүве-дир ийин — деп, Борбаанай амыргазынче көрбүшаан чугаалаан.

— Маңаа чүнү кылып турар ийик бис, ол ийи сыынның аразынче чара кире бергеш, кедеп адар-дыр — деп, Калбаанай саналдаан.

Бирээзи аңаа каттышкан.

Ийи сыын кайызы-даа мөөрежип, бустажып кээр орта, аңчылар халчып-ла кааннар. Демги үн алчып, мөөрежип, бустажып турган сыыннар аңчылардан чоорту ырап бар чыдар хире болган. Аңчылар оларны ыратпас дээш, идиктерин уштуп, чииктенгеш, улам-на дүргөн маннажып кааннар. Демги ийи сыын үн алчып, мырыңай тулчуп кириптер хире аянныг мөөрежип, бустажып, улам-на чоокшулажы бергеннер. Ам та кайнаар ойлатчып алгаш баарлар кылдыр бодавышаан, аңчылар бар-ла шаа-биле далажып чоруп орда, боо-даа чыкка дээн. Аңчылар чожуй бергеннер.

— Чүү мындыг хайлыг аңчы апаады бо?
— Харын аан, хем аксында бистен өске ис чок-ла болчук.
— Сергелең ынчап чоруур кижн боор бе?— деп, Калбаанай сестип чугаалаан.

— Ооң амыргалап чоруурун черле дыңнаваан мен — деп, Борбаанай бүзүрелдиг харыылааш, дамдылаан дерин чоткан.

— Ча, ам кым-даа болза, ол аңчыны тыпкаш, ужалаар-дыр!— деп, Калбаанай сүме каткан.

«Ээй-ээй! Аңчылар! Бээр, бээр!»— дээн үн дыңналган.

Калбаанай биле Борбаанай чедип кээрге, Сергелең кончук улуг сыынны амырга-биле кыйгыртып эккелгеш, чыттыр аткан, чанында таваар таакпылап олурган.

Ооң соонда Сергелеңниң сыындан мырыңай ылгалбас амыргалаары хөйге тараан. Оон эгелээш-ле Амыргалаар деп шолалыг апарган кижн — деп, Быражык ашак чугаазын доосту.

Амыргалаар дугайында чугаа кезек уламчылаан. Оон биллип алган чүвем: Амыргалаар азы Сергелең кончук баштак, ынчалза-даа кадыгланы бергенде ыйлыш дивес туруштуг кижн, оон ыңай ол улус-биле чугаалажы бергенде, бичии-даа, улуг-даа дивес, бир дөмей көөр, ажыл кыла бергенде, мырыңай кайгамчык, могаар-шылаарын-даа билбес. Ооң онза чүвези бойдуска, аң-меңге ынаа.

Сергелеңниң азы Амыргалаарның бойдуска, ооң дириг амытаннарга ынаан барымдаалаш, ону аңныыр хайгыылчызы кылып каан. Ол ажылды баштайында чөрүүлөп хүлээп алза-даа сөөлүндө тергийн хайгыылчыларның бирээзи апарган. Амыргалаар хайгыылчы ажылын чааскаан кылыксава, аңаа хөй кижилерни, ылаңгыя аңчыларны кириштириксээр.

Амыргалаар өөрөнгөн черинге ам-даа ажылдап артар турган. Ынчалза-даа Белбей кавызы ынчаар аңныыр хайгыылчылары ызырынмас болу берген. Ол черниң аң оорлап адар кижилери хайгыылчыларны бо-ла аайынга кирип аптар турган. Таптыг-ла ол өйде, Амыргалаар билдиришкин бижээш, ынаар ажылдап чоруй барган...

II.

Бир-ле катап Кызылга чүве. Машинамның эжиин ажыдар дээш, чаа-ла холумну сунуп бар чорумда, бир-ле кижн мени адап кый дээн. Үн кайыын дыңналып келгенин билбейн, ол-бо диленип көрүп тур мен.

— Мени танывас апаадыңар бе?— дизе-ле Амыргалаар бисче бо халып олур.

— Экии, даргалар!— дээш, бистиң кижиги бүрүзүнүң холдарын мөң чоон салаалары-биле аартыр-аартыр туткулааш, айтырды:— машинаңарда кижиги кыстына бээр чер бар ирги бе?

— Каш кижиги силер?

— Чааскаан мен.

Машинада шынап-ла бир кижиниң олурар чери чораан чүве. Амыргалаар аас-кежиктиг кижиги бооп, ол хос черни ээлей каапкан. Каа-Хем кайы сен дээш, ыдыпта-ла берген бис.

Хоорайдан үнүпкенивисте, карышкан-солушкан машиналарның шимчээшкини биче намдай хона берди.

— Солун чүведен хөөрөп чорбас ийикпе, эш Амыргалаар!— деп, киживиске санал киирдивис.

Амыргалаар чажам-даа дивээн, чаа-даа дивээн. Кижиги бүрүзү мөрүзүндө бодунуң бодадынче шымынгаш, анаа-ла ыт чок чоруп ор бис.

Көк-Тей паромун кешкенивис соонда, чолаачы шакта алдан, сезен километр чедир баскылаптарга, Теректиг-Хемнин, Дөргүннүн, Баян-Колдуң ховулары билдиртпейн эрте хонуп-ла чорлар. Машинавыс Кускуннуг баарыңга чоктап олурда, хенертен-не Амыргалаар «Маңаа бичии када доктаап көрүңер!» деп диледи. Орук хажызында, кырында кызырак кат үнүп келген улуг базырык чанында машинавыс доктааган, мындыг болду.

— Бо улуг базырыктың дугайын билир силер бе?— деп, Амыргалаар бисти эргий көрө аарак айтырды.

— Чок ийин, эш Амыргалаар, хөөрөп көрүңерем, харын— диштивис.

Амыргалаар эптештир олуруп алгаш, дыннаарыңга белең бе боларың? дээнзиг бисче көргүлээш, чугаазын эгеледи:

— Шаанда бо Бүрөн-Хемге Бай-Хүрөң-оол деп кижиги чурттап чораан чүве-дир. Бүрөн-Хем дээрге, бурун, бай хем дээн уткалыг, ону ол бай ынчаар адаан дээр чүве. Байның эң-не кол байлаа чылгызы. Ол бир өң хүрөң чылгылыг чораан. Чылгызын ай санында ончалаар чаңныг кижиги-дир. Чер чаптып барган хөй чылгыны хол тудуп, санап ончалаар харык кайда дээр силер. Анаа чижеглеп көөр апаар. Чылгыны демги эртип келгенивис ховуга бөлгөш, Кускуннуг баарын өрү сүрүп чоктадыр мындыг чүве-дир. Чылгының иштии талазы чайын болза, Каа-Хем суунга кирип каап, кыжын дожун кырлап, кедээ талазы Кускуннуг даанга чыгажып, аразы черле хос эвес тырлып эрткеш, элээн каш кулун, чавааны базып каар кылдыр, шак ынчаар сырый эрттер болза, Хүрөң-оол

Кускуннуг дааның кырындан харап көрүп олура: «Чылгы онча-дыр!» дээр кижидир.

Бир-ле чайын бай каш хонук арагалааш, шоолуг секпереп-даа албайн, чылгызын ончалаар деп бодай берген.

Демги көргенивис базырык чыдар черге келгеш, аъдындан дүшкеш, чуларның узун дынын чылгычыларга тутсуп берген.

— Чылгыны ойладып чоктадыңар!— деп дужааган.

— Кайын боор, хайырааты, мал базыптар!— деп, чылгычылар удурланган.

— Ээзин танывас мал турар чүве бе?— дээш, бай быктын даянып алган, кыймыш-даа дивес турар болган.

Ам канчаар, байның дужаалындан эртер эвес. Хамык чылгыны алдыртан өрү тырый ойладып-ла чоктаткан. Ээзин таныыр чүве кайда боор! Байны ол-ла черинге саспа базып каапкан. Бо кезек черниң баяаттары, дүжүметтери чыылгаш, Бай-Хүрең-оолду алдарлыг орнукшудар джип сүмелешкен. Демги базырыктын адаанда Бай-Хүрең-оол боду, ооң эзер-чүгени, алдын, мөңгүн-биле кылган эдилелдери, эң эки аъттары база ооң кадайы базыртып каан чыдар болдур ийин, оолдар. Байны алдарлыг орнукшудар деп чүве ол ышкажыл, анаа-ла чурттап орган хөөкүй кадайны база ында базырып каан — деп, Амыргалаар чугаазын доосту.

Машинавыс Инек-Даш азы алдыы Бай-Сөөт ховузунга чоруп орда, Амыргалаар ынаар хову ортузунда бир черден эккеп кадап каан көжээ ышкаш, бичии дагже айыткаш, бистен айтырды:

— Дөө хову ортузунда бичии дагны Чүрек дээр. Чүге ынча дээнил? Кайыңар билирил?

Бисте ону билир кижичок болду.

— Ынчаарга, ол дугайын база чугаалап бээр апаар-дыр мен, аа?— дээш, баштайгы чугаазының сонуурганчыг хире болганынга өнемчип, Амыргалаар бурунгаар күдүйүп алгаш, база-ла чугаалап эгеледи:— Дөө ол кедээр бедик көстүп чыдар Баядай сынының бели, Кара-Суг, Бай-Сөөт ынчаар кара бай Хайлы деп кижичурттап чораан чүве-дир. Ол кижичаньяанда ада-иезиниң саап ижип органы кара чангыс инээн кыдат садыгжыга аппарып берипкеш, боо садып ап-тыр. Хайлы чазын мыйыс үезинде сыыннап, күзүн өлүк үезинде дийнеп, киштеп турар болу берген. Ооң өөндөн эът-чем, алгыкеш үзүлбестээн.

Каш-ла чыл болганда, Хайлы эндере баяан: тайгада иви-чарлыг, иштик черде чылгы-малдыг, хой-өшкүлүг, тараа база тарыыр апарган. Баштайгы уруун Чечек деп адап алган.

Шынап-ла уруг кончуг чараш кыс кылдыр өзүп келген, чаа чедишкен шеңне чечээ-ле.

Тайганың аңчылары-даа, бо черниң мал, тараа ажилдыг чону-даа Хайлыының уруун кудалааш туруп берген. Кудалап кээп турар улуска-даа, күдээ болуксаан оолдарга-даа кызыл арнынга мынча дээр турган:

— Инек-Даш ховузунуң ортузунда Чүрек дагны ча-биле ажыр аткаш, согунун ындында ховуга кадалдыр аткан адыгжы оол бай-даа, ядыы-даа ылгал чокка, мээң уруумну алзын!

Салчак кожуунунга ол чар салгын-хат дег дүрген тараан. Меңги баштыг тайгалардан бээр, Каа-Хем биле Бии-Хемниң белдиринден өрү ча-согун адар оолдар, оларны эдерип келген кижилер Чүрек дагның баарынга чыгып келген. Ол шагда Бай-Сөөттүң суу чер адаанче кирбейн, Каа-Хемге шуут киир агып чыткан чүве-дир. Адаан-мөөрейге келген хамык улус хемниң унун дургаар одаглангаш турупкан.

Адыгжылар каш-даа хүн маргыжып келгеннер. Ынча эр-ниң иштинде ча-биле дагны ажыр аткаш, согунунун ындында ховуга кадалдыр дүжүрер хамаанчок, дагның кырынга безин чедирген кижичок бооп-тур.

Хамыктын сөөлүндө кызытпа чалыг, хыралчак согуннуг, чыкпак оол Хайлыыга чедип келгеш, адарын амыралдап дилээн чүве-дир. Хайлыы удурланмаан-даа.

Ол оолду Коптунуң болгаш Бай-Сөөттүң улузу Хой-Бедик дижит. Сыны кыска боорга, кыжырып шолалааны ол ыйнаан. Ада-иези чок, өскүс кижичүве-дир. Бичиизинде-ле ча-согун адып өөрөнгөн, улгадып келгенде безин ча-согун-биле койгун, тоолай, торлаа, күшкүл адып чип чораан.

Хой-Бедик кызытпа чазының кирижинге согунунун кезин эптей салгаш, дагны ажыр углааш, чазын тыртып-ла эгелээн. Оол чазын шай хайындырым ажыг дыңзыдыр тыртып келген. Кирижи тыңайндыр эдип, чазы энмейип, чартык ай дег, ужу-бажы чоокшулажып кээр орта, оол согунну оскуна чоруй адып-ла үндүргөн. Аңаа турган улуска чүгле «сыг» дээн шимээң дыңналган. Оол дораан-на: «Эргээм эътте дегди!» дээн.

Хой-Бедиктин согуну дагның бетин талазындан тывыл-баан. Ындында ховуга келирге, оолдуң согуну кончуг улуг кара чыланнның ортузундан одура деггеш, черде шиштелдир кадалы берген, бо олурган. Улус аңаа: «Күжүр эрни аар, өкпе, чүрөөн часпаан-дыр» дишкен. Дагның боду-даа чүрек ышкаш борбак. Ынчангаш, «Чүрек» дээн чүве-дир ийин.

Хой-Бедик Хайлыының уруу-биле өгленип алган. Бо Бай-

Сөөт мынчаар кижилер арай чолдак-чолдак боор улус чүве. Хой-Бедиктин салгакчылары ам-даа барын эскерген силер бе, оолдар?!— деп, Амыргалаар чугаазын баштактаны аарак доосту.

Кундустуг суурнуң барааны көстүп келгенде, Амыргалаардан айтырдывыс:

— Төөгү билириңер-даа шыырак-тыр, эш Амыргалаар, бо суурну чүгө Кундустуг дээн чер боор?

Чугаазы үнүп, хөнүгүп келген Амыргалаар бистен удур айтырды:

— Кундус деп аңны билир силер бе?

— Ийе, тон моюндуруу, бөрт кылыр улуг өртектиг аң-на болгай.

— Билир болганыңар эки-дир. Шаанда бо суур барык чок турда чүве-дир ийин — деп, Амыргалаар чугаазын уламчылады:— Маңаа ийи-чаңгыс орустар чаа-ла бажыңнар тудуп турар үеде, оларның чоогунга кыдат садыгжының бүүзези турган. Ол садыгжының ады улуска орта адаттынмас, ынаар-ла «Шаң-шуң» дээн ышкаш боорга, тывалар ону шуудун харааш «Шаажан кыдат» деп адап алган.

Ол кыдат бараанны улуска чегдирип-даа турган. Ынчалза-даа хуусаа эрткен соонда, бараанның өртээнге хуу немеп, өрелиг кижини чулуп чип чораан садыгжы-дыр.

Ол садыгжының бүүзезинге Коптунуң Арыг-Бажы, харын оон-даа өрү чурттап чораан Чодажык деп ядыы аңчы арат келгеш, бараан чегген. Чодажыкты аңчы кижип деп ылавылап билгеш, кыдат аңаа дыка хөй бараанны чегдирип каан. Чыл болган, кыдат өрезин-даа негевес, ийи чыл болганда, арбан даргазы «Шаажан кыдаттың» өрезин төле!» деп сагындырган. Чодажык төлеп шыдаваан. Үш чыл бооп чорда, сумунуң дүжүметтери Чодажыктың өре төлээр чүве чогуң билгеш, Баядай белинде Мээреңниң аалыңга болур чыышка ону аппарып эриидедир дээш, ийи хаа баштыңныг беш шыырак эрни Чодажыкты тудуп эккээри-биле чорудупканнар.

Ынчаарда кыш турган. Чодажыкты хүлүп алгаш, Кызыл-Чыраа тавартыр бадырып олурган. Бо суурнуң үстүндө доңмас кара-суг бар чер. Ону силерге көргүзүп-даа болур мен. Ооң чоогунга чүве-дир ийин. Чодажык хааларга чугаалаан: «Дээргилер, кыдаттың өрезин ам дораан төлеп бээр мен. Хүлүглүг холумну чеживидип көрүңер. Мыя бо доңмас кара-суг кыдыындан бээр кылаштааш кээйн». «Хараалчыже халып өлүр дээн-дир, салыр болза хоржок!» деп, хааларның бирээзи ынатпаан. Өске хаа: «Эриидедип-даа өлүрү, хараалчыже халып-даа өлүрү дөмей-ле ыйнаан, салыпкаш, көрээли!» дээн.

Чодажыктың хүлүүн чешкеш, салыптарга, хааларга мынча дээн:

— Шупту аъттарыңардан дүжүп алыңар: «Мен шымдаңар, бээр!» дивээн шаамда, шимээн үндүрбейн, маңаа туруңар. Кыйгы үнзе, кара маң-биле келир силер.

Чодажык доңмас кара-сугже кончуг кичээнгейлиг кеденгирлеп чоруп каан. Үр-даа болбаанда, «Шымдаңар, бээр!» деп кыйгы үнген.

Хаалар-даа эдерткен улузу-биле халчып-ла кааннар. Чүгүржүп ора көөрге, Чодажык сугдан кылагар өңнүг шөйбек-шөйбек чүвелер уштуп октап турган.

— Сугже киирбейн дүрген согуңар!— деп алгырбышаан, ол сугдан кундустарны уштуп октап-ла турган.

Соккан кундустарын санап көөрге, он беш болган. Алдырбайн, сугже дедир кире бергени та каш.

Көк мөөн Чодажыкты аътка олуртуп алгаш, Иштии-Хөйдөн баарында яды арат Чыртакпанның аалынче маң-биле хап-ла чоктааннар.

Чодажыкты хондур кургаглаан. Чодажык челбинмейн-даа, ажырбайн-даа барган, а кундустар кежи узун дүңнүң дургунда кургап калган. Эртенинде Чыртакпанны эдэртип алгаш, «Шаажаң кыдатка» барганнар. Чодажык чүгле өрезин төлөп үнген эвес, дыка хөй бараанны база алган. Оон туржук, Копту, Бай-Сөөттүң дүжүметтерин кыдат арага-биле ужур сыгаан.

Бо черни Кундустуг дээн ужуру бо-ла-дыр.

Амыргалаар орук дургаар хөглүг, баштак чугаазын салып орда, чер ыраа билдирбес турган. Бир билиривиске, Сарыг-Сеп суурда чеде халыдып келген болдувус.

Биче-оол ОНДАР

ЧАЙГЫ КЕЖЭЭЛЕР

(Лириктэг бичии тоожу)

Июнь айның сөөлгү кежээлери. Хүндүс изээш, кежээликтей арай бүргексеп, салгын сырыннап турза-даа, чылыы аажок.

Шеригден кыжын чаа халашкаш, автосептелге заводунда слесарьлап ажилдай берген Монгуш Каадыр-оол хөөлбек кыдынга чедип келген. Удуурунун мурнунда борта кээп, өрү-куду аяар кылаштап, агаарлаары ооң чаңы апарган. Бир эвес кандыг-бир чылдагаан таварышкаш, селгүүстевейн барганда, сагыжы саарзыкталып, оода чадаарда, орта удувайн конгулаар.

Эрик кырынга ыңай-бээр кылаштап, ол чарыкта сесерликтин чоон теректеринин ындындан дыңналып турар хөгжүм үнүңгө үдөдип, таалап, артында хоорайның янзы-бүрү дааш-шимчээнин уттупкаш, даамай базып чорда, экизин, шөлээнин канчаар!

Бо кежээ база-ла ындыг болган. Каадыр-оол эрик кырында оңгар болгаш дөң бүрүзүн эндевес оруу-биле, кокпалаан кодан ышкаш, тап-билээ чоруп турган. Сесерлик эжинде чагылар баштарында сайгылгааннарның чыры хөөлбекти кежир чайынналчак аргамчылар кылдыр шөйүлгүлей бергилээн. А суг бичии бырланнаарга, эриг саржаг дег, мөндүңейнип чыткылаар.

Каадыр-оол ол-ла ынчаар чоруп турда, чурттап эрткен кыска үезиниң иштинде таварышкан, көрген, дыңнаан чүвөлериңиң чамдызын сагынгаш, сеткили хомудап-даа, чамдызын сагынгаш, ханып-даа келгилээр болган.

Соңгалары карангы дөө үш каът школага канчаар өөренип чораанын, ону дооскаш, автосептелге заводунга слесарьлап турганын, оон шеригге баргаш, Оожум океан флорунга албан эрттиргенин эргий сагынгылаан. Флот албанында аркан өөрүн, командирлерин сактып, олар ам чүнү-ле кылып турлар ирги деп даап бодагылаан.

Ооң эжи Чымдаан сагыжынга кирип келген. Шеригден халашкаш, автосептелге заводунга ажыл айтырып баарга, Каадыр-оолду кол инженер саат чокка хүлээп алгаш, общежитиеге чурттаар чөпшээрел-бижик берген. Оозун карманнап алгаш, кежээликтей айыткан өрээлинге кээрге, эжи ажык болган.

Чаңгыс соңгалыг бичежек өрээл. Ийи талазы ханаларда чыпшыр салган ийи демир орун. Оң талазындаазын солдат ёзу-биле эдип каан, а солагай талазындаазы — демиртен. Соңга дужунда бичежек столду шокар клеёнка-биле шып каан. Ооң кырында электри-хөнек, паалыңныг ногаан стакан, аъш-чем тогланчылары. Оларың ындында каътташтыр чыып каан номнар.

Өрээл иштин чедир шинчилеп четтикпейн чорда, эдип каан орунуң ээзи бо келген. Майкалыг, дүктегер аржыыл эгиннэн, холунда саван туткан, күдер шыырак эрниң сарыгзымаар карактары өрүмнэн ышкаш көрүп турган. Ооң суук кара дүктүг улуг бажы доорбаш дег дулгу мойнунда эптежидаа бергензиг. Холдарында, хөрээнде борбак-борбак шыңганнар анаа турда безин, шыданмайн, чыырылгылап турган ышкаш болган. «Бо-даа хүреш чемпиону кижидир» деп, Каадыр-оол дораан-на үзе шийтпирлеп алган.

Чугаалажы-чугаалажы кээрге, кожазын Михаил Чымдаан дээр, база шеригге албан эрттиргеш, чоокта чаа халашкан, автосептелге заводунда слесарьлап турар кижидир болган.

— Чааскаан чыдарга, кижидир чарлы бергидег чалгааранчыг чүве чорду — дээш, Чымдаан эштиг болганынга амырап, Каадыр-оолга сүме кадып, бижики кымга көргүзерин, орун херекселдерин кайыын ачылап аарын, общежитиеде кымнар чурттап турарын, ооң иштики сагылга-чурумун тайылбырлап берген. Халашкан ийи солдат ынчаалдыр чаңгыс өрээлге алышкылар дег чурттай берген.

Эжидир бир-ле катап сесерлик кирерде, кады бараалы деп чалаарга, номчуттунуп, экзаменге белеткенир мен дээш, ына-

вайн барганын Каадыр-оол сактып келген. «Ам танцылаар черде болгай аан ол. Та чүнү хөөрөп тур ыйнаан, чугаа мун-заар эвес» деп боданган.

Ол-ла бодалдары-биле эрикти өрү чоктааш, чаңгыс терекке чоокшулап ора, кадап каан дег, тура дүшкен. Терек дөзүндө ак платье кажарып турган. Кудумчу кежир бедик бажыңнарның сонгаларының чырыы болгаш ортан четкен төгерик ай мында эрик кырын чырыдып турар болганда, ылапла ак платьелиг кижидир дээрзин Каадыр-оол билип каан.

Боскун ажыда какыра каапкаш, теректин чаны-биле эрткеш, үстүүртен ээп бады-даа кээрге, демги платье турбушаан. Ам өнедин оруунуң ийи ужун чоорту кызырбышаан, теректи каш-даа удаа эрткилээн. Ак платье эгезинде хөөлбекче көрүп турган болза, сөөлзүредир хая көрнүп келген. Ооң ээзи аныяк уругнуң аяар ырлап турары Каадыр-оолга дыңналган. Оон бир келгеш, кандыг-даа сонуургал чок, анаа-ла чалгаа часкан кижидир бооп айтырган:

— Бир-ле кижидир манап тур боор силер аа?

Уруг ындыг айтырыгга белеткенип турган ышкаш, дүште чок харыылаан:

— Манаар кижидир-даа чок ийин. Силер харын кандыг болдунар?

Харыының дортунга таарзынза-даа, сөөлгү айтырыгнын эрбениинге эпчоксунуп, танывазы уругга баштай ужурашкан дораан, кандай сөс эдиптеринден оваартынып, Каадыр-оол ыт чокка эрте база берген. Өрүртен ээп кээрге, терек доорзу ээн болган. Далаш-биле кедээр көөрге, суг моондактаан чал кырынга ак платье кажараш дээш, ыңай ажытталы берген.

Уругнуң чоруй барганы Каадыр-оолга арай хомуданчыг болган. Ынчалза-даа бодунуң ёзажок болганын билингеш, чогуур үезинде ажыдып четтикпээн аксын туттунган.

Ыңай-бээр көрүнгүлээрге, эрик кыры ээн болгаш чалгааранчыг ышкаш сагындырган. Бырланнарында сайгылгааннар чайнаан турум хөөлбектен шыксыг салгын үрүп, мага-ботту шырынктырып келген. Мурнунда ындыг эвес-ле чүве болгай, бо кежээ ымыраалар безин эндерли берген: чанагаш моюн болгаш холдар хамаан чок, чаңгыс каът хөйлең өттүр безин ажыңнадыр ызырып келгилээр. Чоон төш кырынга хевин ужулгаш, хөөлбектин ортузунга чедир эжингеш, дораан-на дедир үнүп, кеттинипкен. Суг дүүнгүзүндө соок ышкаш болган. Элээн үр чайгылыш чок сагып келген чурумун үрээш, чогуур шагы четпээнде-ле, чанып чорупкан.

Чунар өрээлден суглап алгаш, электри-хөнээнге шайын хайындырып, сүттеп алган. Мурнунда шоолуг шай ишпес,

харын соок сугга туралыг чораан болза-даа, ам Чымдаан-биле кады чурттаандан бээр, хоочун тыва ашактар дег, шайлаар апарган. Ийи аякты аартааш, эжин манагзынарга, сураг болган.

Орнунга хөлестеп алгаш, дээди өөредилге черлеринге кирерлерге дузаламчы кылдыр үндүргөн номдан физиканың айтырыгларын номчуп, ооң харыыларын өөредилге номундан чүгүртүр көрүп чыткан. Удаваанда Чымдаан бо келген.

Кирип кел сал-ла, айтырган.

— Кижиниң төлүн ай! Чиң шайың хайындырып, чигир-бооваң салып кагдың бе, дом?

— Дүргеде харын. Шай соой берген боор — деп, Каадыр-оол ковайып ора, чугаалаан.

— Демги хевээр номчуттунмушаан сен бе?— дээш, Чымдаан харыы-даа манавайн, уламчылаан:— Орта чоор бе, оол? Хөөкүй башты ынчаар сырыгдадыр болза, кижиниң мээзи хойтпакталып калбас бе, дом?

Каадыр-оол даштыгаа агаарлап, сугга эштип турганын чугаалап берген.

Хөнекте шайын дооскаш, орнунга чыдып чыда Чымдаан чугаалаан:

— Чаа, мен-даа чыргал сугже чоруптум. Ол хире агаарлап алганда, ам хаарыктаарым ана машина-ла боор оң.

Каадыр-оол кезек номчааш, сайгылгаанын өжүрүпкен. Чымдаан бажын сыртыкка дээскен соонда, удаар эвес, удуп калган. Ол Каадыр-оолдан чүгле дөрт ай улуг назылыг болза-даа, амыдыралга көргени хөй болгаш элээн дуржулгалыг, кижилерниң аажы-чаңын, сөс-домаан ылгап билир. Ынчангаш Каадыр-оол ону хүндүлээр, чамдыкта маргыжа бергилээр болза-даа, сүмезин дыңнаар.

Вторниктиң кежээзинде, таптыг-ла он шакта, Монгуш Каадыр-оол база-ла хөөлбек кыдыынга чедип келген. Хүндүс эмин эрттир изиг болганындан, карангы имир дүшсе-даа, дунааргай, ышкамнанчы аажок. Ынчалза-даа ногаан сарыг, сериин суг, арыг агаар кижини чаягаар-ла сергедип, тынгарып кээр. Эриктен ыңай-бээр шуушкан кижилер иминейнипле турган.

Каадыр-оол хүннүң канчаар эрткенин, чүнү кылганын түңнөп, даартагы ажил-херээн планнай бодап, өөрөнгөн чаңы-биле өрү-куду басып турган. Кудумчу кежир бедик бажынарның бирээзинде даалылаан кижилерниң шаккылаан даажы илдең болган. Ынаар бир-ле черде эзирик кижиде шуугаар.

Эрикте чангыс терек чаны-биле бир-ле эртип чыдырда,

чүрээ хенертен чым-сырт кылынган. Чүгле ооң соонда ам ак платьени эскерип каан.

Дүүнгү ужуралдың катаптаарын күзезе-даа, бо кежээ дужа бээр бодаваан. Каадыр-оол канчаар-даа аайын тыппайн, эрттир басып чоктапкан.

Ынчалза-даа ам база чоруй баар ирги бе деп сагынгаш, орук ара эггеш, дедир баткан.

Теректиң адаккы будуундан солагайлап туттунгаш, хөлчүкче кезе кайган, бир-ле ырның аялгазын аяар ырлаан уругнуң чанынга ийи базым хире чоокшулап келген:

— Эки бе, дуңмам!— деп, арай дидим эвес мендилээн.

— Эки-ле — дээн харыыда каттырымзаан аян дыңналган.

Чугааны үспес дээш, Каадыр-оол баштай-ла бажынга кирген бодалын чугаалаан:

— Силер база агаарлаарынга туралыг-дыр силер а?

— Мындыг эки кежээ бажыңга ораарга, бачыг ыйнаан.

— Бодалыңар мээңии-биле кара олчаан-дыр. Имиртинде борта кээп, агаарлап басып турда, магалыын чүү дээр ону.

Уруг база чугаакыр кижиге болган. Хая көрнүп келгеш, доораан-на айтырган.

— Силерни борта шынап-ла болчагыг кээп турар деп бодаан мен. Чааскаан селгүүстеп, боданып чоруксаар кижидир силер, але?

Каадыр-оол уругже бир базым чоокшулап алган. Сайгылгаан чыры айдың ай-биле демнешкеш, ак шокар платьеге чайыннааш, уругнуң арнын улам тодарадып турган.

Бажының дүктерин аткаар дырааш, чаштай өрүгүлээш, эгин кыры-биле хөрээнче бадырып алган болза-даа, чөвээнде чүрбээш дүктер чөрүүзү-биле бурунгаар чүктээш, уругнуң бедик ак хаваанче баткылап келгилээн. Кара кирбиктер адаанда шоваазымаар карактар Каадыр-оолче кылаңайндыр чиге көрүп тургулаан. Уругнуң дорт, кырлаң думчуктуг арганымаар арны та сайгылгаан чырыыңга ындыг, та эмин эрттир чагдыныпканы ындыг, каштагар куу ышкаш болган. Чоон куу терек узун дазылдары-биле черден хандыр сирбектенгеш, он кулаш ажыр өрү өзүп, чингир ногаан бүрүлерлиг узун будуктары-биле селберерттир каастаныпкан болза-даа, ооң-биле кожалаштыр турупкаш, холдарын хөрээнде шавый тудуп алган, согун дег дорт, чинге сынныг кыс харын-даа күчүлүг болгаш чоргаар көстүп турган.

— Өттүр-ле сөглединер — дээш, Каадыр-оол уламчылаан.— Ындыг-даа болза, мени оякталчак, чааскаанзырак кижиге деп биле бербейн көрүңер.

— Өршээнер, кайын ынчаар бодай бээр мен. Мында даа-

ды-ла кара чааскаан базып турар боорунарга, ынча дидим — деп, уруг буруузунуп чугаалаан.

Каадыр-оол олче дорт көргөш, бир-ле дугаарында хүлүм-зүрүй аарак чугаалаан:

— Бо хоорайга чоокта чаа келген кижинен мен. Шоолуг таныш-көрүш-даа чок. Шаанда кады өөренип чораан эш-өөрүм тос башка тарап, ажылдаары ажылдап, өөренири өөренип чоруткулаан боор чүве-ле-дир.

— Амыдыралдың хоойлузу черле ындыг-ла болгай — деп, уруг бодамчалыг чугаалаан. Ооң үнүнүн аянын болгаш чугаанының бүзүрелдин бодаарга, аныяк уруг эвес, көрбээни чок дуржулгалыг улуг кижинен дег болган.

— Чангыс черге турар орнунга аяр кылаштап чорааш агаарлаарга, ажыктыг джир чүве, бир эвес чөпшээрээр болзуңарза, кады селгүүстөп, хөөрөшөвиссе, кандыгыл?— деп, Каадыр-оол дүүн-не чугаалавайн барганынга хомудаан сөстөрүн ам-на сөглөпкөн.

— Чүнү хөөрөжир бис, ынчаш? Оода таныжар эвес бис— дээш, уруг аяр каттырыпкан.

— Буруулуг болдум. Мени Каадыр-оол дээр ийин — дээш, уругче холун сунган.

— А мени Ортунмаа дээр.

Ынчалдыр танышкан соонда, бырлаң суглуг мөөн хөлчүктүн эриинге кады селгүүстөп кежээлээннер.

Баштай чугаа үндүрүп чадааш, пат-ла болганнар. Кандыг-бир чүвени эгелеп алырга-ла, өл буьдуктарга дегген от чалбыжының ийи-үш бүлүнейнип чоруй, ышталып өже бээри дег, чер албайн үстүп-ле каар. Ону отчудуп, чүшкүрер эвин тыппайн, Каадыр-оол хейде-ле бодунга чөгөнип, ынчангаш чугаалажыр чугаа дугайын бодавайн, сыр өскээр чардыгып чораан. «Аксын тебе тепкен хөөкүй-дүр ийин деп санап чор эвеспе» кылдыр бодап келгөш, бажынга кирген бир-ле чүвени салыпкан:

— Шак мындыг кежээлерде далай кыдыынга чоруурга онза-ла болдур ийин...

Канчаарга-даа уругларга ол кайын солун боорул деп бодап келгөш, шак дүшкөн. Шынында чогум чүнү чугаалаар дээни ол боду безин билбээн.

Ынчалза-даа уруг дүрген-не сонуургап айтырган:

— Далайны база көргөн-дир силер а?

Хенертен келген деткимчеге амырааш, Каадыр-оол дораан уламчылаан:

— Көөрүндөн эрткеш, харын эштип, сүзүп, эндеп дүжер казып, шаг болган болдур мен ийин.

— Кайы далайга ынчап турганыңар ол?

— Оожум океанга-ла болгай.

— Шеригге чораан-дыр силер а?

— Флотка шериг албанын эрттирген мен.

Уруг бичии када доктаап, сылдыстар болгаш сайгылгаан-нар чайнаан хөлчүкче көрүп тура, талыйтыр-ла күзөөн аяныг чугаалаан.

— Аас-кежиктиг-ле-дир силер. Чер көрүп, чон танып алган. Мен далай хамаан чок, улуг хөл-даа көрбөөн мен. Ынчалза-даа далай дугайында номнар номчуксаар кижиге боор мен. Сактырымга-ла далай дээрге ужу-кыды чок шөйүлгөш, дээр-биле тутчу берген ышкаш, бедик чалгыглар кээп, эрикте хаяларга чайтыңайндыр мончап, динмирер, дагжап чыткан-зыг...— дээш, боданы берген.

— Далайны көрбөөн хиренерде, ооң канчап ынчаар чүрээңерге сиңип калганы ол?

Уруг оолче шинчилей аарак көргөш, чугаалаан:

— Айвазовскийниң «Пушкин далай кыдында» деп чуруу бар ышкакжык. Школага тургаш, ооң өңүг хоолгазын көрүп турарымга, далай дириг чүвө дег кыннып кээр.

Дөң кырынга чагы чанынга доктаай бергенер.

— Мен силерни бир-ле черге көргөн-дир мен.

— Магатчок — дээш, Каадыр-оол уламчылаан.— Чырык черниң кыры делгем-даа, дыкпыш-даа апаргылаар-ла болгай.

— Чүгле бодунарны эвес, харын ажылдап турар черинерни-даа билер мен.

— Уваа. Мен канчап эскербөөн кижиге боор мен? Силерни чүгле дүүн кежээ көргөн-не-дир мен.

— Ыңай-бээр шоолуг көрүнмес силер ыйнаан. Агаарлаар-да безин, улустан оякталып, имир манаар ышкакжыл силер— дээш, Ортунмаа каттырыпкан.

— Силерниң оңар чөп боор — деп, Каадыр-оол дорт чөмени хүлээп, чөпшээрешкен. Ынчалза-даа Ортунмаадан ыңдыг сөстөр дыннаары сагыжыңга-даа кирбейн чораан болгаш, иштинде човап, арай мунчула берген.

— Баштакандым — деп, Ортунмаа хенертен чугаалаан.— Сесерликке кирген кижиге-ле силерни билер ыйнаан. Хүндүлөл самбыразында дыка үр хүлүмзүрүп келдиңер ышкакжыл.

— Аа — дей каапкаш, Каадыр-оол ыттавайн барган.

Шынап-ла, хоорай бүдүрүлгелериниң мурнакчыларының аразында ооң чуруун база азып каанын сактып келген. Артында-ла амыраан ышкаш хүлүмзүрүп орат. Бир эвес эргелиг болза, Каадыр-оол ол чурукту ам-даа дүжүрүп кааптар ийик, а ыяап-ла херек дизе, өске чурук-биле солуп болур. Оон баш-

ка, Хүндүлел самбыразынга киргеш, хүлүмзүрүп органын мооң дижир чадавас болгай. Ынчалза-даа ол чурук эрткен-дүшкен чоннуң, ылаңгыя аныяк кыстың караанга ынчаар дээштиг болганын кайгап, бүдүү чоргаарланып келген.

Кайы хире үр болганын кайызы-даа эскербээн. Ортунмаа ырак сонгада сайгылгаанның куу чырыынга кээп, солагай холунда шагынче көргөш, аяар алгыра каапкан:

— Авай, авай! Орайтап каап-тыр мен... Чаа, байырлыг!

Каадыр-оол орта чожуп, уругну дозар, доктаадыр-даа арга чок болган.

— Байырлыг!— деп багайтыр харыылаарынга өйлөшкөн.

Ортунмаа иемдик эрикти шала шавыштыр кашпагайы кончуг өскөпкөн. Каадыр-оол ооң изин эдербишаан чоруп орган.

— Үдеп каайн бе, Ортун!— деп дилеп, ээрешкен хевирлиг алгыра каапкаш, уругну ынчаар адапканындан ыядып калган.

— Ажырбас. Баар бажыңым мыя бо-ла — дээш, Ортунмаа чал кырынче үнгөш, холу-биле имнээнин Каадыр-оол дээр актап көргөн.

Шак шынап-ла орайтап калган болган. Каадыр-оол дүвү-далаш эшти каапкаш, чанып чорупкан.

Чымдаан бажыңында болган. Эжинче топтап көргөш, Чымдаан айтырган:

— Хүн чуруму хажык чокка күүсеттинип-ле турар ышка-жыл але?

— Ийе. Амдызында сагыттынып тур.

— Амдызында ындыг болганда, алызында оон артык боор деп бил — дээш, Чымдаан уламчылаан:— Сорулгазын соора баспас, сорукутуг-ла солдат оолду дижип, уруглар уда-вас ырлажы-дыр ийин оң.

Каадыр-оол анаа-ла хүлүмзүрүй каапкан:

— Бүдүү билир чүве-биле дөмей-ле-дир сен, але?

— Ок! Ок даадым!— дээш, Чымдаан аяан салып кааш, тура халаан.— Кайы, ам безин ырлажып турлар бе?

— Чок. Чогум ырлаан кижидыңнавадым.

— Ажырбас, ырлажы бээр — деп, Чымдаан бүзүрелдиг чугаалаан.— Кижидың бүрүзү эштиг чоруур ужурлуг болгай. Арай-ла азатпайланып болбас болдур ийин. Оон башка, эрнинге дамдылаза-даа, аасче кирбээн дээн чугаада ышкаш апаар чүве чораан.

— Орта база таваржып турганың ол бе?

— Акыңны чүнү көрбээн дээр сен. Сөөлүндө шөлээн хөө-реп бергей менде — дээш, Чымдаан орнунче чорупкан. Каадыр-оолдуң ыяап-ла чугаалаткаш амыраарын билир болгаш, баш удур дескелээри ол-дур ийин.

Каадыр-оол номун алгаш, олурупкан. Ынчалза-даа сагыжынга болганчоктан-на бо кежээки ужуражышкын кирип кээр болган: Ортунмааның хоюг үнү кулакка дыңналыр. хүлүмзүрүү каракка көстүр. Ол ужуражышкынның ооң-биле төнмезин, даарта ийикпе кажан-на ийик, черле ужуражы бээрин чүрээнде эндевейн орган. Ооң-биле кады, Чымдаанның «кижи бүрүзү эштиг чоруур ужурлуг болгай» дээн сөстөрин база бодаан.

Среда кежээзинде Каадыр-оол база-ла эрик кырынга мурнукузундан арай эрте келген. Бажыңынга ном номчуп, шак манап чыдарга, ооң чылбазы дээрге ана чоржаң шары-ла. Туруп алганы ол бе мооң дээш, холунда шагын каш-даа удаа дыннаалаан. Оозу чүү боор — хүлээлгезин күүседип-ле турар болган.

Чырыкта-ла келгеш, эрикти өрү, куду каш-даа катап өскеп, баткан. Мурнунда болза тап-билээ селгүүстөп, янзы-бүрү бодалдарга, планнарга алаагып, дээрде сылдыстарны безин санаарын оралдажы бергилээр Каадыр-оол бо кежээ чүгле чаңгыс бодалга алыскаш, өске чүнү-даа сактыр, эскерер арга чок болган. Артында кылажы безин анаадаазындан ылгын чоруп турган.

Элээн имиртинней бергенде, бир-ле көөрге, чал ийин куду кижини барааны карарып бадып орган. Ооң хеви өске болза-даа, Ортунмаа деп дораан-на таний соп каан. Дүрген-дүрген уткуй база берген:

— Эки бе?— деп мендилээн. Дүүнгүзү ышкаш, «Ортун» дептер чазып, дылының бажынга кээп-кээп, арай боорда тыртылып алган.

— Эки. Ам база агаарлап чоруур ышкакжыл?

— Мурнундан тура кээп турган кижини, барып-барып, бо кежээ келбейн баарга, нүгүл болур ыйнаан.

Уруг ону дыңнаваачаннап, өске чугаа эгелээн:

— Дыка-ла магалыг кежээ-дир але, бо!

— Чогум-на селгүүстээрлерге чаяган-биле дөмей-ле!

Кезек када ытташпайн, эрикти куду кожа базып органар. Ээр черинге келгеш, Каадыр-оол уругнуң шенээнден аяр тудуп алган. Оозу арай чыырлыш кылынза-даа, холун ушта тыртпаан. А Каадыр-оолдуң бүгү мага-бодунче сайгылгаан тогу дамчий берген дег, чиктий дегет чымырткайнып, арны изиш дээн. Сесерликтин ханызында хөгжүм ыды бирде ырап, бирде чоокшулап, келиңер деп чалап турган. Ынаар-ла баар дээн боор он, моондак чалды кырладыр далажып эрткен улустуң улдуннарының даажы, хүлүрээш чугаалары дыңналыр болган. Хөлчүкте хемелер сугда чайнаан сайгылгаан

чырын кежир кулбуртуп, эшкен хүүректер оожум чайты-
найчып чораан.

— Кайда ажылдап турар силер?— деп, Қаадыр-оол оваа-
рымчалыг айтырган.

— Амдызында ажылдавайн турар мен.

— Аа...— деп кааш, Қаадыр-оол оон ыңай чугаалаар азы
ылавылап айтырарындан эпчоксунган. «Амдызында» дээрин
бодаарга, мурнунда бир-ле черге ажылдап турган, ам шөлээ-
лээн ийикпе азы өскээр шилчип турар боор» деп даап бодаан.

Арай кандай айтырыг салыпканын алаактырар дээш,
Қаадыр-оол заводка комсомол хуралы болганын, ай түңнели
үндүрүп, изиг-изиг чугаалажып, шүгүмчүлөжип турганын чу-
гаалап чораан.

Ол аразында уругнун бо чылын башкы институтунун дыл,
төөгү факультетиниң үшкү курузун доосканын, ам каш хон-
гаш аалынче дыштанып чанарын оол билип апкан.

— Сургуулуңар дооскаш, каяа барып ажылдаар силер?—
деп, Қаадыр-оол сонуургаан.

— Каяа-даа болза дөмей-ле.

— Черле бир черни бүдүү шилип алдыңар-ла ыйнаан.

Уруг каттыра каапкан:

— Чок. Чамдык уруглар бирги курстан эгелээш-ле каяа
баарын, кайда экизин, кайда багайын маргышкан, хөлчок-ла
турар-дыр. Мен бодаарымга, институтту доозуп, эртем-билиг
чедип алза-ла, каяа-даа ажылдаары ылгал чок деп бо-
даар мен.

— Ындызы ындыг-ла, харын. Кайда-даа школачылар
дөмей-ле болгай— деп, Қаадыр-оол элээн бодангаш, кат-
тышкан.

— Шынап-ла. Ол черниң бойдузу чараш, бо чер куруг
хову, ооң оруу ырак, мооң чону эки суг-суг дээш, хоорай,
суурларны холуп, далдап, мактап, хөөредип-даа чоруур улус
бар-ла. Мен бодаарымга, кол-ла чүве ажылда деп бодаар
мен. А силер чүге мында слесарьлай бергениңер ол?— деп,
уруг арай шаштырыглыг айтырыг салган.

— Борта школа дооскаш, ажылдап-ла турган черим ол.
Кады чурттап турар эжим база эки кижжи болган.

— А ол эжиңер канчанганы ол?

— Хевээр-ле бис. Бир уруг-биле таныжып эгелээн, ын-
чангаш хостуг шак-даа тыппастаан кижжи.

— Силер «үшкүзү артык» деп орус чугааны бодааш, чай-
лап бергениңер ол бе?

— Ындыг-даа болган чадавас.

— Азы хостуг шак тыппайн баарындан сезингениңер
магат чок.

Каадыр-оол каттырыпкан. Дээрде чүгүрген сылдысты эдери көрө каапкаш чугаалаан.

— Кайынам. Менде хостуг шактын барын бодунар бүзүрөп көрдүңөр ышкакжыл. Даарта, харын, эртежик келгеш, хемелезивиссе, кандыгыл?

— Мен сугже дүже берзимзе?

— Оожум океанга шымнып чораан кижини бо хензиг хөөлбекке силерни кайын дүжүрер.

— О! База сула салгылаар-дыр силер але?

— Силернин сугга дүшпезинерге бүзүрээш, хөөредирим ол-дийин.

Орта ийилээн каттыржыпканнар. Даарта сес шакта хемелээр черге келир дижи болчажып алганнар.

Каадыр-оол уругну ниити чуртталга бажыңының эжинге чедир үдеп келген. Ортунмаа четтиргенин илередип, бажын донгаш кылгаш, хаалга ындынче ажытталы берген. Оон идиктери даш чаданы өрү токкуңайнып чоктааш, ынаар-ла шимээн чок баргыже, Каадыр-оол даштыгаа турган. Оон сонгаже көөрде эптин бодап, арай дөгээлей кылаштап алган. Ынчалза-даа бо хөй соңгаларның кайызында Ортунмааның чурттап турарын билбес болганда, ыңай-бээр базып туруп-туруп, хөөн-чок чаныпкан.

Чымдаан орунда чыткан. Удуучаңнап, караан шийип алза-даа, холунда номун салбаанын, харын дыңзыг тудуп чыдарын Каадыр-оол эскерип каан.

Электри-хөнээн ажарга, куруг. Артында соок. Баштай келген кижини шай хайындырар деп дугурушканындан бээр чайгылыш чок сагыттынып келген чаңчылды бо кежээ Чымдаан эң баштай үрээни ол.

Каадыр-оол эжинче элдепсинип көрнүп кээрге, оозу чаңгыс карактап шыгаап чыткан. Ол карактын шагзыргай, имиргейи кончуг болган.

— Аарый бээдин бе?— деп, Каадыр-оол сагыш човап айтырган.

Эжини ыттаваан.

— Бо чоондун? Эмчиден чалаайн бе?— дээш, Каадыр-оол эжиниң орнунуң кыдынга олурупкан.

— Хей. Меңээ чүгле чаңгыс эмчи дузалап шыдаар — деп, Чымдаан баштактанырын оралдашса-даа, оон оозунда биеэги хөглүг, кыжырымак чаңының сомазы-даа чок болган.

— А ол чаңгыс эмчини чалаай-ла мен. Адрезин бер — деп, Каадыр-оол ээрешкен.

— Хей.

— Чүге?

— Черле хей.

Каадыр-оол кайгап, холун чада туткаш, шайын хайындыра берген. Эскеш, эжин чалаарга, турбаан, чүгле ном номчаан кижн бооп, саазын халырадып, ыт чок чыткан.

Чымдаанның аажы-чаңының бо кежээ мынчаар өскерилгениниң чылдагааны демги «чаңгыс эмчиде» дээрзи: билип, куруг сөс-биле дуза када албазын бодааш, Каадыр-оол оон ыңай айтырбаан.

Харын аразынче суг акпас найыралдыг кижилериниң канчап ынчап барганының ужурун тывыксааш, хейде-ле боду тулуп калган.

Четвергте дүштен дээр сонгу чүктен чоорту бүргөп эгелээн. Даглар дег улуг-улу, караңгы кара булуттар, киргиннээн бууралар дег, бот-боттарын дизээлежи, улам-на мөөңежи, чайгы хүннү колдуунче хандыр хойлапкан.

Албан шагы чаа-ла төнүп турда, ону кезе манаан чүве дег, хат-шуурганга үдеткен халаптыг чаъс-чайык-даа келгенне. Динмирээшкин мырыңай баш кырында дагжап, кулакты уюкталдырып, кызаннааштар каракты ала чаягаар-ла чалдандырып тургулаан. Бажыңнар кырындан демир хоолайлар дамчыштыр баткан суглар хорулааштыг хем ышкаш дагжап, каттышса-каттышса, кудумчуларны куду чайыктап бадып, замдык черлерде хөөлбектелгилей бергилээн. Бажыңнарынче далашкан кижилер ол сугларны чайтыладыр сүзүп, шала донгайжыпкан маннажып тургулаан.

Каадыр-оол база ол улус-биле кады бөргүн хавыктай тыртып алган, дүрген-дүрген базып орган. Өл хөйлең эътке чыпшынып, бөрттен аккан суг моюнче кирип чораан.

Каадыр-оол чанып келгеш, өске хөйлең, чүвүрүн кеткеш, майыктааштарын суун сарыктыр каап кааш, соңгага чеде берген. Чаашкын шеглээр ужур чок, харын дендеп турар хевирлиг: улуг дамдылар соңга шилинге төккүледир дүжүп, чер-чери-биле чаптып, санчок хөй орук изеп, төктүп бадып турган.

Анаада-ла чылбас шактың бөгүн ылгыны кедерээн: акмак-даа болбаанда, болчаг өйү бо-ла келген.

Назынының иштинде барык-ла анган баштай кылган болган кудайның мынчаар кызаанынга хомудаары-даа аажок. Ам канчаар, хомудааш, хорадааш-даа ажыктыг чүве тыппа-рынга бүзүрээш, плащ тонун кедипкен, өл бөргүн бажыңга салгаш, майыктааштарын пат боорда дыгып кеткеш, үнүпкен.

Тротуарның ыйгылдарында хөөлбектелген сугларны оюп, ол-бо былдай дүжүп чорааш, сесерлик аксынга чедип келген.

Чаашкын хуундан саарган чүве дег, кутпушаан. Оон

аязырын манап, бажыннарында оары ол ыйнаан — сесерликче кирер кижиде даа чок. А оон чүгле ийи кижиде үнүп орган: аныак оолдуң ак хейлеңи көк мөөн кылдыр өткөш, эьдинде чыпшынып калган. Бажында аржыыл чок, ак-көк платъелиг кыс оолдуң кара пиджагын эьтинде каап алган чораан. Оон дыдыраш ак-сарыг бажының дүгү саарган чаьстан хевирин оскунуп, куду селберере бергилээн. Оол дээрниц чүдерээнин херекке албаан ышкаш, уругнуң ченинден тудуп алган, дүш чок хөөрөп чораан.

Каадыр-оол олар-биле карыштыр сесерликче кирипкен. Хемелээр черге кээрге, бичии үгек иштинде чүгле кассир удумзурап олурган. Хемелээр улус чогуңдан чалгаараан ыш-каш, хемелер өртег илчирбелерин кыңгырадып, чалгыннарын кыйырадыр өгөнчип, хаттан бырланнаан ээремде салдап тургулаан.

Каадыр-оол селбегер буьдуктарлыг терек доорзунга чаг-лактаныр деп бодаан, ынчалза-даа оон дамдылаары чадагай черден дора болган.

Үгектин эжинин соктааш, чөпшээрелин алгаш, кире берген. Аажок чоон кассир кадай олче шагжок көргөш, чалгаа чазар кижиде келгенинге өөрээн хевирлиг айтырган:

— Сесерликке улус дем-не арлы берди. Чоп чанмадын? Бажының ырак бе, оол?

— Ийе — деп, Каадыр-оол таарыштыра каапкан. Мындыг чаьс-чайыкты көрүп тура-ла өнедин кирип келдим дие-эпчок болгай. А кассир оон алыс сорулгазын, сеткил-сагыжыны кайын билер деп.

— Дээр дешти бербээн болза, ам таптыг-ла хемелээр үг-дир. Чоп мырыңай ээлчежиңи турар ийик — деп, кассир бичии соңга өттүр дашкаар бакылавышаан, бодалын илереткен.

— Ындыг, харын — дээш, Каадыр-оол чүвени канчал бил-дир дээн сагыжы-биле айтырган:— Мээң мурнуу чарымында маңаа кижиде келди бе, угбай?

— Эр кижиде бе, кыс кижиде бе, оол?— деп, кассир удур ай-тырыг салган.

— Херээжен кижиде ле чүве — деп, Каадыр-оол мынчанган.

— Аныак кижиде бе, улуг кижиде бе?

Кассирниц анаа-ла шак эрттирер деп оарын, азы шынаа-ла сонуургап оарын орта билбейн, Каадыр-оол харыылаан.

— Аныак-ла кижиде.

Кассир оон бажыңдан бодунга чедир көргөш, чоон биле-тиг холун стол кырыңга салгаш, сургаан ышкаш чугаалаан:

— Адыр, адыр. Бир-тээ кижиде сураглаан төлээде, сен менэ-ылап сөглө: каш харлыг, кандыг хептиг, чүзүңде демдекти

кижил? Оон башка, болап эртер чүс, муң кижилерниң кайызын ол дээр боор.

Хей-ле айтыра бердим деп бодаза-даа, Каадыр-оол ытта-вайна баар арга тыппаан:

— А силер ол чүс, муң кижилерни шуптузун демдектей көрүп орар силер бе, угбай?

— Чоннуң чоон оруунуң аксында орар менден чаңгыс кижиге айтырарыңга, теvedен демдектиг, онза кижиге ирги бе деп бодадым.

Кассирниң үнүнде арай-ла кыжыраанзыг аяны билип кааш, Каадыр-оол чөгели төнүп калган:

— Онза-даа эвес кижиге. Эскербээн боор силер,

Ооң сагыжын өттүр билген-биле дөмей, кассир мынча дээн:

— Чеже-даа болчаглыг болза, мындыг өл-чаъста бээр кандыг кыс кел чыдар боор. Бажы каткан угбан-дыр мен. Бир эвес чаа таныжып чоруур болзунарза, ол уруг бөгүн келбес. Ооң бодунуң чоргааралы бар-ла болгай. Сени шенеп, манадып-даа болур. Оон башка мени дээш сугже-даа шураарындан чалданмас-тыр деп бодап, мойнуң кагып, тураң улгады берзе, канчаарыл? Мындыг дийин, оол.

Каадыр-оол харыылаар сөс тыппаан. Харыылаар дээш кыспаан-даа. Домаккыр угбайның чугаазы шын ышкаш болган. Ийи-үш кежээ шала-була чугаалашкаш-ла, Ортунмааның мындыг хаттыг-чаъстыгда бээр кээри албан эвес-ле болгай.

Ындыг-даа болза чүвени канчап билир, чылдагаанныг-даа саадаан чадавас дээш, база элээн үр манаан. Улуг-улуг чаъстар даштындан төккүледир соктаан бичии сонганы өттүр караа шылааже өрү, куду көргүлээн.

Чүвениң хөлү хөлбее бээрге, бажында өл бөргүн эде салгаш, оруктуң хөөлбектерин оя-кыя баспышаан, сесерликтен үнүпкен. Дем, кирип орда, буттары чаягаар-ла бурунгаар маңнажып турган хирезинде, ам дужап каан ышкаш, херии бастынмас апаргылаан.

Сактырга-ла, Ортунмаа бо-ла уткуштур кээр ышкаш. Ынчалза, демги сесерликтен үнген оол биле уруг дег, боду плажын ужулгаш, Ортунмаага эжиндирип, холундан четкеш. Чаъс-чайыкты-даа дүшке какпайн, селгүүстеп базыптар ийик.

Мырыңай сесерлик эжинге келгеш, хенертен тура дүшкен. «А бир эвес Ортунмаа өске оруктап киргеш, хемелээр черде чеде берген болза!» Дораан-на дедир ээпкен. Буттары ана чиик-чиик, буттары-ла маңнажып органзыг.

Ынчалза-даа болчаглыг черинде кижиге чок, чүгле чугаакыр

кассир бичии үгээний иштинде ном номчуп, хүлээлгезин эртирип орган. Ооң-биле катап чугаалажырындан түвексингеш, дуюкаа аткаарлапкан.

Өл майыктааштары-биле чада текпиштеринге таңмаландыр баспышаан, бажыңыга келгеш, идик-хевин ужулгаш, орнунга чыдыпкан. Ынчалзajok удаваанда, холунче ине кадапкан дег, тура халааш, соңгага чеде берген. Оон сесерлик эжии көстүп турар. Ыңай-бээр аргышкан далаштыг ийи-чангыс кижилер аразындан Ортунмааны манагзынып, дүп-ле болган. Имир дүшкен. Чаашкын бичии шеглеп, далаш чок ак чаъсче шилчээш, чангыс аай чалгааранчыы-биле шииледип туруп берген.

Каадыр-оолдун ишти-хөңнү база бо чүдөрээн дээр дег бүргеп, бир-ле черинде ыстап, саргып турган. Харын сарыы хайнып, бажы-даа аарыксаар. «Меңээ чүгле чангыс эмчи дузалап шыдаар» дээн Чымдаанның дүүнү сөстери мээге улай-улай чыккыңайнып турган. «Анаа-ла кижии болгай мен. Канчап мынчап барганым ол?» дээш, сөөлгү хүннерниң ужуралдарын, болуушкуннарын сайгарарын оралдашкылаан. Ынчалза-даа, чүге-ле ийик, бүгү бодалдын ужу Ортунмаага келгеш, үстүп турган.

Бөрт чок бажының дүктеринде, идик-хевинде дамдылар кылаңнаан Чымдаан эжиин хаай тырткаш, эжинче бажын донгаш кылгаш, хевин уштуп, силгий туткулааш, азып каан. Оон сандайны кизиредир чайлады идипкеш, орнунга олуруп алган. Бажын ийи холдап чыпшыр туткаш, стол адаанче үзе кайгап, шимчеш-даа дивейн, ыт чок олурган.

Эптиг-найыралдыг эжишкилерниң өрээли бо кежээ ээн чүве-биле дөмей-ле: биеэги оюн-баштак, каткы-хөг дыңнал-бас. Сайгылгаанын безин кывыспааннар. Кайы-кайызындан човашкан-даа чадавас азы караңгыга чааскаан сагыш коптарып олурарга, мүн-не чүгээр-даа ышкаш сагындырган чадавас.

«Ынакшыл думчуун бодаар» деп кайыын номчаанын канчаар-даа бодангаш, Каадыр-оол сактып чадап каан.

Пятницада ажилдаар ээлчээн чүгле төндүргеш, Каадыр-оол бажыңынче далажыпкан. Идик-хевин солааш, соок суу пактай каапкан, сесерлик кайы сен дээш чорупкан.

Дүүнү чаашкын даңны атсы куткаш, чүгле бертен хүнүнү чорда аяскан. Сесерликтин чаашкын суунга чунуп каапкан ыяштарының бүрүлери улам өң кирип, чайгы хүннүн алдын сорулуг херелдеринге чайнап, эзиртип кээр чаагай чытты эрткен-дүшкен чонга харам чокка үлеп, чедиштирип турган. Агаар арыг болгаш арай шыксымаар, ынчангаш дөвүнчүктээн

хүн чеже-даа чылытса, ылангыя хөлегедө серини аажок. Уссуг, бензинзиг чыт сиңниккен, станоктар, моторлар үзүк чокка дагжап шимээргээн цехке хүнзээн кижичаягаар-ла хандыр-хандыр тынгылап, долгандыр каас-шиник бойдушту магадап, кылажын оожургадыксай бээр.

Ынчалза-даа бөгүн Каадыр-оол, оргазындан дынзыг хатка үдеткен дег, дүрген-дүрген базып орган. Хөлчүктүн делгем эремин дургаар, доора, шавый эжиндирген хемелернин хөйү-даа кончуг. Көвүрүглөп кел чыда-ла, хемелээр чер чанында кижилернин арбынын эскерип каан. «Ийи-үш шак ма-наар апаар-дыр бис» деп хараадап боданган.

Чыылган чоннуң аразынга ээлчегни ээлеп алган. Ак-мак-даа болбаанда, ооң соонга база чээрби хире кижичулажы берген. Ээлчээ ырак улус ыңай-бээр тарап, ыяштар аразынче девээ эдерип кирип тургулаан. Каадыр-оол оларны аралай кылаштап, бүдүү дилегзинип, шаг-ла болган. Бир-ле шыргай чодурааларга келгеш, бар шаа-биле күдүйбүшаан, билдирер-билдирбес кокпалап чоруп ора, чоон төш кырында так кус-пактажыпкан ийи кижиниң мырынай кырынга чеде хонуп келген. Хөрүчээн хевээр оларның буттарының чаны-биле эрте халаан, а демгилери база меңнеп, тура халчып келгилээн. Каадыр-оол дүрген-не дедир эггеш, хемелээр черге келген. «Борта болчашкан хиремде, арыг кезип, анаа-ла орган арат-чон белиңнедип, шончак болуп канчаарым ол? Ортунмаа ам чедип кээр ыйнаан» деп иштинде боданган.

Кассирниң бичии үгээниң хөлегезинде узун сандай ужунга олуруп чоруй, карманындан чаа солуннарын уштуп алган. Бирээзин чада туткаш, эгелерин чүгүртү көргүлээн. Чогум чүнү номчаанын боду эскербейн барган. Ийи караа-даа, ал-сагыжы-даа эрткен-дүшкен кижилер хайгаараарынга өй апарган. Оларның аразында Ортунмаага дөмейлешки дег кижичүргөш-ле, чүрээ чымыңайнып, боду-даа билбейн, өн-дейип келгилээр. А чандыр танааш хөңнүнде-ле ыядып, сан-дайынче чыпшынып кире бергилээр. «Шын» солундан ак тала ийи көшкөш, кара ноянны matka олуртур деп бодалга тып алган. Хөлде бодалар-даа, оолдар-даа эвээш, чайлыг херек-тир дээш, бүгү кичээнгейин мөөңнеп, бодап-ла эгелээн. Ындыг амыр чүвө кайда ийик, канчаар-даа көжөргө, кара ноян кан-дыг-бир-ле арга-биле кажарлап, былдап, алдырбасташ туруп берген. Бодалга-биле үрелдежип орза-даа, сагыжы база-ла кайда-чүдө.

Ол аразында хеме алып ээлчээ чедип келген. Сөөлүндө улусту мурнунче эрттирип, улам сонгаарлап-ла турган. Холунда солуннарын номчаанда-даа чок, чүглө ууштай тудуп,

ыңай-бээр хараттынып, аай-дедир кылаштаарыңа өйлөшкөн.

Мырыңай сес шак чедип, чайгы хүн шуут-ла чүгүрүүндө кире берген. Каадыр-оол аймаарап, Ортунмааның келбейн барганын агартыр янзы-бүрү чөптүг чылдагааннар бодап, шаг-ла болган. Канчаар-даа догааштырып кээрге, хамык херектин будулганы — дүүнгү кудуушкуннуң хайында, оон башка, бөгүн каяа дужарын дугуржуп, ылап быжырып алган турбас бе!

Чөгели төнүп, хөрээ хөмүрленип, бүгү-ле чүвеже хол чангааш, чанарыңа белеткенип тура, канчангаш-ла, сесерликтин бетки көвүрүүндө хөй улус мурнунда таныыры хевир-сынны эскерип каан. Караан баштай шиё каапкаш, оон боду девээде хирезинде-ле, оң холун хаваанга хөлөгелей туткаш, бут баштап бедивишаан, ылавылап көргөн.

Ортунмаа ам көвүрүглөп кешкеш, хемелээр черже углаан чинге орукта, чалгаан далай дег, имилеме чон аразында бирде көстүп, бирде чидип каап кылаштап орган. Каадыр-оол бодудаа улустуң бажын ажыр хараптар хире узун эвес, а Ортунмаа-даа хөйден көскүлөнней бээр хире бедик эвес. Ынчалза-даа ооң арай аянын болгаш чоргаары-биле ынаар-мынаар көргүлөп чоруурундан, бедик ак хаваанче баткылаан чир-бээшсимээр кара дүктеринден, эктин ажып келген чоон чаыштарындан Каадыр-оол танып, бараанын чидирбес дээш, долгандыр бүгү-ле чүвени соонга каапкаш, шуушканнарнын кыды-биле, сугда балык дег, эптиг аваангыр каржып, уткуй маннапкан.

Ортунмаа база ырактан-на көрүп каан хевирлиг, улустуң хажызынче дашкаарлааш, Каадыр-оолдуң мурнунга хенертен үнүп келген. Хүлүмзүрүп турза-даа, шырайында буруузунган болгаш сагыш човаан шинчи илдең болган. Шоваалаң карактары улай-улай чивенейнип тургулаан.

Каадыр-оол тыныжын арай боорда оожургадып алган.

— Эки бе?— дээш, уругнуң сунган холун кош-адыштап сегирип алган, ооң чылыы дамыр дамчып, дораан-на чүрекке чедип, бүгү мага-ботка тарап турган.

— Үрде келдиңер бе?— деп, Ортунмаа арай ыятканзыг, ыңай-бээр көрүмүшаан, аяр айтырган.

— Ийе... Дем-не келгеш, шыдыраалап ордум — деп, Каадыр-оол былдады харыылаан. «Сени манааш, шаг-ла болдум» дээринден дидинмейн, баштай уг-биле эттине берген «ийе» деп сөзүн бадыткаар аргазын дилеп, шыдырааны туда каапкан.

— Дүүн чаашкын дендии-ле болду, але?— деп, Ортунмаа айтырган-даа ышкаш, агартынган-даа ышкаш чугаалаан.

— Харын-аан. Ыяап-ла дүүн кээп дештип, канчаары ол бо кудайның?

— Бо кежээ база агаарлаар силер бе?

— Дүгдө хемедө ээлчег ээлеп кагдым. Ам четкен боор, бараалам — деп, Каадыр-оол дидимненип саналдаан.

— Аартыктавас болзунарза, баргай-ла бис.

— Өршээ-дадай! Силерни манааш, шаг болдум ышкажыл.

— А мен силерни шыдыраалап орган деп билдим чоп — дээш, Ортунмаа каттырымзай каапкан.

Чугаазын будапканын ам чаа миннип келгеш, Каадыр-оол уругнун холундан оваарымчалыг четкеш, бурунгаар ба-зыпкан.

Хеме алыр ээлчег, шынап-ла, келген болган. Сывырып каан дег «Чодураага» ийилээ олурупкан. Каадыр-оол кезек дедирлендир эжип чоруй, хемезин эггеш, делгем хөлчүктү куду бадыпкан. Солагай талада ортулуктун, оң талада сесер-ликтин хөлбөң ногаан ыяштары оларны үдөп, эки агаарлаа-рын, хөөрежирин күзөп турган ышкаш болган.

Ийи чарыктап удур келген хемелернин аразы-биле эптиг эртер дээш, Каадыр-оол кезек када күжени хона берген. Карышкаш, сугнун делгеминче үнүп ора, канчангаш-ла, көөрге, Ортунмаа олче үзе кайгаан орган.

Каадыр-оол көрүжүн дескирип, дужунда эрикче, ында чангыс терекче имнээн:

— Дөө эрикти сакты-дыр сен бе, Ортун?— дээн.

— Дем-не сактып ордум. Силернин селгүүстээр черинер ышкажыл — дээш, Ортунмаа каттырыпкан.

— Силернин дивейн, бистин дишсивиссе кандыгыл?

Ортунмаа олче чымаарартыр көргөш, хоюг үнү-биле ха-рыылаан:

— Ынчаар күзээр болзунарза, ындыг-даа болгай-ла.

Эргелеткен тооннуг чугаалаан ол сөстөрдөн Каадыр-оол эстип кире-ле берген. Улуг бүзүрөл чокка чугаа үндүрүксээн аян-биле салган айтырыы ындыг харыы эккээрге, күженип эшкенинден дүргедексеп чораан чүрээ мырыңай чиктии сүр-гей, тааланчыг сога берген. Хүлүмзүрүглүг, додуккан хүрөң арнынга өөрүшкүнүн, аас-кежиинин шырайы чайнап келген. Чугаа чүглө оларның кады селгүүстөп турган эриинин дуга-йында болган болза-даа, Каадыр-оол сактырга, чүнү-даа «бистин» деп адаалы дизе, Ортунмаа туралы-биле чөпшээ-режир, хоюг үнү-биле эргелелдиг харыылаар ышкаш болган. Ынчаарга ол эргим сөстөрни катап дыңнаар төлээде, чугааны

канчаар эгелээрин, аанакайын, билбейн барган. Үнүн бар-ла шаа-биле чымчадырын оралдашкан:

— Хөлчүктүң бажынче чоктай берээлем — деп саналдаан.

— Каям, шааң төнгөн боор, мен кезек эжейн — деп, Ортунмаа чугаалаан.

Кыстың ону кээргээн сеткилинге, эрестиг дилээнге Каадыр-оол улам амыраан.

— Адыр-адыр, Ортун, сээң-биле-ле кады болганда, делегейни дескиндир-даа эшсимзе, кайын тоор мен!

— О! Далайжының сеткили-даа ырак-тыр!

— Шынап-ла талыгыр. Бистиң черниң улузунуң ырлажыры-биле дөмей-ле.

— Канчаар ырлажыр ийик?.. Оош!

Каадыр-оол өөрүшкүден хөөрээш, эмин эрте бергенин эпчоксуна берген. Баштайгы танышканы кыстың баштайгы дилээнден ойталап шыдавазын билип, чадаарда олче удур көргөн.

— Эзирик эвес, хамык чон аразыңга канчап ырлаар кижил боор мен?

— Арагалап чораан силер бе?— деп, Ортунмаа тыртылчак айтырган.

— Мынча ботка амзап-даа көрбээним суксун-дур — дээш, Каадыр-оол каттырышкан.— Каразып чор сен бе?

— Та, анаа айтырдым. Ынчаарга ырлаарда ыяап-ла эзирик болуру албан эвес ыйнаан?

— Ынчанмайн канчаар. Чүгле арай эпчоксунуп чор мен.

— Сен аяар ырла даан. Дыкадыр эвес.

Ортумак школаның болгаш флоттуң уран-чүүл көрүлдөлөрүңге киржип, дипломга чедир ырлап чораанын сактып келгеш, Каадыр-оол хөрээн хозадып алган. Оон шала бедик, хоюг үн-биле аяар эгелээн:

Сеткил ышкаш чүве болза —

Черле ындыг болгай эртик.

Сескеге дег хову болза —

Челип, шошкуп оргай эртик.

Ыраажы чаа эгелеп чорда-ла, кыстың шоваазымаар кара карактары улгадып, чуга ак арнынга магадаанының, таалаанының шинчизи көстүп келген. Ыр төне бээрге-даа, дөвүнчүктөөн хүнче караан чивеш кылбайн, кезек кайгап алган, элээн боданып орган. Оон хенертен Каадыр-оолче дорт көрнүп кээрге, карактарыңга шоваа оттар катап хып, өске кандыг-даа кыстың хүлүмзүрүй албазы хүннээректиг хүлүмзүрүг оон арнынга чайнай берген.

— Четтирдим! Чүү-даа чүве сеткилицер ёзугаар бүдүп чо-руун күзеп тур мен!— дээш, холун сунарга, Каадыр-оол хүүректерин дүвү-далаш салыпкаш, чинге ак салааларлыг бичии адышты ийи холдап мажый тудуп алган.

Шимчээшкинден хеме чииги-биле чайганып, хүүректер чалгынга кыжырадыр өгенип турганнар.

Ышкыныптарындан корткан ышкаш, Каадыр-оол изиг чы-лыг эртинезин ийи холдап тутпушаан, бажын көдүрүп кээрге, карактары Ортунмааның узун кара кирбиктер хүрээлээн чымчак кара карактары-биле дужаажып келген. Уруг холун-даа ушта тыртпаан, караан-даа өскээр көрбээн.

— Йөрээлинге улуу-биле четтирдим! Бодунга база шак ынчаар күзеп каайн — дээш, Каадыр-оол адыжын кошкадып-кан. Ортунмаа холун хөөн чок-даа ышкаш тыртып алган.

Хөлчүктүң бажында ак талдар аразында сайдан кожаңай-нып үнүп чыдар соок кара чанынга хемезин үндүр тырткаш, долгандыр чоон узун теректерге таңныылдаткан оймакка үнүп келгеннер. Ооң айыраң шокар чечектери ажып бар чыдар хүннүн кыйгас херелдеринге сыйбадып, чүзүн-бүрүн өңнер-биле челээштелип, билдирер-билдирбес чалгып чыткан. Ол эрээн шокар хевистиң чараш-каазы, чайгы кежээниң арыг агаарының эмзиг чыды «хүндүлүг аалчылар бооп хүннээрек-ке сааданар» деп чаягаар-ла чалап келген.

Каадыр-оол карманында чаа солуннарын уштуп, шыкка чада салган:

— Олураалам, Ортун.

Уруг олче каттырымзаан ышкаш көргөш, чүнү-даа ыытта-вайн, олуруп алган. А Каадыр-оол оймакты кезек кезий кы-лаштааш, адыш долу янзы-бүрү чечектер чыггаш, Ортунмаа-га кээп ийи холдап тудускан.

Оозу чечектерни камныг алгаш, ийи-үш удаа хандыр ты-нып, чыттагылааш, бир кызыл чечекти Каадыр-оолдуң ак хөйлениниң өөгүнге ызыртып каан. Уругнуң шевергин ак са-лаалары пөс өттүр хөрээнге дээрге, изиг-изиг ышкаш сагын-дырган.

Каадыр-оол черде чаткан солуннуң чартыын база чоруй, чоокшуладыр олуруп алган. Кежээки хүн изиг-халыынга шагзырап, могаан черниң кырынче сөөлгү алдынналчак хе-релдерин төкпүшаан, барыын чүкте дагларның баштаңгызы— эдир булуттарже шымнырынга белеткенип бар чораан.

Каадыр-оол кандыг чугаа эгелээрин бодап чадап, түрү көрүп-ле орган.

— Хүндүс сылдыс көргөн сен бе. Ортун?— деп, чугаа эреп айтырган.

- Хүндүс бе? Чок. А сен көргөн сен бе?
- Чок. Канчаар-даа кыскаш, чадашкан мен.
- Чоп кончуг көрүксээниң ол, ынчаш?
- Бичимде кырган-авамның чугаазыңга бүзүрээш.
- Кандыг чугаазыңга?
- Барык тоол-дийин. Ыдып берейн бе?
- Ынчал харын. Шыяан!

Каадыр-оол ырлаар-даа дээн ышкаш, боскун ажыдыпкаш, тап-билээ эгелээн:

— Мен кырган-авам ышкаш кылдыр кайын чугаалай аар мен. Чүглө утказын дамчыдар боор мен.

— Шаг-шаанда, Сүт-Хөл шалбаа чыдырда, Сүмбер-Уула тей турда, тың-чангыс балдыр-бээжек оолдуг, каш өшкүлүг, кара өглүг кырган кадай чурттап чоруп-тур. Чай боорга, шалбаалыг тулаа кыдыыңга багай өөн тип, ай, бес, кичигене, үүргене-биле амыдыраар, кыш боорга, кырлаң тейниң хүн-нээректиг мээс чарыыңга өөн өпейткеш, каш өшкүзүнүн сүдүндөн кылган ак чеми-биле аргастаныр иешкилер чүвөн иргин.

Кадайның балдыр-бээжек оглу чеди-сес хар чеде берген. Бир-ле чайын каш өшкүзүн кадаргаш, шалбаадан суггаргаш, кедээр шыкче дозуп каап-тыр. Боду тос янзы чечек-биле сел-берертир каастаныпкан дөңгеликти сыртангаш, өрү көрүп чыдып ап-тыр.

Хиндиинде хир-даа чок, кааң ак-көк дээрнин дүвү чок ышкаш сагындырып, ооң ужу-кыдыы чок делгемнеринде хүн-нүн алдын херелдери саарлып ойнап туруп-тур.

Оол бичии када караан шийипкеш, катап көрүп кээрге, таптыг-ла хүн бадар чүкте сылдыс чырып турган. Оол орта бүзүревейн, бар шаа-биле магадылап-даа көргүлээрге, шынап-ла сылдыс болган. Харын кежээки сылдыстар ышкаш, чивецневейн, улам-на улгадып, чырып орган. Оол ону кайгап чыдырда, чаагын сыйбап эрткен салгын сымыранып-тыр: «Хүндүс сылдыс көөр, аас-кежиктиг кижидир сен, даартадан эгелээш, аваң-биле ийилээн амыр-чоргаар чурттаар-дыр силер».

Оол тура халааш, кулаан чушкуп, караан чоткулаарга-даа, сымыранган кижиде көзүлбес, дыңналбас бооп-тур.

Каш өшкүзүн сүрүп алгаш, аалыңга кээп, ону авазыңга төөгүп берген. Авазы: «Оо, хөөкүй оглумнун сагыжы-дыр ийин. Ынчалза-даа сен улгадып келгиженге, шаг-төре өскерлип, чаагай ёзу доктаай-даа бээр чадавас» деп мынчанган.

Кежээ апаарга, өшкү сүдүндөн былгаан хоюг тараан ишкеш, иешкилер удуй берген. Оол дүжөп-дүжөп удуп чыдырда:

авазы оттуруп турар мындыг болган. Тура халып кээрге, дүүнгүзү дээр атчок, эът-ханы четчип, ёзулуг эр апарган бооп-тур. Даштын дааш-ла эвес дааш, ыт-ла эвес ыт дыңналып турар болган. Удур-дедир көрүшкеш, иешкилер дашкаар үнүп келген.

Эжен-не бо! Шалбаа тулаа чаттылгаш, Сүт-Хөл апарган, кырлаң тей бедээш, Сүмбер-Уула апарган бооп-тур. Багай кара өө дораан-на тос аът долганып четпес докулчак ак өрт-тээ кылдыр хуулуп, каш өшкүзүн долгандыр кодан сыңмас дөрт чүзүн мал алгыржып, мөөрежип, киштежип эгелеп-тир.

Иешкилер алан кайгап, өрү көөрге, эртенги хүн хаязындан-даа чажынмай, шаары дээрде шолбан сылдыс чырып туруп-тур...

Каадыр-оол чугаазын ынчаар дооскан. Ортунмааже көрүнүп келген. Шырым булуттар аразынче кире берген хүннүн херелдери хөрлээлээн өрт дег, чалбырап турган. Кызыл-хүннүн чыры Ортунмааның арнынга дээп, ооң шырайын улам өң кирип, Каадыр-оолдун сеткилин дам хайныктырган.

— Чараш тоол-дур — деп, Ортунмаа боданып чугаалаан.

— Улус болганчок-ла «аас-кежииниң сылдызы» дижир болгай. Ону шаандан бээр-ле ынчаар сеткип, күзеп, манап чорааннар-дыр ийин — деп, Каадыр-оол бадыткаан.

— Бис база хүндүскү сылдыстан дилээлем — деп саналдааш, Ортунмаа солуннарны дөжей салып, дөнгеликти сыртангаш, чыдып алган.

Каадыр-оол олче хензиг када көре каапкаш, болбас херек үүлгедипкен ышкаш, иштинде човал, өскээр будулдурган:

— Чер арай шык эвеспе?

— Мен безин тоовайн тур мен, далай шерии кижии сен кайын тоор деп сен.

Каадыр-оол бүдүү хүлүмзүрээш, эпчоксуна-эпчоксуна арай озалааштай чыдып алган. Ортунмаа олче карааның ужу-биле көргөш, бажын ыңай чылзып, каттырымзай аарак чугаалаан:

— Бо дөнгелик ужун сыртанып ал даан. Бажың аарый бээр.

Каадыр-оол черге бүдүү шенектенгеш, уругже чоокшулай чылып, дөнгеликке бажын үстүрүп алган. Ортунмааның чажының ужу ооң кулаанга болгаш чаагынга дээй каггылап, бир-ле чаагай чытты айдызап турган.

Каадыр-оол чүрөөн чымырадып келген сеткил-сагыжын ажыдыксааш, кезенип кээп-кээп, маадырлыг ёзу-биле туттунуп, джжин ызырттынмышаан, аас-кежииниң сылдызын дилээн кижии бооп, ак-көк дээрже үзе кайгап чыткан. Ынчалза-

даа ол сылдыс ам дээрден харап-даа турза, Каадыр-оол ону эскерер хире эвес. Ооң бүгү-ле сагыжы, бодалы кожазынче угланган. Ох, Ортунмааның чүрөөн билип алыр аргалыг болза аар! Эрткен салгын ооң кулаанга ону сымыраныпкан болза аар!

Кыдыы кызып турган хөө дег кара булуттар дагда саадаан хүннү дуй алы берген. Дээрниң өнү демгизинден шала хөмүрленип, чүгле ында-мында дыдыктардан аттыккан херелдер, кайгамчык күштүг прожекторлар дег, дээрни шавый согуналып тургулаан.

— Хүндүскү сылдыс тывылбазы ол-дур але — дээш, Ортунмаа ковайып олуруп алган.

Каадыр-оол база аваангыры-биле баскактаны каапкаш, мынча дээн:

— Ынчалза-даа мен аңаа хомудавайн тур мен.

— Кайы, кырган-аваңның тоолунга бүзүревес апарганың ол бе?— деп, Ортунмаа хүлүмзүрбүшаан айтырган.

— Бүзүрээр мен. Бөгүн мырыңай улам шынзыгып ор мен — деп, Каадыр-оол тывызыксыг харыылаан.

— Кайы, шынап-ла ол сылдысты көрүп кагдың бе?

— Ийе. Бо сени көрүп орарым ышкаш, шак ынчаар көрдүм. Ам аас-кежииниң кажан кээрин манаар мен.

— Кажан кээр ышкаш, ынчаш?— дээш, Ортунмаа каттырып каан.

— Менден хамааржыр чүве болза, ам дораан-даа кээп болур-ла-дыр ийин.

— Аа. Ынчаарга чүгле манаар, мындыг ышканың чүл?

— Чок. Ону чедип аар дээш, бар шаам-биле кызар мен.

— Ынчанмайн канчаар. Ону чедип аарыңны күзээр-дир мен!

— Четтирдим!.. Ортун, сен аас-кежиин көргөн сен бе?

— Та. Чогум аас-кежиин деп чүл, ынчаш? Ону орта билбес мен — деп, Ортунмаа боданмышаан чугаалаан.

Кезек када ытташпааннар. Чырык имир дүжүп орган. Хоорайның соңгаларында сайгылгааннар кыва берген. Шыксымаар серин салгын үрүп келген.

— Карангылап келди — дээш, Ортунмаа улуг тынган.

— Ынчалды харын — деп, Каадыр-оол эдертип каан.

— Чоруур бис бе?

Сайда хемезин сугже киир иткеш, олурупканнар. Каадыр-оол хүүрээ-биле каш эшкен соонда, хөлчүктүн делгеминге келгеннер. Ортунмаа хенертен айтырган:

— А сен аас-кежиин көргөн сен бе?

— Шыны херек, билбес мен. Ынчалза-даа амыдыралдын

агымы-биле чээрген дег, акпайн, ону улам чаартып, экижидип, демисежири ол деп бодаар мен.

Баянныг, гитаралыг, ыр-шоорлуг хемечилер хөлчүктүн ээпектерин дорттай эшпишаан, оларны сыыладыр эрткеш, узудап бады барган.

Ортунмаа биле Каадыр-оол чуртталганы чаартырын, экижидерин кайызы канчаар билип чоруурун чугаалажып, таныш-көрүштериниң амыдыралындан, көргөн киноларындан, номчаан номнарындан чижектерни-даа адагылааннар.

Хеме станциязынга хамыктың сөөлүндө келгеннер. Сесерликте улус хүндүскүзүндөн чүгле эвээш дээрден башка, ам-даа арбын болган.

Четтинчипкеш, көвүрүглөп үнүп ора, Каадыр-оол айтырган:

— Бо кежээни эки-ле эрттирдивис, але?

— Шынап-ла денди болду — деп, Ортунмаа бадыткаан.

Бодалдарының дөмейлешкээнге Каадыр-оол хөлчөк өөрээн, ынчалза-даа ам удавас, каш-ла минута эртерге, чарлыр апаарын сагынгаш, хөрээниң ишти саргыксай берген. Ынчангаш Каадыр-оол ниити чуртталга бажыңыга чедир барык-ла чүве ыттабайн, чүгле Ортунмааның айтырыгларынга ийи-чаңгыс сөстөр-биле харыылап азы ооң чугаазын деткип каап чораан.

Олар аразында кандыг-даа дугуржулга чокка, сайгылгааннар-биле чайынналдыр чырыттырган Ленин кудумчунун бир чарыын куду таваар бадып органнар. Бөкпек баштарлыг тарымал ыяштарның хөлгелери тротуар кырынга оюк-дилик дөжелбишаан, каракты мегелеп, оваарымчалыг кылаштажырынче чаягаар-ла албадап турган. «Сагыш ыш-каш чүве болза, шак мынчаар базып тура хонуп-даа болур-дур ийин» деп, Каадыр-оол иштинде боданган.

Кудумчулар белдиринден эггеш, ам бир чарыкты өрү өскөпкөннер. Бажыңның эжи бо-ла болгай. Холдары тутчу берген ыш-каш, кезек када салдынмайн турганнар.

— Чаа, байырлыг! Даартага чедир!— деп, Ортунмаа улут тынгаш, чугаалаан.

— Байырлыг!— дээш, Каадыр-оол уругнун чылыг холун база элээн тудуп тура, хөөн чок салыпкан.

Ортунмааның шимээни ынаар өрү чоктааш, сураг барган. Каадыр-оол баштай хая көрүнгүлөп, оожум чоруп ора, элээн ырап келгеш, шуудунга кирип дүргөдөпкөн.

Чанып келгеш, чунар өрээлге чеде берген. Холун аккан сугже чоокшуладып бар чыда, изиг кыскаш тудупкан дег,

дедир тыртыпкан. Сактырга, адыжында, салааларында Ортунмааның холунуң чылыы хевээр-даа ышкаш. «Чунарымга, ол эргим чылыг арлы бээр-ле болгай» дээш, тыртылып туруп алган.

Чүгле электри-хөнээнге суг узуп алгаш, өрээлинге кээп, шайын хайындырып каан. Столунуң кырын аайлап, аштааш, шилде сүдүн чайып көргүлээн. «Ортунмаа борта келгеш, мээң хайындырган шайымны аас дээн болза, чүү дээр ирги? Кандыг-даа болза, эки-дир дээр ирги бе? Азы шүгүмчүлээр ирги бе? Чок, ол ындыг-мындыг деп, ойзуп орбайн, шынын сөглээр кижиге» деп, Каадыр-оол хөнээниң даажын дыңнап, шала таалаксап, боданып орган.

Эжин манагзынмышаан, экзаменге белеткенип турар номун ажып алган. Ооң номчуттунгур, билдингири-даа аажок. Эге-эге аайы-биле баш иштинге барып, эптештир чыдып-даа турганзыг.

Элээн болганда, Чымдаанның ана эрес-омаа киткээн чанып келген.

— Кижиниң төлүн аа! Кичээлдеп ор сен бе?— деп, эргинни артап олура-ла, алгырган.

— Чаңгыс эмчиң эмнепти бе?— деп, Каадыр-оол удур айтырган.

Чымдаан ийи идиин ушта тепкеш, Каадыр-оолду куспактапкан.

— Ажырбас, дом. Амыдырал черле ындыг — деп дүште чок хөөрээш, шайлап олурупкан.

— Бурунгу кежээ дыка-ла бергедээн сен, але?— деп, Каадыр-оол эжин чугаалажырынче ыдалаан.

— Эрткен-барган чүве коптарган кижиниң караан казар дижир болгай. Ам ону ытташпаалы, дом. Аныяк кижиге-дир сен, ындыг чүвеге таваржы-даа бээриң чадавас — дээш, Чымдаан хей чугаазының орнунга удуп алыр дээн дег, орнунга шөйлү берген.

Субботада Каадыр-оол биле Ортунмаа сесерлик эжинге мугур-ла дөрт шакта ужуражып келген. Дугурушканы ёзугаар хеме хөлезилеп алгаш, дүүнгү оруу-биле хемелеп чорупканнар. Хемелээн, эжинген улуг кижилер-даа, уруг-дарыг-даа эңмежок. Оларның аразында Ортунмаа биле Каадыр-оолдуң таныштары-даа бар.

Хөлчүк бажында дүүнгү оймаанга келгеннер. Теректер аразында бөмбүк көдүрүшкен, ынаар шыкта ырлаан-хөглээн, бөлүк-бөлүк олуттапкан кижилер-ле эндерик. Шөлээн хөөрешки дег чер чок. Хүннүң изии-даа аажок, өрттендир чип-ле турар. Хөлегеге безин олурарга, чиңнеп, ышкамнадып кээр.

Катап хемезинге олурупкаш, хемелеп чоруп кааннар. Чалгаазымаар салгын-биле сугнуң шыксымаар тыныжы каттыжып кээрге, мүн-не сериин болган.

Ортунмаа биле Каадыр-оол бир-ле черге бедик теректер хөлегезинге келгеш, хемезин эрикке үстүргеш, доктаап туруп алганнар. Оон хемезиниң ортузунга кожа олуруп алгаш, боттарының бичии чораанындан эгелээш, сактышкыннарын элчип-селчип хөөрежип, амыдыралдың алыс утказын, ында кижиниң ээлеп турар чериниң дугайын дыка-ла үр чугаалашканнар.

Бир-ле чугаа аразында Ортунмаа айтырган:

— Шүлүк бижип көргөн сен бе?

— Хуумда бичии-бичии шокарлап чоруур-ла кижини мен. Черле кижини бүрүзү-ле хуузунда шүлүкчү боор чүве дивежикпе.

— Номчуп көрзе, але. Солун боор ийин оң?

— Чүге ындыг деп?

— Анаа-ла ындыг боор деп бодай-дыр мен.

— Мен шүлүктеримни өске кижиге көргүзүп көрбээн мен.

— А меңээ номчуп бээр сен бе?

— Номчуурунун орнунга, көргүссүмзе, дээре боор ийин оң.

— Мында ап чор сен бе?

Карманын үжээш, бичии дептержигеш уштуп келген. Ол дээрге мырынай чоокта чаа садып алган болгаш хөй чүве-даа бижиттинмээн дептержигеш болган. Оларның аразында дүүн кежээ чаа чогааткан шүлүү бар. Ортунмаага ам-даа чиг шүлүк көргүзеринден эпчоксунуп орбуже, оозу холун сунган:

— Чажыт чүве чок болза, бодум тып алыин бе?

— Ажыт-чажыт шыгжап чорбас, ак-сеткилдиг дептер болгай аан, Ортун — дээш, карак ажыт тутсупкан.

Ортунмаа каш ажып чоруй тып-ла алган боор оң, синни-гип номчуй берген.

— Кажан чогаадып алдың?

— Чоокта чаа.

— Мен бодаарымга, эки-ле-дир. Ырлажыылам.

— Ооң орнунга черже кирерим белен боор.

— Чүге?

Каадыр-оол ыттаваан. Ажыы-биле чугаалаарга, харыылаар эвин тыппайн барган, чай аразында кожуп каан сөстөрүн Ортунмаа ынчаар мактаарга, өөрүнчүг болза-даа, черле эпчок болган.

Ортунмаа ону билип кааш, билдингир аялганы өттүндүр боду баштай иштинге ырлааш, оон ыткыр эгелепкен:

Хемчивистиң агымында
Хеме дүрген кулбуртуп ор.
Кедээвисте арыгларда
Хектиң үнү куттулуп тур.

— Көрбес сен бе? Каям, ырлаарың эки-ле болгай. Кады бадырыптаалы. Оош!— дээш, Каадыр-оолче улам чоокшулааш, бир холун ооң эктинге салып алган.

Чуга хөйлөң өттүр дегген ол холдун хоюг, чымчак, чылынга Каадыр-оол бичиилеп-ле калган. Чадаарда, дуза дилээн ышкаш, ыңай-бээр көрүнгүлээн-даа. Ортунмаа бир удаа дооскаш, база катап эгелепкен. Ооң хөрөктиң ханызындан кээп турар ыңгылыг үнү кижини улам сергедип, хөгледип, дөстүндүрбейн баар күштүг болган. Черле ырга сундулуг болгаш, Каадыр-оол туттунуп шыдавайн улажыпкан:

Булут, хир чок чайгы дээрде
Чайынныг хүн салдап бар чор.
Буттап өрзөн кара чажың
Салгын аадып, эстедип чор.

Ону ырлажыпкан соонда, Каадыр-оолдун эпчоксунары чидип, үнү бүзүрелдиг апарган.

Шапкын Хемчик бырлаңы дег,
Чалгып шимчээн эрзэн чечек,
Чанывыста эриктерже
Чалаан ышкаш чайганып тур.

Орта Ортунмаа дептер туткан холу-биле эрикче айыткан. Шынап-ла, ырак эвес бедик эл кырында чүзүн-бүрүн чечектер хадымарлап, каракты шокараңнадып тургулаан.

Эктимден кээп куспактапкан,
Эптиг чымчак холдарындан
Эдим-ханым эстип-ханып,
Эргелелге таалап чор мен.

Каадыр-оол сактырга, эктинде холдар улам дыңзыдыр баскан ышкаш болган.

Боттарының үнүнүң таарышканындан база ыр оларның кайызының-даа сеткилинге деггенинден ооң ынчаар дүрген төнгенинге хомудаан ышкаш, удур-дедир көрүшкеннер. Улам кор эреп, Ортунмаа бичии дептержигешти улай-улай ашкылааш, айтырган:

— Оон ыңай шүлүктеринң бар бе?

— Бажыңда каапкан-дыр мен.

— Даарта эккел а. База ырлажыр бис.

Хүн кудургайлааш, теректерниң хөлөгелери хөлчүктү

шуут кежир шөйүлгүлей бергилээн. Изиг суладап, кежээки серин бодунуң ээлчээн ээлеп кел чыткан.

Аныктарны танцылаарынче чалап, сесерликтин оркестри ойнай берген. Хемечилер хүүректерни ийи аңгы туткаш ынчалза-даа чангыс кижидег, деңи-биле, эжип бадыпкап. Каржып-солчуп эртип турар хемелерниң ара-аразы-биле сыяла-дыр эштинмишаан, удаваанда хемелээр черге чедип келгеннер.

Каадыр-оол борбак садыгдан соок хуужуурлар болгаш шилде суг эккелген. Чодураа аразында сандай кырынга чеменип алгаш, танцылаар черже чорупканнар.

Оон эжиинде кижилер-ле эндерик. Чамдыктары часпар ажыглап, дашкаар үнүп-даа, чамдыктары чаа кирип-даа турар.

Ортунмаа биле Каадыр-оол чүгле кээри-билек, оркестр оларны-даа манап турган ышкаш, чиртиңейнип-ле үнген Кижилерниң үрүлөшкөн үнү хензиг када чиде хона бергеш, оон чалгаан далай дег, хөгжүм аайы-биле чиндиннедир танцылап кирипкен.

Ортунмаа биле Каадыр-оол холдарындан тудушкаш, шыкта чечек дег каас-шиник, идер-чалыы эш-өөрүнүң аразынче шымнып-ла киргеннер. Ында-хаая сөстөр солчуп, улуг шөлдү дескинип чоруп турганын Каадыр-оол эскербээн. Ортунмааның эптиг, кашпагай танцылаары салгын-биле ойнаан чаш хаак-ла олчаан болган. Оркестр хенертен соксай берген.

Шаараш ханада уннаштыр салган сандайга олуруп алганнар. Оларнын, ылаңгыя Ортунмааның эштери мында база хөй болган. Бот-боттары таныжып, аар-саарны хөөрежип турганнар.

Вальс эгелээн. Каадыр-оол сактырга, буттары шалага дегбейн, канмыл ышкаш, эстеп-хадып чораанзыг, имир дүшсе-даа, долгандыр делегей чырык, хөй кезини танывас болза-даа, мында бүгү-ле кижилер эргим, эки, чогу-на аас-кежиинде эштип чораанзыг болган. Хөгжүм аялгазынга өпейлешкеш, Ортунмааның чиик-чиик базымнарының ээргииштелген эзининге алзып, оон оттуг карактарының омак-хөглүг көрүжүңгө ханып, бодунуң келир үе дугайында тоол-домаксыг күзелдеринге хире-хире дүннүп каап чоруп турза-турза, ол кежээнин эрткенин шуут-ла эскербээн. Бир миннип кээрге, сесерликтин хаар шагы чедип келген болган.

Хамыктын сөөлүндө танцылаар черден үнгеш, так четтинчипкеш, сесерликтин ортузунда төгерик арыгны ийи-үш долгандыр базып, ыяш аразында сандайга кезек хөөрөшкеннер-даа. Оон ээнзирээн, төлегелиг оруктар-биле үнгеш, Ортунмааны бажыңыга чедир үдеп каан.

Чанып ора, Каадыр-оолдун аас-кежии долган чүрээ дик-киңейнип, бодалынга чаагай чолдуг келир үе чуруттунуп, хүнче уткуй долганып бар чыдар бо чер-делегейни, сылдыстары чивеннешкен октаргайны куспактаксаазы кээп чораан.

Чымдаан ам-даа удуваан болган. Эжинче хүлүмзүрүглүг көргөн.

— Дыка эрте келдиң а? Ынчап баарын билгеш, сүтке тараа хайындырып кагдым. Соогалакта чооглап көрөм — деп, Чымдаан чалаан.

— Дем бичии чемненип алган улус бис. Шоолуг ашта-вайн-даа-дыр мен — деп, Каадыр-оол харыылаан.

— Бирээде, сен чааскаан эвес, эштиг чемненген-дир сен. Ооң чанынга, хоптаанны көргүспес дээш, шээрленип органдыр сен. Ийиде, чемненгенден бээр үр апарган-дыр. Үште, шоолуг эвес-даа бол, аштай берген-дир сен — дээш, Чымдаан эжиниң костюмун ужулгап, орун кырынче октапкан. — Чаа, мен аныяк кыс эвес-тир мен, нарыдап, ырын-сырың тургап чоорул, үлдү берип олур.

Бодунуң аштааның чаа миннип, эжиниң сагыш човаачалынга бүдүү амырап, столга олурупкан. Чымдаан хлебти кескилээш, аякка шайын кудуп тура, чугаалаан:

— Ынакшыырын ынакшы. Ынчалза-даа чемненирин утпа. Оон башка, шуут соглуп каар сен. Амылыг бойдус бүрүзүн аыш-чем тудуп турар-ла болгай, дом.

— Кижиге чүгле хырын тоттурар чем эвес, өске чүвелер база херек боор чүве ыйнаан моң — деп, Каадыр-оол удурланган.

— Ийет, ийет. Сагыш-сеткилге база чем херек де даан. Маргышпас мен. Ынчалза-даа борбак хырын бортаары — улуг херек деп бил. Ол куруглаза, сагыжың-даа сагыш эвес апаар болдур ийин, дом.

— Бо кежээ танцылаар черге көзүлбединер а? — деп, Каадыр-оол чугааны өскээр углаан.

— Ийи кезектиг киноже кире бергеш, орта олура кежээ-ледивис ышкакжыл. А силер танцылап турдунар бе?

— Ийе. Хемелеп-даа, танцылап-даа турдувус-ла.

— Ол-ла болгай харын. Ынчалза-даа сен ол уругну дыка чажырба даан. Мээң-биле, Люба-биле суг таныштырар ышкакжык.

— Көзүлбээн улуска канчап таныштырар мен.

— Ооң чөп. Ынчалза-даа белең херек-тир. Даарта чүнү кылыр, кайнаар баар силер? — деп, Чымдаан айтырган.

— Сесерлик кирер бис.

— Ол-ла болгай харын. Бис база. Ынчаарга мындыг-дыр: дөртээлээн бир хемеден ап алгаш, хемелээлиңер.

— Ынчангай-ла. Ооң соонда?

— Ооң соонда чүү боор. Чоруп тургаш болур-ла ыйнаан. Баш удур тывызыктааш чоор ону. Кол-ла чүве — эгезинде болдур ийин, дом.

Дыштаныр хүннүн планын ынчаар дугурушкаш, эжишкилер оруннарынга чыдыпкан. Удаткан-дүдеткен-даа чок, Чымдаанның хаары хайнып-ла үнген.

А Каадыр-оолдун уйгузу келбестээн. Соңга ажык болза-даа, чүгле ак-чооранның чыдарга безин ышкамы аажок. Андарлып-дүндерлип чыда, алаагар арга дилеп, дашкаар дыңнаалап эгелээн. Орайтаан кижилерниң асфальтыга баскан даажы мырыңай илдең болган. Чоок-чоок токкуладып бар чыдар хөм улдуннуг херээжен кижиниң болгаш хери-хери диртиледир базар эр кижиниң даажы тода дыңналып келгилээр. Улуг-Хем кыдыында сыгырга-даа сыгырар. Бир-ле бажында чаш уруг-даа аакталып ыглаар. Чик машина кудумчулап оожум эрттерге, сонгада аргыглыг көжегениң хээлери доо хананы дургаар шокараңайны-даа бээр.

Даарта бүдүн хүннү Ортунмаа-биле кады эрттирерин бо-дап кээрге, каракты өйүп келген уйгузу катап арлы берген. Ам Каадыр-оолдун бажынга бирээзи бирээзинден эки янзы-бүрү планнар кирип, олары кандыг-даа шаптык-моондакка таварышпайн бүдүп, күүсеттинип эгелээн. Бо бүгү чүүлдер чүгле ооң бодундан, ооң чаагай күзелинден хамаарышпас дээрзин кончуг эки билип чытса-даа, ону өскерттир, будулду-рар күш ында чок болган.

Ийет, чалыы чүрек хөректе соп, чуртталганың делгем оруу мурнунга ажыттынып, кежик-чолду азап, кыйгырып, имнеп турда, аныяк кжи кандыг чараш, солун, байлак бодалдар бодавас боор.

Дүне үр удувайн чытканындан база улуг-хүнге менээр-генгенинден Каадыр-оол бо эртен эрттир удаан. Одунган ояар шагынче көөрге, чеди шак чартыкта чалдырадып бар чораан.

Сесерликти долгандыр маңнаар дээш, белеткенип, чиик хевин кедип алган. Чымдаан орнунга херилгеш, эжинче чаңгыс карактап көргөш, чугаалаан:

— Чоп эртеледин? Улуг-хүн хайыразында уйгу хандыр Удуп аар-ла болгай.

— А хүн чурумун үргүлчү сагыыр дишпедивис бе?— деп, Каадыр-оол мынчалган.

— Ол чөп. Ынчалза-даа сен бөгүн арыгже маңнава. Чеди хонуктуң бирээзинде ээ-т-дамырга, өкпе-чүрекке дыш бербес-

ке, талаар дээр чораан ийин — дээш, Чымдаан чугаазын доосканының демдээ кылдыр хая көрнүп, эптештир чыдып алган.

— Мен удавас мен — деп аяр чугаалааш, Каадыр-оол дашкаар үнүпкен.

Эжикти ажыда идиптерге, эргинге кызыдып каан-на чоор оң, чагаа хавы кээп дүшкен. Базыптар часкаш, меннээн уг-биле ажа халааш, сегирип алган. Ында чараштыр бижилгениң бүгү-ле чуруму-биле чүгле ийи сөс бижээн болган:

«Монгуш Каадыр-оолга»

Аайын тыппайн, андара-дүндере туткулаан. Ук чагаа оон бодунга келгенин чүгле ам билип каан.

Бажыныңче дедир киргеш, чагаа хавының бир ужун донгурак-биле камныг үзе кезипкеш, дөрт каът кылдыр сып каан кыдырааш саазынын уштуп келген. Далаш-биле бижээн сөстөрни, кагап суксаан кижин улуг аяк соок суг ишкен ышкаш, чаңгыс тын-биле номчуй каапкан.

«Автобус чеди шакта үнер. Канчап билир, кандыг-бир чылдагаан-биле саадаан-даа чадавас» деп бодап келгеш, үне-ле халаан. Чаданың дөрт-дөрт тепкиштерин ажыр басышаан, чизиредип баткаш, автовокзал кайы сен дээш, шокшупкан.

Чер аразы ырак-даа бол, удаткан чок чеде маңнай берген. Ынчалза-даа барыын талакы районнар баар автобус бөгүн чогуур чурум ёзугаар чеди шакта үнүпкен болган.

Суг моондаа—бедик чалды куду кылаштап ора, чаңгыс-ла катап далаш-биле номчаан чагаазының одуругларын сактып чораан. Ийет, чагаа карманында болза-даа, ону номчуваан, а бажында доктааттынганын хевээр сактып чораан. Чагааны бижээн хол үжүү безин ооң караанга олчаан көстүп келген. Бир эвес бо дораан муң-даа хире чагаа аразындан чүгле ону тып дизе, Каадыр-оол чаңгыс эргий көргөш-ле, чазыг чокка тыптар ийик.

Ортунмаа бөгүн болчашкан черинге кээп шыдавазын дын-наткаш, буруудатпазын дилеп бижээн; дүүн кежээ чурттап турар өрээлинге кээрге, аалындан телеграмма келген, авазы аар араан, дүрген чедип кел дирткен болган. А өөрү уруглар эртенги автобустуң биледин саткаш, эжин манап орган. Даны атсы бөлдүнүп-хавыртынгаш, институтка, библиотекаларга дужаар, санажыр чүүлдерин өөрүнге чагааш, чорупкан. Оон чагаазын мынчаар дооскан болган: «Сени дыка-ла чоктадым. Өрээлимче чалаарым кай дээш, аксым туттундум. А бажыңыңарга баар дээш, эпчоксундум. Ох, душкан боорувус кай. Кончуг-ла хөй чүве чугаалаксап, сүмележиксээн мен.

Уруглар деткип, аргалап турдулар. Хөөкүй-ле өөрүмнү! Че-же-даа четтирдим деп чугаалазымза, боларның дузалааны-ның орнун кайын дуглап шыдаар!.. Ынчалза-даа сагыжымда бир-ле чүве четпейн-дир. Бир-ле кижиниң сестери кулаамга дыңналып турза-даа, боду көзүлбейн-дир. Чаа, байырлыг! Күскээр ужуражы бээр бис. Чайгы чаагай кезээлерни сак-тып, чугаалажыр-даа бис ыйнаан».

ЧОНУМ

Кадыг-бергээ торулбазым,
Хамык ижим бүдүнгүрү,
Алдаг кылгаш, тенивезим —
Арат чонум авыралы.

Чалгыны чок эзир куштун
Чаданыры кандыг ийик?
Сай-ла чонум эвес болза,
Шак-ла ындыг апаргай мен.

* * *

Ажыл кидин хайнып турда,
Амды-ла чаа келген-даа дег,
— Ам-на чүнү кылыр чоор?—деп,
Аайын тыппайн оар-дыр сен.

Эртен кылыр ажыл-ижин
Элек дивейн, бөгүн хуваа.

* * *

Улуг-Каытты харай бердим,
Чигилдирде эликтер чор.

Улуун адып алыр бодааш,
Шилип чыткаш, халыдыптым.

Кодан аңдан куруг калдым,
Хоптак сеткил ындыг болгай.

* * *

Чугаалашкаш, ойнай-сылдай
«Суг-ла карам» дээр чүңүл?
Чаңын эки билзимзежок,
Сагыжыңны билбейн калдым.

Баштагыңга сылдап алгаш,
Байгы шынын сөгледиң бе?

Зоя НАМЗЫРАЙ

АНАЙ-ХААК

Ак-көк хемниг Тыва чуртум
Алдын хээлиг хевис-ле ийин.
Авазының Анай-Хаагы
Айым биле хүнүм-не ийин.

Улуг, биче Мажалыктар
Угуулзалыг ширээ-ле ийин.
Узун чаыштыг кара кызы
Уяранчыг чүрээм-не ийин.

Аныяк мээң чуртталгамны
Анай-Хаагым чүглөп чору,
Аас-кежиң, ынакшылды
Аяам долдур ижип чор мен.

ТАЛЫГЫРДА ЫРАК-ДАА БОЛ

Асбестиг хоорайда
Аныяктар өөрүм бар.
Анай-карам холунайда
Арттырып каан даңгыраам бар.

Чалым-дуруг Кара-Дашта
Сайгылгаанныг хоорайларны,
Чаражымның чурэнейде
Чаңгыс, быжыг сөзүм-на бар.

Даңгырактың шынчы сөзү
Датка чиртпес алдын ышкаш.
Талыгырда ырак-даа бол,
Даңды сактып утпайн чоғ мен.

Александр ДАРЖАЙ

АРЫГ

Кырган дыттар баштарынче
Эртениң-не алдын хүнүм
Хып дээн кызыл херелин төп,
Эргеледип, чылыдып кээр.

Куштар оттуп, ырын ырлаар,
Кулак салып дыңнаалаар мен.
Шак ол ырының, аялганың
Чажыт сөзүн биликсээр мен.

Ыры төнер. Ыржым дүжер.
Ынак арым боданы бээр.
Шүлүк бижээн чогаалчыга
Чүрээм ону дөмейлей бээр.

Шулурткайнып, номун ажып,
Чурук көргөн бичии чаш дег,
Чымчак салгын бүрүлгерге
Шылырткайнып, ойнап келир.

ЫРЖЫМ ДҮННЕР

Чаа-хөлдүң айдыңында черле ындыг:
Чайгы дүннер тааланчыг, эргим чассыг
Аалдар ынды алаак дургаар баткан хемниң
Агымының шулураажы дыңналгылаар.

Чедишкен ай кааң дээрлеп, далаш чокка
Черже чырыын саарбышаан, чылып оран.
Ыржым шыпкан, удаан суурну оттурганзыг
Ыттар шаг чок ында-хаая ээргилээр.

Чаа-Хөлдүң айдыңында черле ындыг:
Чайгы дүннер тааланчыг, эргим чассыг
Аныяк хөөн туттундурбас, дойлуп үнер,
Аян-ыры чайгаар боду куттулуп кээр.

Ондар ОХЕМЧИК

СОҢГУ ЧҮКТҮҢ КЫЗЫ

Ырак суурнун чылгычызы
Ырлыг-шоорлуг якут кыс
Оялага эстенедип,
Оолдар дег халдып келди.

Девиржиткен чүгүрүү
Девий аарак самнап турда,
Фестивальга чыылганнарже
Менди эреп холун чайды.

Чайгы хуннун херелинден
Чайнап чыраан Лена дег,
Хүрөңзимээр шырайында
Хүлүмзүрүг долган болду.

Чүгөн суглуун шыңгыраткан
Чүгүрүктен дүже халааш,
Оолдар, кыстар холун тудуп,
Омак-хөглүг хөөрөп турду.

Хөлчөк делгем театрның
Көжегези хөлбеш кынды.
Чычы тону аян киирген
Чылгычы кыс танцылады.

Оъттап-оъттап дескен аътче
Октаан сыдым сыылаан дег,
Окталы каап самнап ойнааш,
Орган чонну магадатты.

Шилиндектер тодарадыр
Шиитпирлиг көрүлдеге
Хомус үнүн кыңгырт кылдыр
Хостуг, өткүт ырлап берди.

Согунналган хөгжүлдеде
Соңгу чүктүң кызын мактап,
Чир-шон дүшкен көрүкчүлөр
Чиртиледир часкап турду.

Адаларның оруун салгаан
Алдар-аттыг ленинчи
Аныяктар чыыжының
Лауреады атты алды.

Төлээ-аалчы вьетнам оолду
Төрели дег уткужуп ап,
Алмазтан артык быжыг
Найыралды күзеп турду.

ЧАЛААЛ, ЭЖИМ

Үнген хүн дег чайнап чыраан
Үлетпүрнүң чаа төвү —
Онза хөгжээн Хову-Аксын
Олчаан чурттай берээл, эжим.

Күжениглиг ажылдаарын
Күштүг күзел кыпсып турда,
Эвилелдин улуг тудуун
Эрес-шалып кылчыыл, эжим.

Чалымнар дег бедик-бедик,
Чараш көскү тудуг кылган,
Чалыыларны сорук кирип,
Чарыштыва баштаал, эжим.

Чүрекке чоок эргим чернин
Чүс-чүс чылда шыгжаан байлаан,

Дилеп тыпчып, арыглажыр
Дидимнерни чалаал, эжим.

СӨГЛЕП БЕРДИ

Мээң салган айтырымга
Белен-селен харыы бербес,
Фермавыс шалыпчызы
Белек-кыска дужуксаан мен.

Пөрүк чандан ушта халып,
Бөгүн черле дидимненгеш,
Чалбыыш өңнүг кызыл чечээм
Чайлыг өйде тутсу кааптым.

Чагытайым чечектерин
Чаактарынга камныг дээскеш,
Чылыг, чымчак хөрээндиве
Чыпшыр тудуп, хүлүмзүрдү.

Ийи чылда ону манап,
Ийлээр четкен күжүр боттуң
Ишти-хөңнүн билген ышкаш,
Идегелдиг менче көрдү.

Шагдан манаан күзелимни
Чангыс сөс чок сөглөп берди.
Дозур кара, сырый чажын
Топтуу хөлчок сыйбаан тур мен.

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ

* * *

Алдын хүннүн херелдери шонмаан болза,
Арбай тараа чемин тыртып кайын үнген?
Авайымның чылыг холу дегбээн болза,
Амыр-шөлээн доругуп кээр шаам кайдал.

Сугнун арыг дамдыларын сорбаан болза,
Чулук тыртып чаш-ла хадың кайын үнген?
Чуртталгамда ием аазын эммээн болза,
Шуурган шыдаар ындыг күштү кайын аар мен

Анатолий ДОПЧАА

АК-ДОВУРАК

Хемчик хемниң унунда,
Херлип бедип чаптылган.
Хүннүг Тыва чуртумнун
Күчүзү сен, Ак-Довурак.

Уран угаан, чалы күш,
Угулзалап тургускан,
Совет Тывам чырыткылыг
Шолбаны сен, Ак-Довурак!

Коммунизм оруктажы
Хомду болган кудумчулуг.
Чалы Тыва черимниң
Чаражы сен, Ак-Довурак!

Торгу хээлиг Тывамның
Тоолда маадыр оглу дег,
Отка кыппас байлактыг,
Онза хоорай, Ак-Довурак!

АЯС-КЫСКА

Хөнү сынын, эрес чаңын,
Хөлчүк ышкаш кара караан
Көвей кыстар аразындан
Көрүп кааштын хөлзей бээр мен.

Хөөрежип четтикпээнде,
Көргүзүгге чеде бээр мен.
Алган үлүүн ийи дапкыр
Ажыр кылган адын көөр мен.

Тура дүшпес, могаг билбес
Тутгунгур хол чаяп турда,
Шалыпчының эрткен оруун
Салаа базып санай бээр мен.

Кавайлыындан эрес боорга,
Ооң адын Аяс-кыс дээн,
Кайгаар узун намдары чок,
Ону маңаа тодарадыйн:

Онну дооскан. Айтырыг бо —
Оон черле кайнаар баарыл?
Өөренип чоруптар бе?
Өскүс көвей дуңмалар бар.

Хоорайга турумчуур бе?
Колхоз үнүп саанчылаар бе?..
Хүннер эртип үе келген,
Күштүг күзел төрүттүнген.

Малгаш дажыыр, даштар эптээр
Бачым ишче киривиткен,
Сагыжында хире-хире
Чаржынчыг-даа апаргылаар.

Эгезинде кезек айлар
Бедик артче үнгени дег,
Эмдик холдуг бичии кыска
Белен эвес аар-ла болган.

Коммунистиг бригаданың
Хоочуну — орус мастер,
Комсомолчу өөрү ону
Холдан салбайн, кожа чораан.

Танов МОНГУШ

ЧАСКЫ ХОВУ

(Дөзөш шүлүктөр)

ДҮНӨ

Түмөн сылдыс хоюн сүрген чартык ай бо
Дүнеки дээр — одарынче моорлап келди.
Алды-Хову делгеминде кезек оттар
Айны кый деп, карак базып, чивецнешти.

Черни чарган тракторлар турары чок.
Чергелештир чоруп-ла тур. Ажыл шуудаан.
Андазыннар чидиг бизи төөгүнүң
Алдын арнын хээлей чуруп, бижип турлар.

Эртенги хүн херелдери эргип келип,
Эргим шөлдүң делгеминге ойнаалакта,
Чажыкчылар изивисти истеп келир.
Чарыштырып андараалы, хап ор, өңнүк!

ХӨГЛҮГ САЛГЫН

Хөглүг салгын ойна-ойна!
Хөрек-чүрээм сергеди хак!

Кабинамның эжи ажык
Кашпагайым моорлап келем!

Черни кады андараалы,
Сеткил хандыр хөөрежиили.
Чаагай ишти бүдүржүүлү,
Часкы даңны кады уткуул.

СӨҢНҮГ КЭЭРИ АЛБАН ЭВЕС

Колхозунда кадарчы сен.
Хоорай черде тудугжу мен.
Кайывыс-даа чай чок болгаш,
Хаая көржүр улус-тур бис.

Малчыннарның хуралынга
Маңаа чораан сураан дыңнааш,
Эргин артап келир боор дээш,
Эжим сени манагзындым.

««Балдыр» арай кошкак болгаш,
Бажыңыңга кирбедим»— деп,
Чагаан алдым. Хей-ле черге
Сагыжымны кудараттың.

Сөглээр чүве тыппас-тыр мен
Сөңнүг кээри албан эвес...
Аяк шайны аартап ора
Аравыста хөөрешкей бис.

КИИТКЕВЕ, ШУУРГАН

Хадымырлап турза-турза
Хаттың күжү улам дыңзаан.
Шугулдаксап үрзе-үрзе
Шуургандыва шилчий берген.

Хайнып, мөөрээн далай ышкаш
Харлыг шуурган суурда дендээн.
Хууразын бир-ле черде
Кудай-дээри дежилген бе?

Шугул-кылыын көөргөткөн
Шуурганга өпейлеткен,
Чыккылама соок күжүр
Чылганып каап чоруп турган.

Кышкы кежээ ыры, хөгжүм
Клуб сыңмас чаңгыланган.
Комбу, Уран бүле туткан.
Комсомолчу куда кидин.

Кииткеве, харлыг шуурган!
Кижигүжү сенден артык.
Дендезинзе, «чуларлааштың»
Дээрбени долгадаыр бис.

КАЖАН КЕЛИР

Сургакчылап чоруй бардың,
Суурдан үндүр үдеп кагдым.
Аалдар кезип, сургуул бөлөр
Амыр эвес ажыл болгай...

Келиринни четтикпес мен,
Кежээниң-не сени уткуп,
Улуг-Тейден бараан харап,
Уян ырым салыптар мен.

Орай кежээ бажыңымга,
Отту ыяк ужудар мен.
Чежемейниң чылытса-даа,
Чер-ле доңуп, шыырыгар мен.

Сеткил-чүрээм чер-ле ындыг
Сени чоктап, ындынналган.
Доңган баарым чылыдып кээр
Дозур карам кажан келир?

Сүттүг-оол КУУЛАР

ШЕМИ

Авайымның аазын ээп доруккаштын,
Аргаларың, шынааларың кезип келдим,
Дөргүн суунга эштип ойнап, балык тудуп,
Дөскөл билбес биче чордум, төрөөн хемим.

Хүннү бадыр эриин дургаар кылаштааштын
Күжүм төнүп, четкен черни тыппас ийик мен.
Шору эр бооп, угаан-сегээн кире бергеш,
Соңгу далай киргениңни билип алдым.

Соксаал билбес хемимниң сээң агымың дег,
Чолум ынчаар кокпаланыр. Чоруум узак.
Октаргайның кораблин хөлгеленгеш,
Оттуг сылдыс тегериксээр күзелдиг мен.

УЖУРАЖЫШКЫН

Орай дүне дээрден дүшкен сылдыс ышкаш,
Аныяк кыс автобуска кирип келди.
Олуду бо мээң-биле кожа болду
Аравыста чугаалажып чоруп ор бис.
Өңнүк болуп, хөөрежип танышкаштың,
Өртээл, хоорай эрткенин-даа эскербээн бис.

Абакандан үнгенимни ам кээп сактып...
Аныяк Тывам дүнү бисти уткуй алды.
Саяна деп адапканым Оксанага
Саян сынның үүжеленген байлактарын,
Тыва чуртум чойган, хады каасталгазын
Тынар-тынмас хөөрөп чордум. Магадай-дыр.

Олуттарда шагзырааннар «хаарыктаан»
Орган уруг эктим сыртааш, удуй берди.
Соңга караан өттүр каккан сериин салгын
Сонуургаан дег кыстың чажын чассыда-дыр.
Хоюг узун баштың дүгү чаагымны
Кончуг аяар эргеледип суйбап чорду.

Уруг боду Украина чурттуг болду.
Узун оруу Ак-Довурак четкеш доктаар.
Кайывыс-даа эрткен чазын сургуул дооскан
Кады барып ажыл-ишти кылыр-дыр бис.
Уткуй үнген хүн дег, чырык чуртталгага
Ужурашкан салыммыс үстүр деп бе?

ЭМЧИ КЫСКА

Хар дег аккыр халат кеткен,
Хамык чонум хүндүлээри —
Эъдим-чүрээм чамдыы болган
Эмчи кыска сеткилдиг мен.

Эмнелгеге чеде бергеш,
Эмге-сан чок улус соондан
Ээлчээм кээрге чеде бээр мен
Ээгим, хөрээм шинчий-ле бээр.

Чүреккейниң тиккилээрин
Чүге черле билбес кыс ийик!
Каш катап дыңнап шинчээш,
Кадык сен дээш чорудуптар.

Ынакшылды шинчип тывар
Ындыг эмчи турарың кай!
Бодалымның чажыттарын
Фонендоскоп билириң кай!

* * *

Шылбыртың хар эрип калган,
Чылыг чаагай час-даа келди.
Аныяк кыс аяң кайгап,
Арыг кезип, агаарлап чор.

Чөнүк кырган хадыңга кээп,
Чөленипкеш, туруп алды,
Ужурлуг-ла болган боор он,
Улуг тынып, үр-ле турду.

Эрткен чазын шак-ла маңаа
Эргиминге душпаан деп бе?
Ынакшылдың башкы сөзүн
Ынчан маңаа сөглээн ирги?

Ж

Монгуш ДОРЖУ

ШҮЛҮКТЕРИМГЕ

Уян, изиг сеткилимден
Ужуп үнгөн шүлүктерим,
Улус чонум чүрээндиве
Узун кокпа шөйүп алзын.

Часкы соокка алыскаштын,
Частып чадаан чечек эвес,
Чаңгыс борбак эки шүлүк
Чамбы-дипти эргип болур.

Чымыштыглар дерин соодар
Салгын болуп эстел, шүлүүм,
Шын деп сөстү чүгленипкен
Сагыжы дег, хайнык, шүлүүм!

БУЛУТТУГ ХҮН

Буъдук тепкеш, тайып ушкаш,
туруп ордум.
— Мунгарава, оваарын деп
чагып турдун.

Берттинмээнде
аарза-даа,
ажырбас деп,
Берге Даанче үр-ле кайгап,
бодап турдум.
Сактырымга, төрөөн черим-
даа безин
Сагыш човап, бедик бажын
халайтыпкан,
Чажы мени өстүрүп каан
авам ышкаш,
Чагыын берип, сүмө кадып
турганзыг-даа...
Ээремчигей четкизи дег,
шорулгактыг
Эрттер орууң бүгүдезин
хынап ап чор.
Бууккан хөңнүң чогуум-на ынчан
аязы бээр.
Булут ышкаш эстип каар деп
чагып ордун.
Чаңгыс катап тайып ушкаш,
берттинмээн бол,
Чагыың чөп-түр. Билип чор мен,
эргим сарыым.
Чылыг холун ынак эжи
сунуп кээрге,
Чыткан хойну тургуспазын
бодап кээр-дир.

СЕҢЭЭ

Улуг-Хемниң эрии черде ийи төш бар
Уруг эжим, ында-хаая сактып чорам.
Кавыскалыг часкы кежээ сээң-биле
Кады орта олурдувус. Утпайн чорам.

Эжеш төштер дазылдары ханы-даа бол,
Эгиннерге аар чүьктү чүьктээр эвес.
Ажыл-ижин деңге кылып, эмеглешкен
Ашак, кадай кижилерни хүндүлөп чор.

Биче-оол ДОЮНДУП

АВАМГА

Дээрдиве бедип үнген сүвүрлерлиг
Деспең-Серлик төрөөн черим кагдындырбас.
Хензиг ботту кижиг кылдыр өстүрүп каан
Кээргенчиг ынак авам утгундурбас.

Ажы-төлүн доруктуруп азыраар дээш,
Аар-бергээ амыр-дыжын бодаар эвес.
Олуртунмас сагыш-човаг, чайжок ишке
Оорга-мойну бүшкүйзе-даа тоор эвес.

Үнери-даа, кирери-даа халас эвес,
Үргүлчү-ле үүле чымыш аразында,
Орары-даа, турары-даа анаа эвес,
Ойбаан илген, ажын-чегин кылган оор.

Бир-ле катап авам аараан. Онуг, ончок.
Миннип келген санында-ла мени кый дээр,
Арнымдыва бүлүрерти көре-көре,
«Аштадың бе, доңдун бе?» деп айтыргылаар.

Кээргенчиг күжүр авам ачызының
Хензиг биче кезиин безин төлеведим.
Диргизиптер ындыг күчү турган болза!
Диптер кезип, дилеп чорааш эккелзимзе!

ЧАҢГЫС КӨРЗЕ

Чолдаксымаар аныяк кыс
Чанымга кээп оруп алды,
Шолбанналган ийи караан
Чайынналдыр менче көрдү.

Уткуй чыраан шолбаннарже
Удур көрүп чадап кагдым,
Изиндедир арным кызып,
Ийи караам черде баарды...

Чартык шактың дургузунда
Чаңгыс-даа сөс ыттавадым...
Пөрүк болган чөгенчиимге
Бөгүн келгеш хомудадым.

Кара талдың баарынга
Катап аңаа душкан болза,
Күжүр кыстың хүннээректээн
Хүлүмзүрүүн чаңгыс көрзе!

ЧАДАГ-ДАА БОЛ, ЧОРУУРУМ КАЙ

Самагалдай барып чорааш,
Чадаг тергем үрөп алгаш, кежээликтей
Ону эдип олурумда,
Оду чыраан машина бо маңнап келди!
Тура дүштү. Он шаа кижини
Туттунушкан, ырлаан-шоорлаан, кара-ла хөк!
Чамдыктары билир билбес,
Чаштар ышкаш, ээп чоруур шилдерлинг-даа,
Черге хонар арга бар бе,
Сести-сести халбактанып үнө бергеш,
Иштин долдур бензин куткан
Ийи доскаар аразыңга туруп алдым.
«Дыңзый берген» бир-ле кижини
Тыртып чораан таакпызын оскунарда,
Чанымда бо, доскаарга кээп
Чалбыышталып, улуг айыыл болур часты.
Демги-ле ол «дыңзый берген»
Тендиңейнип, ыт-даажы дендээн эрнини
Шляпазын ушта соккаш,

Чыпшыр каккаш, отту дораан өжүр бастым.
«Чаңы багай» кижиги иргин —
Шаагып келгеш, шанчар орта былдай
дүштүм —

Машинадан караш диди,
Майындан кээп дүвү-далаш тудуп алдым.
Чалчык-бузук аразында,
Чаяаны бооп, Самагалдай көстүп келди.
«Чадаг-даа бол, кээрим кай» деп,
Сагыш-сеткил оожургап, хостуг тындым.

«ЧУЛАР ДЫНЫ»

Орук черге ийи кижиги
Ол-бо чүктен душчуп келгеш,
Доктаай дүжүп хөөрешкеннер.
Доруг аъттыг эжи сөглээн:
«— Чулар дыны черде чыдыр!
Чугаажок-ла эки дын-дыр!»
«— Кайда чыдыр? Мээни болгай,
Каггандан бээр каш-ла хонду».
Дүже халып алыр бодааш,
Дүрген черже көрө бээрге,
Хоран дылын, каранаткан
Кончуг узун чылан бооп тур.
Чазый чорук башка халдаар
Чаңгыс чижек моон-на илден.

МАРГЫЛДАА

(Басня)

Итпик биле Хек куш олар
Ийилээн бир душчу бергеш,
Магалыг чай хүннээрээнде
Маргылдажы берип-тирлер:

— Амырга дег үнүм-биле
Аян-тудуп ырлап чорааш,
Чайның хүнүн чалап келдим,
Чаагайы кандыг-дыр, чээ?

— Изиг хүннүң чылын, чырын,
Ижер сүттүң арбын хөйүн,
Илбилээн мөн дыңнап орда
Идээргевейн, орталан моң!

Чаягаар-ла дүжүп келген
Шагның ээлчээн көрүп алгаш,
Ийи куштуң маргышканы
Изиг-изиг турган дижир.

Эки херек кылганнарга киришпээн бол,
Эри хайныр кижилер-даа чоргулаар дээр.

ОРУККА

Долу чүьктүг машина-даа
Довуракты туманнадып,
Узун орук уну-биле
Ужутканзыг салып орган.

Мойналыкты ажа дүшкен,
Боолапканзыг шимээн үнген,
Тутсуп орган чолаачызы
Тургузупкаш үне халаан.

Чарлы берген соңгу дугуй
Чамдыйтыр-ла өже берген,
Хырбалааштың ол-ла черге
Кылып аарын «негей» берген.

Чолаачызы чалгаарааштың,
«Чоруур орук ырак эвес,
Черге мону кылгаш чоорул,
Чеде бергеш кылгай аан» дээш,

Адыргаштың кузовтува
Арай боорда киир каггаш,
Кабининче кирген соонда,
Караңнадып ыңай болган!

Километр эртпээнде-ле
Килдиш дигген чүве-ле бар,

Маңнавышаан барып көрген:
База бирээ өжүп калган!

Аанакайың чаңы-биле
Адыргаштын, чүдүрүпкеш,
Чиик-караа дөмейлештир
Шимеңнедир сала берген!

Үр-даа чорбаан машиназы
Үзеш дээштин турувуткан.
Үне халааш барып көөрге,
Үшкү дугуй өшкөн болган.

Харын өжеп турганзыг-даа,
Хаттыг, чаъстыг шуурган келген.
Кабинада уруу ыглаан
Кадай кижиге хамиренген:

«Биче чалгаа билинмезе
Улуг чалгаа болу бээр деп,
Бистин чоннун шак бо сөзүн
Уттувуткан үрен сен бе?»

Салчак МОЛДУРГА

БУРГАНЫ ШИЙТКЕНИ

(Музей балладазы)

«Бөрү аглап» чорутка-ла, үш чыл болгаш,
Өлчей ашак хенертен бо чедип келген:
Бөргүн, тонун чоруй уштуп, кедээр салгаш,
Өөрөнгөн чаны-биле, дөрже баскан.
— Хайыракан шагда ойнап каапкан дээним,
Дириг сен бе, күжүрүм?— деп, кадай мөөрээн.
— Дириг! Дириг! Олчалыг бооп чүгээр чордум,
Карак чажын чоорул аан!— деп, оозу хораан.
Көрбээни чок буурул баштар кожаланчып,
Лаа чырып, быдаа хайнып, хөнөк ырлаан.
Көрүшпээннер хөөрежип, шайлап орда,
Ланчы чүкте чөленипкен дыңнап чыткан.
Хола бурган кылаш дээрге, арат чожуп,
Холун тейлей туда чоруй, ара соксаан.
Шириин кыннып, ыдык дүрзээ чеде бергеш,
Ширээден ап, хомдузунга эккеп салган:
«Богданың бо чырык черде боду кылдыр
Бодап, сагып, сеңээ канчаар чүдүведим?
Мурнуң орта калбаш барып ора дүжүп,
Буян, кежик, шынны чеже эреведим?
Хып дээн чалыы, хөнү сыным бүшкүйгүже,
Кыры, дискээм өлүгленип, дашталгыже,

Кудай черже — ол-бо чүкче чалбыргылап,
Курай салып, хайыралың манап келдим.
Он шаа өшкүм, чадырымны сыңырыптар
Ой-чик безин оранымдан тывылбааже,
Шыдалдыглар мени кызып, сывырыптар,
Шыдашпайн, кыйгы салыр — дүлей чордуң.
Өйлөп-өйлөп аарыг өөмнү тегерип кээр,
Өлүм кесте: «Чоруулу!»— деп далаштырар:
«Амы-тынны алыңар!»— деп, бурганым сээ
Аргажоктан чанны бээр мен — үнчок болдуң.
Шуурган келгеш, чадырымны калбаннадыр,
Чулук үер, чаңнык, чаъс-даа хөмө келир,
Мурнуку дег, хорга дилеп, сөгүрүүр мен —
Бук-даа дивес, доңгайыпкан олулар сен.
Өөм дөрүн ээлеп келген хүнүнден бээр
Өжээн, хүреш черивиске соксавады.
Херектээни илередип, кезетпээн сен,
Кемчоктарга кээргел салып, болушпаан сен.
Ямбылыглар ядыларны үптөп байыыр,
Ядаралды хүннүң чыгыы сыгаар турду.
Ялымыр чок херек ужун эттээр, согар,
Яла онаап, кадыг-бөргээ чыгаар чорду.
Карачылдар чүнүң ужун буруулуугул?
Қара баштыг кижилер чоп ылгалдыгыл?—
Хамык-ла бо айтырыгны сеңээ салгаш,
Харызын ап чадашкан мен, «дээрги башкы!»
Өртемчейге сээң чарлыың күштүг дижир,
Өске шын чок, турбас суг деп сургаар ийик.
Ынчалзажок «сураглаанын кижиге тывар»
Ыдык шыны дилеп келдим, тыптым ыңар.
Кызыл шуурган Октябрда дойлуп үнгеш,
Хааны баштай орус черден ширбип кагды.
Қызыгаарны ажыр хадааш, Тываа келген
Қазыргызы мени силгип, оттурупту.
Баштак намчы эктим орта холун салгаш:
«Байлар-биле сокчур бис бе, акым?»— диди.
«Кинчи үстүр — кижиге сегип өөделээр»,
Қилең чүрээм: «Месилдеш!»— деп сүме катты.
Бурганым сээ ынчан безин айыткавайн,
Мурнуң орта сөгүрбейн-даа, чорупкан мен.
Мөгүдетпес, хөлзетпес дээш, кадайымдан:
«Бөрү аглап чоруптум!»— деп оюскан мен.
Холум, будум бектеп чораан кожайларны,
Хосталгамны боой туткан хоойлуларны

Арат чонум, орус өөрүм кады хээ шаап,
Актыг чаага шүглүп үнгөш, келгеним бо.
Хүрешке чон мени адап, тиилээн боор деп,
Күжүр бурган, ынчавыла кордавайн көр.
Сүзүглелим анаа бөдүүн орус кижини,
Сүмө, чагы — сагызыным, номналым ол.
Ону бисте Ленин дээр. Эң-не чөптүг,
Онза мерген, кижизиг эш, башкывыс-тыр.
Оранымда бар-ла чүвө — шупту чоннуу,
Оон чарлыы, хайыразы, ачызы-дыр.
А сен мени орта билбес, танывас сен:
Адым — Арат. Ангым — Яды, Эргем — долу.
Октябрьдан төрүттүнгөн, чаа чурттуң
Оглу, ээзи, Хамаатызы кижини-дир мен.
Үе-шаанда сени улус бодап тыпкан,
Шевер холдар дүрзүн кылгаш, тургузуп каан,
Черге, дээрге — каяа-даа бол, турбааныңны,
Нүүртеп билир апарган мен, ыдык дүрзү!
Төөредигге бараан болур хүнүн ашкан,
Төөгүгө ажылдап бээр үең келген —
Күрүнениң тураскаалдар музейинге
Хүлээлгенини күүседир апаар-дыр сен.
Хола бурган хомдузунче ажыт кирген,
Хоолаан чурук өгнүн дөрүн ээлевиткен:
Айыткан хол, көрүнгөн уу: «Бурунгаар!»—деп,
Арат өндө Ленин башкы боду турган!

Куулар СҮТТҮГ-ООЛ

ОКТЯБРЬ

Чылдың дөрт шаг эргилдези
Чыдып калбас, мурнай бербес —
Ээлчеглиг санныг хонуу
Эдериштир шуужуп эртер.
Боду бүткен хоойлуларлыг
Бойдустун ол болушкунун,
Ээлчээн солуп — өскертиптер
Эжен, бурган туруп көрбээн.
Канчалза-даа бодунуун ап,
Каптагайга хааннап келген.
Чылдың дөрт шаг эргилдези
Чыдып калбас, мурнай бербес —
Ээлчеглиг санныг хонуу
Эдериштир шуужуп эртер.
Яды бо — деп, баяат бо — деп
Аңчыларны ылгай көрбес,
Човулаңныг кинчи-бектен
Чонну хостап, буян кылбас.
Октябрьның хувискаалы
Ол дег эвес — шимчедикчи.
Төөгүнү чаартыптар
Төре херээн башкарар күш:
Ажылчын — деп, Тараачын — деп

Аңгыларны оттурупкаш,
Ниитилел хөгжүлдезин
Иде-тыртып дүргедеткен.
Боду бүткен хоойлуларлыг
Бойдустуң дөрт эргилдезин
Орнап-солуп болбазы дег,
Октябрьның хувискаалын
Орбитадан чаяр күш чок —
Октябрьның номнал-херээ
Ораннарга мөңгө тиилээр,
Бөмбүрзекке Коммунистиг
Мөңгө төрө хүнү болуп
Октябрь-Хүн дески чырыыр!

СУДАК СУУНГА ЧУНУКСААР МЕН

Чурумалдыг арыг, кылан
Судак суунга чуна бээр мен
Саарыгда бырлаңнааш дег,
Сактыышкыннар хайнып келир:

Амыраам кыс ынчан маңаа,
Агымнарны сүзүп чоржук.
Мендим дыңнааш, меңней аарак,
Менче көргөш, хүлүмзүржүк...

Чунуп аар дээш үргүлчү-ле
Судак суунга эпти баар мен.
Чуртталгамны сыптай берген
Судаам сен деп адаксаар мен.

СОЛДАТ ЭШКЕ

Баштайгы хар черни шуглай
Маажым чаап дүжүп турда,
Чарлыышкынның шагын манап
Шала хөлзеп турган боор сен.

Кызыл-Тайган безин сени,
Аржыыл чайып үдээн ышкаш,
Кыржың соокта бораан өттүр
Агарарып көстүп туржук.

Хөлзей берген сеткилицниң
Хөөнүңгө алзывыткаш,
Чүүктешкиңниң аарын безин
Чүмү-биле билбээн боор сен.

Чаның орта эжин-өөрүн,
Сарыың уруг база чоржук...
Баскан истер ша-даа четпейн,
Балалып каар ындыг болчук.

Ынчалза-даа (истер хамаан)
Ыдык бедик хүлээлгенге —
Эки, быжыг сорукутуунну
Эрес чаның сөглөп турду.

ЧАҢГЫЛАНДЫР ЫРЛААЛЫҢАР

Кымнар, чүлөр ырлавас боор,
Кырганнар-даа бадырыптар.
Даглыг черниц хеми безин
Дагжап чыдар — ыры боор.

Чаштар бистер чоонган бис
Чаңгыландыр ырлаалыңар.
Билбезивис доктааткай бис,
Билиривис деңге, че-ве!

Сергек, хөглүг аялганы
Чежени-даа доктаадып аал.
Доозавыс ырлашкай бис:
До ре ми фа соль ля си до.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

АЛДЫН ЧҮРЕК

(Үзүндү)

Эрте чазын
Карандылаан мээстер дег,
Эзимнери
Караргылап көстүп чыдар,
Даглар куспаа
Өпейлээнзиг чараш черде
Таарымчалыг
Өзүп орар хоорай бар
Кайда черил?
Амдызында айтырбайн көр.
Кады чоруул,
Айтып берейн, таныштырайн.
Кандыг улус
Чаа черниц ээлери
Хандыкшып көр,
Сагыжыңга артар болзун.
Он-он, чүс-чүс,
Оон-моон келген чалыыларны,
Чүзүн-бүрү
Чүглүг күзел, ажыл-ишти
Дөгerezин
Тө каап, санап шыдавас бол,

Чоргааранчыг, кударанчыг
Чогаал мынчаар эгелезин.

* * *

Ийи согун
Каржып, солчуп тура хүнзээн.
Ишчи хүн ам
Халаттынган. Ээлчег өске.
Чалы хоорай
Чараш көстүп турзун дээнзиг,
Сайгылгааннар
Чарышпышаан чайнай берген.
Идам ам-даа
Халажырап турувутпаан,
Ийи, үш-ле
Каржып эртер шыйыглар дээш,
Шугум, циркуль
Херекселдер солуй тудуп,
Шупту шыйыын
Хемчээп, хынап олурбушаан.
Шакче көргөн.
Клубче баар үе келген.
(Шалыпчылар
Хуралынче чалалга бар.)
«Чалы назын»—
Чаа клуб ады ындыг.
Чалатканнар
Сандайларын ээлепкен.
Кварталдың
Ажыл-үлүүн түңнеп көргөн.
Кыска хурал
Аажок дүргөн төне берген.
Шаннатканнар
Алган чүүлүн чазып көргөн,
Шапкын хем дег
Аразында хөглөп турган.
«Инженерлер
Байгы күжүн салганнар»— деп,
Идамга кээп
Байыр тудар улус-даа бар.
Харлыкпайн
Харыы кылдыр Идам база
Эштиң, өөрнүн
Эриг холун тудуп турган.

Үрер хөгжүм
Үнү дораан дагжап үнген,
Үдеттирген
Үе-черге вальс ойнаан.
Байырлалчы
Хевир кирген аныяктар,
Балетте дег
Хевис аргып бөөлденген.
Идам бир-ле
Хая көөрге чанында бо,
Ира чааскаан
Хамык улус кайгаан турган.
Үргүлчү-ле
Ооң-биле хөглээр болгаш
Үе тутпайн
Оюндува чалавыткан.
Танцылар
Янзы-бүрү солчуп турза,
Тарап чанар
Ындыг үе шагы келген.
Кежээ дургу
Такпыш хөрээн ажыдар дээш,
Кээп-кээп соскап,
Таваар кылдыр Идам бодаан.
Бажыңыга
Уругну ол чедир үдээш,
Базып чоруй
Улуг тынгаш, хая көрген:
Ира хевээр
Дээрде айны кайгап турган.
Идам ынчан
Девидексеп дедир халаан.
Олар ийи
Орайга дээр хөөрешкен бол,
Онза-ла ындыг
Оттуг сөстөр дидишпээннер.
Чарлып тура,
Дыңзыг кылдыр холдар тутчуп,
Чаяан болуп
Дыштаныр хүн душчур болган.

II.

Мотор даажы
Чаңгыланып шөлдер тараан...

«Балыкчылар»
Чагытайга чедип келген.
Идам, Ира
Аразында сакпыцныг-даа
Идегелдиг
Аас-кежик эгези бе?
Чалгыгларга
Салдаан хеме опаңайнып,
Эшкен суглар
Эгиннерге дүжүп турда,
Чагытайны
Разливке Ира деңнеп,
Сагыш дойлуп,
Ынак черин бодап орган.
Дал дүъш чедир
Хөглөп, эштип дыштанганнар,
«Таваар» диген
Хөөрежиг ам-даа сураг...
Дидимненип,
Идам ам-на кысче көрүп,
Диттип чадаан
Иштин-хөңнүи сөглөвиткен.
Ындыг сөстү
Дыцнаар өйнү Ира үр-ле
Ынаыштыг
Дыка күзөп чораан-даа бол,
Хөрек-чүрээ
Хөйнү бодап, арны кызып,
Көстүг сөстен
Хөөкүй уруг аймай берген.
Сеткилинде
Кыпкан оду сырылыг бол,
Черле ындыг
Кыстар дегийт сөзүн бербес.
Хову-Аксы
Хоорайының дугайында,
Ойзур, кыйзыр
Оолга орта харыы бербээн.
«Дүвүрээн мен.
Хандыкшаан мен, эргимим»—деп,
Дүргедексеп
Катап база Идам сөглээн.
Элдеп чүве.
Өөрүнчүг, ойталаан-даа харыы
Эрик черниң сураг.

Өнгүр чечээн оол сунган.
«Төрээн черим —
Карелия мойналыында. Ырак-ла-дыр...
Төрелдерин
Кандыг ирги?.. Хөөн чок магат.
Дыка чараш
Тыва кыстар эндерик-тир,
Чурттуң кызын
Чугаалажам... Боданып көр».
Инженерниң
Дыңнапканы шак ол сөстөр
Ижин, баарны хайныктырган:
«Черим кызы,
Төрелдерим. Боданган мен.
Сеткил чангыс,
Төрел чон бис... Ынаам күштүг».
«Билип тур мен
Ажынмайн көр. Далашпаалы
Бисте ам-даа
Аралажыр үе көвей.
Институтче
Өренип чоруур сен деп,
Идам бодун
Өөрүшкүлүг сөглежик сен?!»
«Чугаалаан мен.
Өренип чорууруң шын.
Чуртталгага
Өгленирин далашпас мен.
Сеткилдерге
Ынакшылдың чечээ өссүн,
Чедип кээр сен
Ынчан кады чурттай бээр бис».
Кеди чолдуг
Келир өйүн бодаан оолду,
Кезетпэйн деп
Келин уруг хандыр билгеш,
Удур көрүп
Чазык, хөглүг хүлүмзүрээн.
Уян сырын
Чассытканзыг эстеп турган...

III.

Хүннер эрткен,
Ийи чалыы чүректерниң

Хүлүмзүрүү
Идегелдиг өөскүп орган.
Иразы
Шыырак кылдыр дужаазын дээш,
Идам бо-ла
Шыйып, бижип, тайылбырлаар.
Дожу эрээн
Часкы хемни кавысканның,
Доңуарар дээш,
Чайып, соодуп ыглаары дег —
Салым-чолдуң
Тараазы үнер чаа кур черге,
«Чашпан сиген»
Тарыксаарлар база турган:
«Бодам, Ира,
Бодуң бөдүүн тудугжу кыс.
Инженерлер —
Идегел чок. Көре бээр сен.
Божуу дүрген
Душтуктуг деп карадап көр,
Бот кыс боорга
Дуурайлап турары ол тур»...
«Эртемниг сен,
Эжин-өөрүң сөзүн дынна:
Эки кыстар
Эңмежок тур, шилип ап көр.
Чараш-даа бол,
Чаа келген уруг-ла-дыр,
Чана бээрге —
Чааскаан каар сен. Ону бода»—
Адааргалдың
«Сүме»— хову күштүг-даа бол,
Аралашкан
Чүрөктер аа бүзүрөвээн.
Чашкын соонда
Шапкын хемниң агымы дег,
Моондактарны
Боттары-ла үрей шапкан.

IV

Ырак тургаш
Ынакшыыры берге дижир.
Ындыг эвес,
Ылап шынын билип ап көр.

Ынакшаанын
Көрүксээштиң чүрек дойлур.
Ынакшылдын
Хөөнү кирип ырлаар чүве.
Саян ашкан
Чагааларны номчуур болза,—
Чаңгыс эвес
Чайгы хүннер негеттинер.
«Ужуп ор мен.
Уткуп ал»— деп медээ алгаш,
Амырааштын
Аэропортче Идам хапкан.
Чараш дирткен —
Чаа Сибирь хоорайдан,
Чартык-ла хүн
Чаражы кыс чедип келген.
Сагынышкан
Чалыыларның чаңы ындыг —
Чоогунда
Чонче көрүп, бижиургээннер.
— Дээди сургуул
Бирги чылын доосканың — дээш,
Девидексеп
Бир-ле куспак чечек сунган.
— «Четтирдим че,
Хөйүн аа»— деп сөглөп чорда,
Чедирер дээн
Көккүр «Волга» маңнап келген...

* * *

Дээрниц чечээ —
Дүмен сылдыс чивецнешкен,
Дедир салгын
Дүргедексеп, хатче шилчээн.
Ындынналдыр
Шөйген демир ырлашкылаан,
Ынакшааннар
Шөлээн бодап хөөрешпишаан.
Эрги бүрү
Тогланчызы херечи бооп,
Эргиминиң
Тонунда бо көстүп чорда,
Эскет чоктап
Идам ону кактавышаан,

Эрний кыска
Идегелин сөглөп чораан...
Магаданчыг
Чайгы дүннүң каазын көрүп,
Бажыңынче
Чанып орда кыйгы үнген:
«Айыыл болду!
Дузалаңар, күжүр чонум!»
Аймаан Идам
Турбайн-даа ынаар маңнаан.
«Күжүр дунмам!
Улус чондан кыйгыржып көр!
Хүнүм болган
Уругларым өрттендилер!»
Иениң ол
Дуза дилээн кыйгы сөзүн
Идам билген.
Тура дүшпейн, өртче халаан.
Бяш бажың
Соңгазындан ыштыг чалбыыш,
Ырма-сынчыг
Соксаал чокка дүргектелген.
Инженерний
Чүрээ дидим, өлүм билбейн,
Изиг отче
Шургуп кирген. Көзүлбестээн.
Орай дүн бол
Хамык улус чыгып келген,
Ол-бо халчып
Кандыг хемчег албаан дээрил.
Чаштарны дээш
Идам чүге саадаан деп,
Сагыштар-даа
Изиңейндир аарып турган.
Хенертен-не
Хеви безин чалбырааштыг,
Идам бо-ла
Изиг өрттен көстүп келген.
Кужактааны —
Ийистерже чүнү мурнай
Кускуннапкаш,
Ие күжүр шурай берген.
Айыыл кээрге,
Арга-хорга дораан тыптыр —
Чыылганнар

Шымда дегийт хөделгештин
Дүвү-далаш,
Дүрген дуза чедирер дээш,
Эмнелгеже
Эрес эрни алгаш барган.
Карангы дүн
Болуушкуну сеткилдерни
Хайымнадып,
Бодандырып оожургатпаан.
Эрес-дидим
Чорук кылган инженер дээш
Эштин-өөрнүн
Чоргаар сөзү дыңналгылаар.
Хөөкүй Ира
Көнгүс ол дүн карак шиммээн.
Эмнелгеде
Эргиминче ону киирбес.
Өртең күштүг,—
Өлүп болур. Ынчалзажок,
«Оожурга,
Орталан»— деп, улус сургаар.
Шагы безин
Чылдар ышкаш сагындырар
Чайгы дүннүң
Чылбас, атпас өштүүн канчаар.
Хову-Аксы
Кызыл-биле чугаалашкан,—
Кооладыр
Кыйгы сөстөр чагы дамчаан.
Дүне болган
Айыыл-халап медээзинден,
Дүвү-далаш
Аъттанган дег хүн-даа чыраан.
Чагыдыпкан
Самолетка Идамны алгаш,
Кызылдыва
Хыыладыр ужудупкан.

V

Күжүр кыстың
Сеткил-чүрээ сагышсырап,
Күске чедир
Черле чүнү бодаваан дээр.
Сагыш ышкаш

Сарыы тургаш, калгып чорааш,
Эмнелгениң
Эжинге бо көстүп келген.
Арын-бажы,
Холу, буду шарыглыг бол,
Амыраанга
«Кончуг эки сегип тур мен.
Сагыш човап,
Хөлзевейн өөрөн, сарыым.
Чайын таптыг
Хөөрежиил»— деп, Идам чагаан.
Эргиминиң
Эриг, чымчак сөзүн дыңнап,
«Эмнелгеден
Элекке-ле үнмейн көр»— деп
Чагып туруп
Чарылгаштын өөренир дээш,
Саян ажыр
Сагышсырап чорувуткан.

VI

Чайның, күстүң
Санныг хонуу эрте берген.
Хөвөң ышкаш
Хөгжең ак хар черни шыпкан.
Холда, бутта
Сорбуларын көрүп ора,
Коргунчуумну деп
Бажын чайып, Идам бодаан.
Чечек ышкаш
Чаражының чуруун көргөш,
Сеткил дойлуп,
Сагыжы хей дүргедексеп,
Көрүнчүкче
Көрүп тура, улуг дынган.
Көвей бодал
Хөрээн долуп хайымнаткан:
«Күжүр ием
Төрүп берген чараш арны,
Хүл бооп хуулган —
Төөгүмнүң кончуун ыңай.
Хып дээн чалыы
Чылдарымдан эгелээштин,
Кырыгыже

Шынап мындыг чоруур тур мен.
Сагыш-чолдун
Аарыын аарып, мунгагданып,
Салдыныпкаш
Арагалап будалыр бе!..
Ындыг эвес!
Ынчаар черле бодавайн көөйн.
Төлөптиг бооп
Төрүттүндүм. Ынчаар өлүйн.
«Чонга болгаш
Партияга бараан бол!»— деп,
Чоруурумда
Башкым менээ сөглээн болгай.
Чараш-чалыы
Шырай туржук өлүп болур,
Чамдык ындыг
Шынны негээр үелер бар...
Хөөкүй Ирам
Көрзе, мени танывас боор.
Кады чурттаар
Халаданчыг эпчок-даа ыйнаан...
Кижиг төлүн
Хилинчектеп чораш чоор мен.
Аныяк кыс
Аас-кежин тыва бергей
Чаа-дайын
Халавындан өскүс арткан,
Чаражымны
Кажанда-даа кагбас дээн мен,
Ынчалзаяк
Шак ол күзел боттанмас-тыр,
Ынак болуп
Чааскаан чурттап арткай-ла мен...»
«Өөредилген
Эки дооскаш, оруунну тып
Өңнүктөр бооп
Эдержир бис. Байырлыг»— дээн.
Хамык чүүлдү
Сайгарылдыр бодап тургаш,
Кадыгланып
Чагаа бижээш чоргузупкан.

VII

Солуннарга
Дээди Совет чарлыы үнген.

Соннуг-мурнуг
Деткип, өөрүп байыр туткан,
Чагаалар-даа
Саат чокка кээп-ле турган.
Идам ынчан
Идегелден сорук кирген.
Сагыш тааржыр
Салым чолун кадар эшти,
Чаңгыс катап
Частырыг чок шилип тывар.
Ховаганнар
Чечек баштап тояап ужар.
Хоозун, куруг
Сеткилдиглер аңаа дөмей.
Каникулда
Иразы дораан келген.
Хандыр бодап,
Идамын ол сургап, чагаан.
Күжүр эжи
Өртең, холаң болган-дыр дээш,
Хүнүн бодап
Өскерилбес уруг болган.
Чалы шаанда
Чазар, тениир кижилер хөй.
Ылаңгыя
Ынакшылдан болур чүве.
Сагындырып,
Чагып ор мен. Боданыңар.
Ынакшылды —
Ылчың, тенек ойнаваңар.

IX

Ажылынче
Идамны дек үндүрбээннер.
Ажыныксап
Ижин сактып, хорадааштың,
Комбинаттың
Парторугунга, эргелелге
Хомудаксап,
Байгы шынны бүзүрөткен:
«Мени кээргеп,
Меңээ эки болзун дигеш,
Силер мени
Шимчетпес деп турар силер.

Бодап көргөр
Бодум көнгүс анаа-дыр мен.
Бүзүрөңөр
Бүгү чүвө эки болур.
Шыйыгларым
Чыдып берди, харааданчыын.
БЯ ол дээш, —
Заводтуң тудуу саадаар,
Оон-даа өске
Озалдап боор чүүлдер хөй-дүр
Оода мону
Оваарып-даа көрүңердаан...»
«Идам, дыңнам...
Изигленген херек чок боор
Кадыың бода
Кажан-даа бол ажылдаай сен.
Канчап билир,
Кадыг ажыл кылырындан...
Хорадава.
Коргар-дыр мен. Сегип ап көр».
«Канчап билир?!
Инвалид дээш хостаар деп бе?
Кажанда-даа
Инвалидке санатпас мен!
Соңгаарладып,
Чоортулап манап болбас —
Чалыы күштүг
Шалыпчылар тудуу тур бо.
Эмнелгеге
Кежим өртең өлүп чыттым.
Эжим-өөрүм
Кежин берип диргистилер.
Кижилерниң
Ачызында дириг артым.
Кижилер дээш
Ажыл-үлүүм, билиим бээр мен...»
Маргып тургаш,
Мартта Идам ажылче үнүп,
Сагынганы
Чаагай ижин холга алган.
Часкы херел
Соңга өттүр чайынналып,
Чаагай чолуң
Чогузун деп сөглөп турган...

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Монгуш ОЧУР-ООЛ

БҮҮРЕЛДЕЙ

(Тоол)

Шагның шаанда, кижиге төрө
Чаа тыптып турар шагда,
Чеди сарыг оолдарлыг,
Черниң чексээ, сугнуң суксаа,
Сыяп, чазый, тотпас, бөкпес
Чылбыга-Моос тыптып кээп-тир.

Амытан чон дөгөрезин
Арттырбаста кире берген.
Бүгүдениң аразындан
Бүүрелдейге дужуп келген:

— Бүүрелдей, бүүрэн, баарын —
Бүтгүр бодуң чийин деп — дээн.
— Менден артык шарым бар-дыр,
Мени чивейн, ону чи — дээн.

— Сени чилсе, шары кай баар,
Сени баштай чиир мен — дээн.
Күжүр эрни Чылбыга-Моос
Хүлүп алгаш, өөнгө келген.

Оон база чоруптарда,
Оолдарыңга мынчаар чагаан:
— Аагайлап көгүтсе-даа,
Адырбаңар, оолдарым.
Ыштап, шиштеп, быжыргаштын,
Ынчаш таптыг чиир чүве...

Чылбыга-Моос чоруй баарга,
Чыдып калган чеди оолду
Бүүрелдей-даа чүзү боор ийик,
Бүдүү сургап туруп берген.

— Аваңар ээп келгижеге
Адыргаштын салыптыңар,
Солун, чараш кайгап ханмас
Согун, чадан чазап бээр мен.

Ону дыңнааш, Бүүрелдейни
Оолдар барып адырыпкан.
Ша-даа четпейн, Бүүрелдей
Чаны чазап, доозувуткан:

— Аалыңарны дөгереңер
Алды катап долганыңар.
Чарышкаштын эрткен кижини
Чаны дораан алгай-аан дээн.

— Ындыг-дыр — дээш, оолдар шупту
Ыңай болган чүвең иргин.
Бүүрелдей-даа чүзү боор ийик,
Балды туткаш, хаалгага
Бүдүү кедеп турувуткан,
Баштай кирген оолдуң-на
Бажын орта дырт-ла кылыр,—
Барып дүжер, мындыг болган.
Чеди оолду даялааштын
Узун, делгем орун орта
Чергелештир чыскаай салгаш,
Удаан кылдыр шуглап кагган.

Одун салып, пажын, тиккеш,
Ооң соонда эжик, дөрге
Алгыг болгаш кызы аастыг
Азааш үңгүр казып алган.

Чылбыга-Моос чилбиленип,
Чылгаттынып кирип келген:
«Бүүрелдейни өлүргештин,
Бүүрээни дүлүп кааннар-дыр.

Оолдарым кежээзин аар,
Ол-ла болгай, ам-на чиир-дир.
Оолдарым, туруңарам!»
Олары-даа шимчеш дивээн.

Чоонган дээш, дүвү-далаш
Чоорганын ажа каапкан:
Оолдарының бажын кескеш,
Ону шуглаан мындыг болган.

Сырбаш кынгаш, менней берген
Чылбыга-Моос алгыргылаан:
— Бүүрелдей, кайда бардың?
Бүүрелдей дөрде аа дээн.
Дөрге баргаш, кыйгырарга,
Эжикте ооң үнү үнген.
Эргин адаан бакылаарга,
Элээн делгем үңгүр чыткан.

Чылбыга-Моос үңгүрдүве
Сыңмай-сыңмай, кире халаан
Кызы аастан Бүүрелдей
Бачым далаш үнүп келген.

Кызыл от дег караа чайнаан
Магачын бо үнүп орган.
Бажы, хөрээ үнүп кээрге,
Балды-биле үзе шаапкан.

Хамык чонну кырар четкен
Халаптыг ол Чылбыганы
Бүүрелдей ынчаар базып,
Бүгүдениң тынын алгаш,
Оюн оя, чигин чире
Олчаан чурттай берип-тир оо!

Маадыр-оол ДАНЗЫН

МЕГЕЛЕТКЕН ТЕВЕ

(Тоол)

Арга-эзим шыргайы дег,
Адыр-мыдыр мыйыстарлыг,
Куспак долу, кулаш чыгы
Кудуруктуг Теве чораан.

Дендии изиг бир-ле хүндүс
Демги Теве хемге турда,
Эзим чурттуг Сыын келгеш,
Ээрежип туруп берген:
— Улуг Дойга баар-дыр мен,
Удатпас-даа чедип кээр мен,
Адыр, чараш мыйызыңны
Ачыладып көрөм, акый?

Сыынга Теве бүзүрөпкөш,
Шылатпайн-даа бере каапкан.
Дедир аарда, болчашкан чер —
Демги хемниң ол-ла уну.

Удатпаанда, Тевеге аът
Ужуктуруп чедип келгеш,
Мурнун орта мөгейгилеп,
Муңгаранчыг дилей берген:

— Найыр-дойга баар-дыр мен,
Нарын хептиг чоруур болгай,
Аажок чаагай кудуруунну
Ачыладып көрөм, акый?

Аътка Теве бүзүрөпкөш,
Куспак долу, кулаш чыгыс
Кудуруун-даа ол-ла дораан
Адыра соп беривиткен.

Аът биле Сыынны манааш,
Амды Теве демги хемге,
Айда, чылда туруп келген,
Азааннары сураг болган...

Биеэ Теве оон бээр-ле
Көргөн уунче карак салбайн
Бир-ле чүве манагзаан дег,
Хөлчөк үр-ле кайгаан турар.

Элдеп чиктиг мындыг чаңчыл
Энгин Тевээ тывылган дээр,
Кезик чамдыын хөөрөп берейн,
Кедээр оргаш дыңнаңарам;

Аьрга чурттуг кажар Сыын-даа
Ажык черге үнмес болган.
Дендии чараш мыйыстардан
Теве ынчаар чарылган дээр.

Сыында мыйыс — Тевенин-дир,
Ынчангаштың ирип-чыдып,
Чылдың дүжөр, черге калыр
Ынаныш чок болганы ол-дур.

Тевени Аът мегелеп каан:
Демги Сыын дег келбейн барган.
Теведен Аът ынчангаштың
Дезер-хояр апарган дээр...

Ынаныш чок Аътка, Сыынга
Ынчалдыр кээп мегелеткөш,
Бүзүрээчел хөөкүй Теве
Бүдүш-сынын үрөп ап-тыр.

Светлана МИНДРИЯ

ДИИҢЧИГЕШ

Чечен чугаа

Долгандыр шип-шимээн... Сактырга, бүгү-ле чүве — оът-сиген, селбегер улуг ыяштар, аргада дириг амытаннар бол-гаш куштар диңмирээшкинниг чайыктың эрте бергенинге бүзүревейн, хоруй берген, ооң ам-даа уламчылаарын манаан-зыг. Чүгле мен чаглактанып олурган черимден туруп, оруум-ну уламчылап базып ор мен. Суур чоогу алаак черниң мын-дыг оожум, шимээн-дааш чогу сагышка арай эпчок. Анаада арыг ишти мындыг ыржым эвес, ында-мында кушкаштар мы-жырашкан, ыяштарның бүрүлери салгын аайы-биле сылы-рашкан турар. Ынчаар-ла оожургаан бойдусту магалап, эл-депсинип чоруп олура, бир-ле чиктии сүргей ыт дыңнап кааш, сырбаш кынны бердим. Тура дүшкеш, дыңнааладым. Арай-ла үзүктелчек, кижиде ишкирнигиң ыглаанзыг. Мын-дыг үеде арыг иштинде кым чүү кижиде оорар чүве боор. Сести аарак, ол ыттың уунче базыптым. Кылаштап оорарымга, ыг-лаан кижиниң үнү улам тода апарды. Баштай-ла селбегер тал доорзунда кызыл-даван буттарны эскерип кааш, чанынга чеде бердим.

— Эй, кым сен бо? — деп айтырдым. Буттар дораан ыяш артынче чаштына хонгаш, ишкирнири соксаш кынны берди. Ыяшты оожум долганып кээримге, ында алды-чеди хире

харлыг бичии оолчугаш ыяшче улам сыңнып, корткан-даа, өөрээн-даа хевирлиг, арнын өрү көдүрүп алган, чаштың кайгамчыктыг арыг, бүзүрээчел карактарын менче хере көрүпкөн тур. Бүлдеңнээн карак чаштарындан ол карактар улам кылагар, дозур-кара апарган. Хере көргөн карактарын шийиптерге, эртенги шалың дамдылары дег, ийи карак чажы борбаш-борбаш кылдыр, оолдуң калдар арнын куду ийи орукту изеп бада берди. Ол-даа сөөлгү чаштар болган боор.

— Чүге ылгап турарың ол? Кортун бе азы аза бердин бе?— деп, иштимде ону чаптазымза-даа, бо хире апарган оолдар чассыыр хөңнү чок боор чүве болгай деп бодааш, арай шыңгыы үн-биле айтырдым.

Оол довурактыг чудуруктары-биле карактарының чажын ийи холдап дүргөн чода тырткаш, чиик улуг тынды. Ооң байдалын дыка эки билип тур мен. Ол корткан-даа, аскан-даа. Күжүр чугаалаар дээрге, кортук багай кижичи деп баар, а мегелээр деп чүвени билбес.

Ооң чанында, черде чыткан бөргүн көдүрүп кактааш, бажынга эде кедиргеш, холундан чедип алдым:

— Че, тура халы! Кады чоруулу!— дээримге, дыңнангыры кончуг, чөрүшпейн туруп келгеш, мээң-биле кожа базыпты. Ында-хаая иш тыртынып каап чор. Суг кыдыынга чедип эккелгеш, «чунуп ал» дээш, эктинден эрикче бичии иде кааптым. Эрикти куду хокпаңайндыр маңнап баткаш, чыда дүшкеш, суг ижип алгаш, оон холдарын, арнын чунуп алгаш, хөйлециниң эдээнге чоттунуп алды. Оон мээң чанымга эеп кээрге, мен ону бодум безин билбейн чарашсынып, кайгай бердим. Мурнумда демги коргуп ыглаан калдар арынныг оол эвес, а кызыл чаактарлыг шопугур эриннерлиг шоваа оолчугаш апарган. Карактарның эрезин чүү дээр, артында-ла шокараңайнып турар!

Ооң карактарын көрүп тура, бичемде акымның тудуп эккеп бергени, азырап турганым диинчигешти сактып келдим. Бир-ле катап ону чемгереримге ынавас, кудуруун шала кырынга сула чадыпкан чытканын көргөш, кырган-ачам хөлчөк сургаан:

— Чырык өртемчейде кандыг-даа дириг амытан оран турлаглыг боор чүве. Хоругдалга таварышкаш, арга-ыяш аразынга туразында хостуг амыдыралын сакты бергени ол-дур. Ону салывыт, кызым, тынныг чүве хилинчектевес чоор. Ындыг кадыг сеткилдиг чорбас, кижичи кээргечел болур. Карактарын көр даан, муңгараанын — деп, сөөскен дазылы даңзазынга дүңзе таакпызын тип ора чугаалаарга, диинчигежимни

дыка-ла кээргээн ийик мен. Чаш чүрээм шуут-ла саргыц, бодум безин ыглаар чыгыы турган мен.

Ынчан диинчигежимни алгаш, суур кыдыы арыгга чеде бергеш, ооң-биле чарлыр хөңнүм чок, ынчалза-даа кырган-ачамның чугаазын сактып, диинчигежимни суйбап, эргеледип орарымга, бодунуң өскөн-төрөөн чери арга иштин көрүп кааш дүвүрөп, бажын ол-бо талаже эргилдирип, карактары шоваа-зы кончуг чайнап келди. Оомну черге оожум салыптарымга, хосталы бергенинге шынзыкпаан-даа ышкаш, хоруп чыда, хенертен менче чаптанчыг, чараш карактарын кажарзымаар кылчаш кылгаш, кудуруун «байырлыг!» дээнзиг чая каап-каш, арга эзиминче караш диди. Ойт-сиген, ыяштар аразын-га мен ону дораан чидирипкен мен. Элдеп чүве, ынчан менде бичии-даа хомудаар чүве чок, харын сагыш-сеткилим кончуг чиик, бир-ле чаагай улуг үүле бүдүрген кижии ышкаш, хенертен дыка өөрүнчүг апарган. Диинчигежим эзиминче, а мен аалымда кырган-ачамче өөрүшкүлүг маңнапкан мен.

Сеткил-сагышты доюлдуруп кээр чаш чылдарымның сактыышкыннарындан адырлып, оолче көрнүп кээримге, менче дүжүп калган диштери курзуя берген хүлүмзүрүп тур.

— Ээ, сени-даа, диинчигешти!— дээш, оолдуң эктинден чартыктай кужактап алдым.

— Диинчигеш?!— дээш, оол хаваан дүйүп чоруй, холумну эктинден дүжүр силгий каапкаш, аргаже муңгаргай көрбүшаан, ам база ыглаар чыгай берди.

— Канчап бардың?

— Ди... Диин... Диинчигежим — деп, келдирлей аарак чугаалай-дыр,— диинчигежим аргаже дезе берди, ону сүрүп чордум — дээн соонда, карактарында ам мырыңай чаш долуп келди.

— Ыглава, че. Мындыг улуг эр кижии канчап ыглаар боор. Ам удавас школага өөренир болгай сен — деп, оолду оожуктуруп,— ол кандаай диинчигежинил?— деп айтырдым.

— Мындаа акым сугну эдерип чорааш, дузакка туттуна берген диин тып алган мен. Оолдар ону одагга быжырып чиир дээрге, мен ыглап тургаш, дилеп алган мен. Бажыным-га эккелгеш, ачамга бичии шаараш үгек кылдыртып алгаш, аңаа азырап турган кижии мен. А бөгүн ону үгээ-биле хевээр арыг иштинге агаарладып чордум. Оон черге салгаш, бичии маңнап алзын деп бодааш, ооң будунга удазын баглап чыдырымда, холумдан ушта халааш, дезе берди. Мен ону сүрүп маңнап турумда, чаъс чаап келген. Ыяш адаанга олурдум. Диинчигеш ам та кайда?— дээш, оол долгандыр ыяштарже

дилегзинип көрүп туру. Диинчигеш ам катап эеп келбизин ол эки билир болгаш, хомудааны арнында илден болду.

— Адың кымыл?

— Орлан-оол.

— Хомудава, Орлан. Диинчигештин десе бергени харын эки-дир. Бир эвес өлүмден чарып алган болганында, ону хоругдалга тударга, кайын боор. Ынчаарда-ла салыпкан болзунза, ол сени «дыка-ла эки оол-дур, мени өлүмден чарып алгаш, салыпты» дээр-ле болгай. Канчап билир сен, ооң бир-ле черде авазы-даа бар болурун. Сен ону кажалап алгаш турунда, ол бодунуң авазын, кады ойнаар эштерин-даа сактып, чалгаарап, хинчектенип турган чадавас. Бир эвес сени мындыг ээн арга иштинге чааскаандырыңны кажалааш, олуртуп каан болза, кандыг болур ийик? Диинчигеш эзиминге хостуг чурттазын, а бис чоруптаалы, Орлан — деп, хөглүг чугааладым.

Орлан ам-на частып, муңгаралындан адырлып, бодунуң ол ышкаш муң-муң үе-черге эштери дег сагыш амыр, омак-сергек, шоваалаң болуп, орукта чыткан чинге ыяшты мунуп, кымчылангаш, суурже углуг маңнап ыңай болду.

Чооду КАРА-КУСКЕ

ЭРТЕН

Хүннүд караа сонгам өттүр,
Хүлүмзүрүп кирип келди.
Улуг уйгу херээ-ле чок,
У-ух-кай! Дүрген тура халыыйн.

Өөрөнгөн чаңым-биле
Соңгам караан ажыдар мен,
Өрээл иштин арыг агаар
Сонуургаан дег долуп келир.

Гимнастика кылып аарга,
Кижиге сергек, шоваа болур —
Экизин аа, бирээ, ийи!
Экизин аа, бирээ, ийи...

Ол-ла дораан, саат-даа чок
Орун-дөжээм эдип каар мен.
Шала кырын өл пөс-биле
Чалгааравайн чодуп каар мен.

Сандайымны бедиктенгеш,
Саваннанып чунуп аар мен.
Арным, мойнум, холум, дижим
Арыг, чараш. Көрүңердаан!

Эдик-хевим эде кеткеш,
Эртенги чем чииримге,
Амданны-даа аажок болур
Ам-даа бээйт!—деп, дилей бээр мен.

Фартугум кедипсимзе,
Багай эвес ажылчын мен.
Аяк-сава, столдарны
Аштап, чуп каар кежээ-ле мен.

ЧАШТАР-ДЫР БИС

Садикке келиримге,
Чажыттарым ында болур.
Одуруглай чыскаалыпкан
Ойнаарактар манап турар.

Ында аът бар, мында — дилги,
Ракета, матрёшка...
Кайызы-даа чараш, өңгүр
Кандын шилип алыр чоор че?

Ракета мунувуткаш,
Ырак Марс четкеш кээйн бе?
Чыраа-саяк аъттан мунгаш,
Чындыннадыр ужугайн бе?

Оюн, шүлүк өөредир
Оюмаа дээр угбавыстың
Айтып берген чараш ырын
Ам-на, харын, бадырыптаал:

«Черниң кырын каастаан
Чечектерге дөмей,
Чаагай шагны күзээр
Чаштар-дыр бис, чаштар-дыр бис.

Аяс дээрни көрүп,
Арыг агаар тынар,
Чараш, омак, хөглүг
Чаштар-дыр бис, чаштар-дыр бис.

Хүннүн караа бисче
Хүлүмзүрүп келир,
Чаптанчыг-ла чаңныг
Чаштар-дыр бис, чаштар-дыр бис.

Садиктерге өзер
Салымывыс чаагай,
Чазак, Намга чоргаар
Чаштар-дыр бис, чаштар-дыр бис».

ОЙНААР ШӨЛГЕ

Арыг агаар биске
Аржаан-биле дөмей,
Ынчангаштың аңаа
Ынаавыс-ла хөлчок.

Өөрүм-биле кады
Ойнаар шөлгө келдим,
Өрү-куду шурап
Омак-хөглүг тур бис.

Ээй, Вова, бээр кел
Сайзанактан ойнаал!
Элезинни тапта,
Чараш бажың тудаал.

Ак-кыс биле Аня
Аскаңгырлап чорлар.
Бөлүк оолдар дуу ол
Бөмбүк ойнаан турлар.

Арыг агаар биске
Аржаан-биле дөмей.
Ынчангаштың аңаа
Ынаавыс-ла хөлчок.

ЧАНЫПТАР БИС

Узун, кыска, сарыг, кара
Уруглар-ла садикте хөй,

Дөгөргөзү мээң үем —
Дөскөлчөк-ла чажыттар бис.

Холдарывыс тугтунчупкаш,
Хороводтап ойнаар-даа бис,
Чаржыр, ырлаар, танцылаар —
Чалгааравас чаштар боор бис.

Өөрүм-биле ойнаар дээштин,
Үе-шак-даа эскербес мен,
Өөрүшкүмнү олар-биле
Үлежир дээш, ындыг боор мен.

Канчаңгаш-ла көөрүмгө,
Кара кежээ дүшкөн болур.
Авам, ачам бо-ла келир —
Ам-на харын чаныптар бис.

Эртеңге дээр байырлыг! — деп,
Эштеримче холум чайгаш,
Садикке көргөн чүүлүм
Чанып келгеш, хөөрөп бээр мен.

1967 г.

Ж

Монгуш ЭРГЕЛ

БИЧИИ БОЛАТТЫҢ ТЫВЫНГЫР ЧОРУУ

Колхозтуң хоюнуң кадарчызы Монгуш Дамбылдын чаш оглу хенертен аараан.

Казанак бажыңыңа он ийи харлыг оглун арттыргаш, Дамбыл мынчаар чагып каан:

— Көрдүң бе, оглум Болат, бажыңга хүнзе! Хоюнну арга-же киирбейн, ак черлерге кадарып хүнзээр сен. Тайга черге ыт-куш чоруурун чадавас. Мен кежээ чедип кээр мен.

Кула аъдын тергелээш, Дамбыл аараан оглун болгаш оон иезин суурга сөөртүп кээрге, эмчи чок, ырак черге чалалгага чоруткан болган.

Ам канчаар, аактыы улам-на кедереп олар чаш уругну көрүп олар эвес, дөмей-ле кежээликтей эеп кээр мен ыйнаан дээш, каракты шимгеш, шуут-ла кожуун төвүнче шөйүп-кеннер.

Чер-чери ээн тайгада казанак бажың чоогунга чааскаан хой кадарып хүнзээри улуг-даа кижиге анчыг. Болат хой дайгырарга, оон чингежээк үнүн аргалар, арыглар, бедик дуруглар өттүнгүлээр. Ыттавайн чоруурга чиктии аажок, шып-шын-на чүве.

Арга-арыг, оран-делегей удумзурай бергензиг сагындырар.

Ынчангаш оол анчыг шыпшыңны үрээри-биле албадаттынып ырлагылап чораан.

Хүн барыын сыннар бажынга олуруп чорда, Болат хойларын бөле хавыргаш, кажаалап алган.

Даштын улуг хүрэн дыт дөзүндө одагга анаа-ла от-даа салган.

Ачазының келир оруунче оолдуң ала кара-ла ынаар.

Ачазы ам-даа сураг-ла, сураг!

Бажыңның чанында хемчигеш кырын куду ийи кара кускун бир-ле чүве булаашканзыг, аас-алыштыр алгыржып батканнар.

Эки эвес медээ. Кускуннар кезээде сектер дилээр дээрзин Болат билир. Олар бөрүлөр эдерип чоруурлар.

Бедик сыннар хүрээлээн тайга хеминиң карангылаачалы кончуг боор; хүн ам-даа четче ашпаанда безин хөлүйтүр, дуй тудуп-ла келир.

Болат мурнунда, ада-иези барда, бо хире имирде хемден балыктап-даа чоруур-ла кижиге болгай, а ам чүге-ле коргуп турары ол?

Дуудукаан чаш боттуң шолук кортуу бе, азы хөйүнүң хөреңгизин кадарып, кадагалаан харысалгалыг чорукту мөдөрөп билинген пионержи чүректің чаагай сүрээдели бе?

Болат чааскаанзырал болгаш коргуушкун-биле демисешпишаан хемче халып киргеш, суглап эккелген.

Шыпшыны-ла кончуг. Бир хой чөдүрүп турар ол-ла. Ачазы сураг-ла, сураг! Оран-делегей дүрзүнчүг хөө-кара шырай тырттынып, карартыр шимдинип, хөлүйүп-ле орган. Ол аразында аал адаанга дуругда тамчыктыг уйгузундан чаа одунган кызыл үгү хүлүредиге хыйланган.

Оол бажыңынга кирип келгеш, бичиге сонгадан ачазының келир уунче кызымаккайы-биле көрүп-ле, көрүп-ле туруп-тур.

Таптыг-ла ол өйдө, ачазының келир оруунуң уунда, чыраалар иштинде, ийи кижиге дүрзүлериниң күдүженейндир кедеп өскөп органын Болаттың шолбан карактары көрүп каан.

Бөрүгө хенертен ужуражып келген чүве ышкаш, оолдуң арны изиш дээш, чүрээ дывылай берген.

«Чаа тургустунган колхозтуң хөй тараа, сигенин өрттедип турган хоралакчылар туттургаш, бажыңнаткан. Ынчалза-даа олар дургуннай бергеннер» деп каш хонук бурунгаар шаг-даа даайының маңаа хайдынып чораанын оол бодай тыртып келген.

«Дезер бе, аргаже маңнаар бе? Чок! Ынчаар болзумза, болар мени өлүрбөзө-даа, хамык хойну кырып кааптарлар» кылдыр чаш төл бодангылаан.

«Бо дайзыннар ам-даа мырыңай чанымда эвес-ле болгай, бажыңда кижилерге дыңналдыр алгырып чүве чугаалаан ки-

жи бооп, даштыгаа барып чугааланzymза кандыг ирги?» деп, элдеп бодал оолдуң бажынга шокараш кылынган.

Ынчангаш ол кортканын намдадып, соок суг пактагылаан. Үнүн шенээрге, мырыңай пат, сирилеш дээш ыгланайны бээр.

Бажынче суг саарып, үнүн аяр катап-катап чазап эгелээн.

Ынчалза-даа мынчаар хөй үе тудуп болбазын сакты хонуп келгеш, күжүр эр үне-ле халаан.

Одагда ак саазын чытканын көрүп кааш, ол сагыш анчып, бүгү күжүн чыып алгаш, анаа-ла, ада-ием чанымда мен кылдыр бодал, алгырып-ла үнүп тур.

Таптыг дыңнаан болза, ол үн баштай аажок кошкак, сирилээш турган, ынчалза-даа, чаяан бооп, дайзыннар ону эскербээннер.

— Аа даай! Таакпылап орган черинде папирозуң каапкан-дыр сен. Аппарып бээйн бе? Чаа! Одуң кайда чүвөл? Аа, бо чыдыр!

— Будукпан акый! Сен чүве кагбаан-дыр сен бе? (Колхозта комсомол даргазы эрги шериг Будукпан мындаа маңаа Болаттың даайы-биле кады чораан чүве-дир. Оол ону сактып келген).

«Ойт, дыка хөй кижилер адап болбас» деп, Болат серт кылынган, ынчалза-даа ам канчаар дүүрээн херекти уламчылаар апаар.

— Идик ораашкыны бе? Аа, аппаратан чүвени чүге эккел деп орап сен ынчаш? Хей-ле дилеп турдум ышкажыл.

Ам арай оожум чугааланган.

— Чүге алгырбас чүвөл, акым? Қымнар дыңнап кааптарыл? Бистиң бо черде кылаштажып чоруур улус чок! Ындыг бе, акый. Чээ! Ындыг болза, ам дораан кире бээр мен, даай!

Олчазынче шураарыңга белеткендир хереп келген араатанны дег коргунчуг ийи эжеш карактарының ону өттүр ерүмнөп чыдарын оол бүгү боду-биле медресеп билип турган.

Болат эжикке чугааланып-тыр:

— Эжикти тырткыштап каайн бе, даай? Тырткыштавас бе? Чаа!

Хемчигеш ол чарында даг бажынга бузуп хүнзээш. Дамбылдың тергеленгеш чорупканын-даа, бичии оолдуң чааскаан хой кадарып хүнзээнин-даа мага хандыр көргөннер.

Олар хүндүс-ле халчып кээр дээш, улуг орук кежеринден кемзинген, хүндүс черле эпчок, бисти сүрген улус-даа кыры-выска чедип келири чадавас болгай дишкеннер.

Ынчангаш хүн ажары-биле кады-ла олар хемни маңнажып кежип келгеш, чыраалар аразыңга бичии тыныш ан-

нып ора, оолдуң элдептиг чугаазын дыңнап чыдарлары бо.

Олар чартык ай ажыр тояап кылашташкаш, арып, турганындан, араатанзып, оол бичии-ле удурланза боой соккаш октаптарынга белен келгеннер.

— Уваа, бо кончуг исчи ыттарның бисти мында сүрүп келгеннери ол-дур, көрем — деп, чоокта чүлүттүнмээн көк сегел салы агбайып олулар улгады бергени каржы химиренген.

Ыйбаң куу арынның аныяк кижии аңаа чигзинген:

— Канчап чедип келгеннери ол, ынчаш?

— Аыт-хөл безин мунмаан көрдүң бе! Бо Дамбыл деп чүвени база өжөгээр чорудупканнар боор, бисти дузакка кирген торлаа дег чиик тудуп аар дээш аан. Арыг иштин өрү чадаг чылбыртып келгеннери ол-дур.

— Изиг-ханнап хонар дээн чүве болбас ийикпе — дээш, кылбан куузу чараазын сыртыгылаан.— Айлык хүнезинни-даа моон хөмелеп ап болур турган. Тергиин ирттер мында болгай. Кончуг сөөгүн сөөрткеннерни!

— Харын-дээ! Хевирин көрүп, барып дыңнаалаар бе, чү-нү чугаалажып чыдыр эвес.

— Кым барып дыңнаалаарыл, ынчаш?— деп, аныяа шугул сымыранган.

— Сен. Адыр!

— Чүл?

— Таакпы одун көрбейн-дир сен бе?

Оол бажыңга келгеш, соңга көжегезин-даа хагбаан, чырыткы-даа кывыспаан. Ол ачазының аптарада кээшпезин ораап, кывыскаш, соңгага бедидир туруп алгаш, арнын чажыра чоруй өжөгөрээң сө-ле таакпылаан.

Ашак курзук сарыг диштерин ызырнып, сөөк кара холдарын чудуруктангылаан:

— Кезээде-ле биске удур бо кончуг бөрүнүн таакпылап турарын көрем!

— Соңгаже боолаптаалам!— дээн аныяаның үнү сирлеш кылынган.

— Аа хупура — деп, ашак шугул химиренген.— Багай дүүрге-биле бо хире херии черге мону даялаар деп семеп, сени-даа! Хуртун боолар: беш адар ланчыы, чеди адар хол-боозу ында болгай. Энир чылын Кара-Хөмгө аыт-хөлдүг, ок-боолуг беш кижини безин чааскаан тудуп алгаш, шаңнадып туржук. Бис аңаа дилгиге күске-биле дөмей-ле бис.

— Хоржок боор харын. Ол бир, комсомол секретары чү-ве база бар ышкаш.

— Адыр, таакпызының оду чиде берди,бисти эскерип-даа тур боор, бо улдурук.

— Бичии ырап албааже болур бе?

Эртен болаага бараадап хүнзээш, бо чүвелер чоруй баар орта, таптыг меннип турбас бис бе, ашак. Ана, арга ишти кызыл эът турар боор он.

Ашак эжиниң чугаазынга тода берген ышкаш, сергеп келген.

— Шында-ла ынчаар-дыр, дом. Болар чорутканда, бис келгенде болгаяан.

Таптыг-ла ол үеде бичии оолдун таакпыга бажы дескинип, кускузу кээп турган.

Күжүр чаш төл коргунчуг кижилер кайы-ла соңгадан шургуп кирип келирлер ирги кылдыр бодап, ыгламзырап, бир-бир соңгалардан бүдүү харанып-ла турган.

Чайгы дүн орту четкелек чорда, ачазы биле даайынын шимээни даштын четкилеп келгеннер.

Улус чедип кээрге, оолдун сеткили чырып, боду сергеп келген. Эр харын улуг-улуг чөдүргүлээн-даа. Күжүр Болат бажыңындан туразындаазы сүргей үнүп келгеш, даайы-биле чоргаар мендилежип туруп тур.

Чүү болганын даайы дыңнааш, ам кээп сестип, дүүрээзинни кончуг мынча дээн:

— Оо, багай чүве болур часкан-дыр. Кончуг-ла эрес, маадыр болган-дыр сен, Болат. Ол дидим тывынгыр чоруун эвес болза, колхоз база бир улуг каражага дүжер, а бодуңнун амы-тының-даа айбылдыг турган-дыр.

Куулар КЕРТИК-ООЛ

ХАРГА ӨҢЕШ

Кара чааскаан базып чордум:
Карак-ла бо майтак койгун
Арыгдыва караш диди.
Аккыр тонун кедип ап-тыр.
Камгалал боор, билдиртпейн баар.
Харга өңнеш эки тон-дур.

ХЕЙМЕР ДУҢМАМ

Алды харга четкелек,
«А» деп үжүк танаалак,
Салаа базып санап билир.
Чаптанчыг чаш дуңмалыг мен.

Эрткен-дүшкен улус-биле
Экилежип, мендилежир,
Кеткен хеви арыг-силиг
Хеймер-орлан дуңмалыг мен.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

АЗЫРАП-ЛА ТУРУВУСТА...

Хаванымыс оглу-баштай
Хавадан-даа бичии турду.
Булактары халбанмайга
Кукуруза бээр-даа бис.
Эмер хензиг уруг ышкаш,
Эмискиктен сүт-даа бээр бис.

Шойтуладыр сора кааптар
Шоваазы чер кончуг чүве.
Чазыйбайны насос-биле
Шартайты-ла үрдүрген дег,
Азырап-ла турувуста
Аттыг семис улуг болду.

А. М. ГОРЬКИЙНИҢ ТРАДИЦИЯЛАРЫ БОЛГАШ БӨГҮНГҮ ЛИТЕРАТУРА

(Пролетарның улуг чогаалчызының төрүттүнгөн хоорайына ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чогаалчылар Эвилелдериниң каттышкан Пленумунга Б. С. Рюриковтуң илеткелден).

I

Горький ийи эпоханың аразынга көдүрлүп үнгөш, эрткен үениң улуг классиктиг литературазын амгы болгаш келир үениң социалисттиг чаа литературазы-биле барык-ла тудуштурган. Будулга мастерскаязының хиленчиг амыдыралындан делегей культуразының бедиктеринге чедир көдүрлүр кайгамчык салым-чолдуг кижини бооп төрүттүнгөш, ол чонундан, Волга чурттугларның күчүлүг чаагай өг-бүлезинден сорук кирген талантыны, быжыг характерни, чөптүг херек дээш демиселге маадыр чорукту уктап салган алган.

Социал чөрүлдээлерниң чидигленгенин, политиктиг болгаш угаан-бодал талазы-биле харылзааларның дыңзыкканын, пролетариаттың өскени база революстуг демиселдин кол башкарыкчы күжү болур марксисчи-ленинчи партияны быжыглап, бүгү делегейде революстуг дуржулганы чогаадыкчы ёзу-биле боттандыраарын — шак бо бүгү байдалдарны өөренип көрбейн чыткаш, XX векте литература хөгжүлдезиниң онза-

гай байдалдарын билип болбас. А Горькийниң чогаадылга ажылын ооң революция-биле, пролетар шимчээшкини-биле, Ленин база ооң тургусканы партия-биле, мурнакчы орус кижилерниң идеялиг дилээшкиннери, демисели-биле, орус культураның болгаш литератураның традициялары-биле харыл-зааларын херекке албас болзувусса, билип шыдавас бис.

Горький чогаадыкчы оруун чаа-ла эгелеп турда, ооң делегейге ужур-дузазы сөстүң мурнакчы чурукчуларынга тода апарган. 1901 чылда Джек Лондон мынчаар бижээн: «...Амыдыралды хүлээп база билип алыр талазы-биле Горький ёзулуг-ла орус кижиге. Ооң чогаалында изиг, күштүг удурланышкын сиңниккен. Ол таварылга эвес. Делегейге чугаалаар чүүлү бар болганындан Горький бижип, бодунуң сөзүн улус дынназын дээш күзеп турар».

Горькийниң сөзү хөйгө дыңналып, сая-сая кижилернин угаан-бодалынын боттанырынга салдар чедиргенин бөгүн делегейниң улуг чогаалчылары херечилеп турар.

Бүгү культурулуг делегей Горькийниң төрүттүнгенинден бээр чүс чылын демдеглээн. Барык шупту чурттарда журналдар, солуннар бо юбилейге таварыштыр чүүлдер парлаан. Горькийниң чогаалдарының чаа чыындыларын үндүрүп, ооң чогаадылга ажылының дугайында чаа номнарны парлаан. Ындыг турбуже чогаалчының ажылының утказын хажыткан, гчаа хөөн чок, шамныг чүүлчүгөштер база бар болган. Горькийге удур ыт чок сураг баар органы база хереглээн: кандыг-даа юбилей чок, Горький деп чогаалчы бар-даа болза, ол эрткен үеге хамааржыр, чогаал архивариустарының шыгжамырынче кирген дээн-даа ышкаш. Ынчалза-даа адаан-өштүг хоп-меге болгаш ыт чок чорук чүнү чугаалап турарыл дээрге, Горькийниң идеяларының, омур-хевирлериниң революсчу, хостакчы дээжи үргүлчүлөп, ооң чогаадыкчы салгалы дээш демисел уламчылап турар, ол демисел **делегейге калбак ужур-дузалыг** дээрзи бөгүн кажангызындан артык тода.

М. Горький бодунуң чогаалынга революсчу демиселдин кижилериниң өзүлдезиниң, оларның идеялиг болгаш моральдыг дилээшкиннериниң дуржулгазын — эң-не ханы каттарынга чедир бодунуң шинчилээни чоннуң амыдыралының дуржулгазын сиурип көргүскен. Социализмниң капитализмге удур төөгүлүг демиселиниң үезинде Горькийниң дуржулгазы нийтиледдин перспективаларын, ооң хөгжүлдезиниң угланышкынын база кижиге бүрүзүнүң мурнунга социалистиг тургузугнуң ажытканы таарымчалыг байдалдарны чедирип билринге дузалап турар.

II

XX вектин баштайгы хүннеринин бирээзинде бижээн чагаазынга ынчан Нижний Новгородка чурттап турган Горький мынчаар бижээн: «Чаа векти сагыш-сеткили сергелең, ал-боттары кадык кижилернин улуг компаниязынга аажок чаагай уткудум. Чаа век угаан-бодал чаартылгаларының веги болур дээрзиниң бадыткалы оларда. Идегел кончуг күчүлүг күш, а олар күзел-бодалдарының (идеалдарының) хажык чогуңга бүзүрөп турарлар». Нижний Новгородтан Петербургче адрес-тээн чагаазынга мынча деп немеп бижээн: «Амыдырал бурунгаар кайы хире дүрген бар чыдарын, кижини канчаар өзүп, сагыш-сеткили быжыгып турарын силер туманныг хоорайыңарга көрбөс силер. Мында ол бүгү аажок тода. Маңа чурттап турарымга дыка-ла өөрүүр-дүр мен».

Бөгүн бистер ол чагааның бижиттингени хоорайга тургаш, эгезинде Алексей Максимовичиниң чагаалап турганы вектин үштүң ийи кезинин чурттап эрткеш, үштүң сөөлгү кезинде чурттап турарывыстың дугайында бодал тур бис. Он-он чылдарда аар-берге шылгалдаларны чурттап эрттивис. Хөй-хөй ажыг-шүжүгнү, каржы халапты көрүп, аш-чутту-даа, чаа-дайынны-даа билдивис, өнчүзүрөк делегейнин өжөөн-өштүг, үрегдекчи күштери кайы хире коргунчуг хөдөлгенин көрдү-вүс, ынчалза-даа эң-не чугула чүвө болза, кижиниң болгаш кижизиг чоруктуң байырланчыг тирилелгезин көргөнивисте болур.

Горький орус литератураның гуманистиг традицияларын уламчылаан. Оон артык ол бистин вектин айтырыгларынга харыыларны берген. Аңгы демиселиниң хөгжүлдөзү, социалистиг революция, социализм тургузуушкуну кижини төрөлгөтөнниң төөгүзүңгө чаа үе-чаданы ажыткан. Ол болза гуманизмниң хөгжүлдөзүндө чаа үе-чада.

Социалистиг гуманизмниң идеязы Горькийниң соругдалының үндөзүнүн апарган. Ол дээрге, бадыткаар болгаш буруу шавар сорулгаларны тода билиринге үндөзилеттинген идепкейлиг, революсчу гуманизм-дир. Ниитилелде шупту аңгыларны ханы, шынныг шинчилеп, социал чөрүлдээлерни сайгарып, ол чөрүлдээлерге илерээр характерлерни болгаш типтерни чуруп көргүскөш, маадырлыг чорукту кылган. Улусту дарлап, оларның эрге-меделин дарлакчыларның талазындан дуй базарының кызыгаар чок аар-бергезин Горький көргүскөш, ниитилелдин угаан-бодал амыдыралының эң-не нарын болуушкуннарынче ханылап кирген. Ол эрги төрө-ёзунуң кеди чогуңуң дугайында эрткен үениң дээди чогаалчыларының

уран-чечен күжү-биле дең күштүг чугаалаан. Ооң-биле кады ол бодунун мурнунда чораан улуг чогаалчыларның чугаалап шыдаваан чүүлүн чугаалаан,— чоннун дарлакчыларга удур-лананышкынының күштүүн, мурнакчы ажилчыннарның дайынчы соруктуун болгаш медеделдин, революцияның күчү шыдалдыын көргүскен...

Горькийниң өндүр бедии чүдел дээрге, делегейни чаартып, эде тургузар сорулгаларны бодунуң оорга-мойнунга хүлээп алган кижиниң чаа ужур-дузазының дугайын, чаа харысалгазының дугайын аажок улуг күш-биле чугаалаанында болур.

Горькийниң чогаалы амгы үениң эң-не дыңзыг идеялиг маргылдааларынче угланган. Буржуаз-идеалистиг философия кижини дугайында абстрактылыг (эренгей, туугай) билигни идип үндүрүп, ындыг арга-биле кижини ниитилелде демиселден дашкаарладып турар. Абстрактылыг (туугай) гуманизм улустун бодалын амгы үениң социал чөрүлдээлеринден дашкаар угландырып турар. Бир эвес чамдык кенен кижилер эренгей, «тодарадылгалар чок» гуманизм дээш маргылдаа үндүрүп турар болза, ындыг туугай чорукту Горький шуут хүлээп албаан дээрзин чугаалаар херек. Ол **кым-биле**, чүнү дээш, **кымга удур демисежирин** дорт билир чораан...

Перспектива дугайында айтырыг хүннүң эң-не чугула айтырыы апарган төөгүлүг үеде, делегейни революстуг чаартыры шуут чоокшулап келгенде, мындыг айтырыгга харыы бээр херек турган: ол төөгүлүг харыысалганы бодунуң оорга-мойнунга хүлээп шыдаар улус бар бе?— деп, Горький ол айтырыгга Ленинниң болгаш ооң өөреникчилеринин окур-хевирлери-биле, Нилдин, Павел Власовтун, Синцовтун, Кутузовтун, совет ниитилелдин кижилеринин окур-хевирлери-биле харыылаан. Төөгүнүң айтырыыга ол:— ийе, ындыг кижилер бар. Олар демисежиң, тиелеп турар — деп харыылаан.

1919 чылда Горький «кижини дорамчылаалдыг амыдыралдың хүлүүнден адыра тырткаш, ооң бодун бодунга кул эвес, а фактыларның хааны, амыдыралдың хостуг тургузукчузу кылдыр көргүзер» сорулга дугайында бижээн.

Ынчангаш Горький амыдырал хостуг тургузукчуларны, боттарының салым-чолунуң ээлерин канчаар хевирлеп, депшидип үндүрүп турарын көргүскен. Бодунуң чогаалдары-биле ол төрөөн чуртунуң (чүгле төрөөн чуртунуң-даа эвес) мурнакчы кижилеринге угаан-бодалдың аажок күштүг чепсээн тутсуп чепсеглээн.

Горькийниң гуманизми согур бүзүрелге эвес, а ниитилелди эртем ёзузу-биле билиринге үндезилеттинген. Ол биске бодунуң үезиниң уран-чечен энциклопедиязын артырып, чурттун

хөй-ниити күштериниң бүгү-ниити чизе-даңзызын чорудуп, боттуг амыдыралдан күш-ажылдың, революцияның, социализмниң күштерин көрүп билген, ук күштерни чуруп көргүскени ооң чогаадыкчы маадырлыг чоруу болган... Ол ХХ вектиң чөрүлдээлериниң болгаш өскерлинишкннериниң кол-кол утланышышкынарнын көргүскен.

Горький болза орус капитализмни хөөржүткен эпоханың чурукчузу чораан. Ооң эпопеязынга ол төре-ёзунуң төлээлекчилерин байгы шынныг, бүгү талалыг, алыс тодаргайы-биле көргүскен, Маякиннерни, Артамоновтарны, Булычевтерни, Достигаевтерни төөгүге буруудаттырган кижилер кылдыр чуруп илереткен. Ол кижилерни канчаар-даа көөр болзувусса,— а улуг Артамоновта, Булычевте чогаалчының бодунга таарышкан шынарлар бар болгай,— олар төөгүнүң хөгжүлдези-биле алырга, дүүнгү хунге хамааржырлар.

Объективтиг дээрге, тоомча чок, сагыш тайбың дээни ол эвес. Горький соругдал-бодалдыг чурукчу чораан. Ооң бижээни: «Бистер изиг улус бис, изин-биле хөөн чоктаныр бис, соругдал-бодалдыг болуп артар бис»...

Көөр хөөн чок чорук Горькийге ёзулуг кижизиг чүүлдү бадыткаарынга, ону кандыг-даа мегеден, өштүг өжээнден арыглаарынга дузалап чораан.

Горькийниң көөр хөөн чок чоруу ёзулуг кижизиг чорукту бадыткаарынга болгаш ону янзы-бүрү хоп-мегеден, өжээннежилгеден арыглаарынга дузалап чораан.

Кижизиг чоруктуң дайзыннарынга ол көөр хөөн чок чоруктуң дугайында чамдыкта тыртылчак, буруузуңган хөөннүг чугаалаар чүүл бар. А шынында бисте буруузунар чылдагаан чок. Ындыг улуг орус чаңчылды шүлүкчүнүң мындыг сөстөринде илередип чугаалаан:

Килеңнеп билбестээн чүрек
Кижиге ынак бооп шыдавас.

Кижилерге өжээннешкен күштерге, кижиге удур ниитилел тургузуунга база оларның төлээлекчилеринге хамаарыштыр шуут тода, чажыт чок, изиг чалбыштыг сөстүг болуру — ол болза ёзулуг гуманистиң көөр хөөн чок чоруу ол-дур.

Ынчангаш Горький Макаренкога мынчаар бижээн: «Силер эки сеткил-сагыш чедип алган-дыр силер, ол кончуг эки ынакшып азы хөөн чоктанып билири-дир».

Горькийниң чамдык чогаалдарын долгандыр, ооң чамдык омур-хевирлерин долгандыр маргылдаалар туруп болур, турар ужурлуг-даа. Делегей болгаш кижиге дугайында горькийжи билиишкнни ханылатканывыс тудум, бистиң чедимчевис ул-

гадыр, ынчалза-даа маргылдаа үезинде улуг чогаалчынын гуманистиг идеяларынга шынчы болур ужурлуг бис.

Ёзулуг гуманизмниң болгаш революсчу чоруктуң илерээш-кинин Горький Владимир Ильич деп санап чораан. Совет Эвилелиниң хөгжүлдезинден чогаалчы ёзулуг кижизиг чоруктуң боттанышкынын көргөн. Бистиң оруувус кайы хире нарын, кандыг бергелер болгаш чидириглер-биле холбашкан дээрзин ол аажок эки билип турган, ол ышкаш чазыгларны-даа, четпестерни-даа көргөн, ынчалза-даа Ленинниң угаан-бодалынын, тура-соруунуң салгакчылары ооң кывыскан факелин быжыг тудуп турар дээрзин билип, бүзүрөп чораан.

Күрүнениң, партияның политиказының үндезини апарган ол өндүр бодал кижизиг чорукту совет улус революцияның одунга, тулчуушкуннарның шөлдеринге камгалап алган. Социалистиг ниитилел-экономиктиг тургузуг болза, бистиң ниитилелдиң боттуг гуманизмниң үндезини ол-дур.

Социалистиг тургузуушкун-биле, чоннуң чаартыкчы ажыл-чорудулгазы-биле харылзаа болза, совет литературага Горькийниң чагааны ыдыктыг традиция болур.

III

Горькийниң революстуг гуманизми бистиң үевисте культураның хөгжүлдезиниң дугайында ооң үзел-бодалдарын күштелдирген. Р. Ролланның чугаалааны-биле алырга, «чүс-чүс чылдарлыг делегей культуразын Горькийден өске кым-даа, кажан-даа революция-биле кайгамчык сырый холбаштырып шыдаваан».

Чаа социалистиг культураның хөгжүлдезин Горький ниитилелдиң шуут херек негелдези деп, сая-сая кижилерниң киржилгези-биле боттаныр чогаадыкчы шимчээшкин деп санап чораан. Амгы вектиң эгезинде-ле Алексей Максимович культура дугайында аристократтыг теорияларга удур бодунуң үнүн көдүргөн. Угаан-бодал культуразы, кижилерниң янзы-бүрү угаан-бодал ажылдары (эртөм, уран чүүл, мораль, эрге-хоойлу) — бо бүгү болза улус массаларның чогаадылгазының үре-түңнелдери болур. Шүлүкчү кара чаңгыс таарымчалыг чаңгыс сөстү тып алыр дээш, чүс-чүс сөстөрни амыр-дыш чок коптарып, шүлүктөрүн чааскаан кылып турда безин, эртемден ыржым лабораторияга дуржулга чорудуп турда безин оларны ниитилелде кижилерниң негелделери күш кирип турар.

Социализм үезинде ниитилелдиң организастаттынган хевири дарлакчы тургузуглар үезинге бодаарга, бедик, ынчан-

гаш ооң культуразы база артык байлак, нарын, хөй талалыг болур ужурлуг. Ол байлак культураны тургузар херек. Социализм культурага массаларның салдар-хамаарылгазынын хемчээлин калбартып турар.

Совет чогаалчыларның Бирги съездизинге илеткелинге Горький культураның демократтыг болгаш социалистиг философиязын бадыткаан. Культура тургузуушкунунга буржуазияның ролун эмин эртир хөөредипкенин ол демдеглээн болгаш культураның кол организаакчызын **массаларның күш-ажылы** деп айыткан.

Италияга, Германияга фашизмниң дүмбей дүнү дүшкен чылдарда, Европага, Америкага база Азияның чамдык чурттарына реакция улам күштелип, калчаарап келгенде, Горькийниң гуманизминин чырыткылыг болгаш дайынчы шинчизи долuzu-биле ажыттырган. Ол болза шаап халдап турар, хай бак-биле эптеш чок база бодун долгандыр бүгү-ле ак сеткилдиг, амыдыралчы күштерни мөөңнеп чыып турар гуманизм-дир дээрзин бүгү делегей көрген. «Горький — чаа үенин чогаалчызының үлегери-дир, аңаа бижиир дээрге-ле демисе-жир дээни ол» деп, Вайян-Кутюрье чугаалаан. Горький бүгү делегейниң интеллигенциязынга: «Кымның-биле кады силер, культураның мастерлери?» деп сурагжаан айтырыгны салган. Милитаризмниң болгаш реакцияның чонга удур чоруун сойгалавышаан, ол чогаадыкчы ажылдың кижилерин, интеллигентилерни фашизмден, дайындан ойталаарынче, демократтыг хосталгаларны базарына удурланырынче, ажылчы чоннарның одуругларына бодунуң туружун тыварынче кыйгырган.

Горькийниң хөй-хөй чүүлдери, фашизмге удур кыйгырылары, медеглелдери бөгүн бижиттинген ышкаш сагындырар.

Амгы совет литературага Горькийниң ужур-дузазынын дугайында, делегейде литература хөгжүлдезинге ооң ролунуң дугайында бүдүн-бүдүн томнар бижиттинген. Чогаал шинчилекчилеринин улуг үре-түңнелдиг ажылы уламчылап турар.

Шинчилел ажылдарында онзагай черни социалистиг реализмниң темазы ээлеп турары черле чөптүг. Ол болза бодун долгандыр дыңзыг идеялиг демисел оожумнавайн турар айтырыг-дыр. Реализм болгаш социалистиг реализм эргижи-рээн, социалистиг реализмни камгалаары дээрге, хоозун чугаа-дыр, депшилгениң деннелинде турар мурнакчы кижилер шак ындыг хожудаан бодалдардан хостуг болур ужурлуг деп биске мынча дигилээр-дир.

Бис бо айтырыгже юбилейге сылдаглап эвес база кезек када маргыжар дээш ээлбейн тур бис. Реализмни бурууда-

дырлар-биле маргыжар ужурувус чүдел дээрге, чогаадыкчы дуржулганы үнелеп көрүп, XX векте, бистиң үевисте литература хөгжүлдезиниң онзагай, чаа шынарларын билип алыксааш ынчап турар бис. Социалистиг реализм деп билиг кымбир кижиниң «айтышкыны-биле» эвес, а революстуг, социалистиг күштерниң ниитилел болгаш культура амыдыралынга хөгжүлде-биле холбаштыр литератураже киргенин база реализм деп ол хире делгем сөс безин илеретпес апарган. Чаа чүүлдерни эртем ёзузу-биле тодарадыры эргежок чугула апарганындан тывылган.

«Клим Самгинниң чуртталгазының» дугайында Горький мынча дээн: «Мен шупту аңгыларны, «агымнарны», «угланыышкыннарны», бо чүс чылдың сөөлгү, XX чүс чылдың эге үезинин ырмасынчыг будулгаазынын чуруп көргүзөр ужурлуг мен». Социал чөрүлдээлерниң көстүп көрбээни-биле калбарып, дыңзыкканы, аңгыларның өжээнзирек күштериниң үс-күлежииникиниң чидии, чаа, революстуг маадырның депшип үнгени, киж-биле ниитилел аразында чаа харылзаалар, революстуг шимчээшкиннерниң күштелип калбарганы — бо бүгү чогаалчының социалистиг медеделдин, идепкейлиин болгаш уран аргаларны байыдарын негеп келген. Социалистиг реализм болза, анаа-ла тодарадылга, формула эвес, а амгы ниитилел хөгжүлдези-биле тудуш **литератураның чогаадыкчы концепциязы-дыр.**

Социалистиг реализм литературага дайынчы, революсчу, догматизмге удур угланыышкын бооп төөгүге тывылган. Ол амыдырал хөгжүлдезиниң, социал харылзааларның ханы болуушкуннарынга эн-не улуг сонуургалдыг. Ол бүгү-ле чаа, талантылыг, депшилгелиг чүүлдерге ажык. Бистиң вектиң эгезинден бээр-ле, «Мещаннар», «Дайзыннар» деп шиилерден база «Ава» деп романдан эгелээш социалистиг реализм бодун кандыг-даа догматиктиг методка удур кылдыр көргүскен. Ол буржуаз идеологияның догмаларын, хуу өнчүнү мактаар чорукту, капиталистиг тургузуг «мөңгө» болгаш «артык шынарлыг» дээр бадыткалдарны ойтур шаап келген.

Амыдыралдың хөй талалы болгаш нарыны, ооң шимчээшкининиң оккуру, болуушкуннарның өскерлиичели, характерлерниң нарыны болгаш шимченгири — бо бүгү шупту хөй талалыг, ээлгир база хевир талазы-биле байлак литература-ны негеп келген. Горькийниң чогаалы шак ындыг янзы-бүрү шынарлыг болгаш чогаадыкчы байлак чоруктуң шылгараңгай чижээ. Горький чаа оруктарны дилеп, бурунгаар чоруп турган.

Алексей Максимович чогаалчының хууда онзагай чүүлүн

кичээнгейлиг хүлээл көрүп чораан. Н. Тихоновка чогаал «башкызы», биргээр чугаалаарга, өскелерниң мээзин бодунуу-биле кезик-чамдыктай азы шуут солуптар кижип деп санавайн турарының дугайында ол бижээн. 1925 чылда И. Касаткинге ооң бижээни: «Мен «чогаал чанчыны» эвес болгай мен, улуска «салдар чедирер» хөңнүм-даа чок, билбес-даа мен. Кижип менээ боду үнелиг, ону бодумнун аайымга таарыштыр эде тургузар турам чок».

Горький командылавайн турган, ооң күзели — чогаалчы бүрүзү темазын база аңаа чоокшулаар аргазын бодунга тодарадып алзын дээш, ооң шийтпир үндүреринге дузалаары. Ынчалза-даа Алексей Максимович ниити сорулгалар дугайында тода бодалдыг турган, оларның дугайында дорт, билдингир чугаалап чораан.

Горькийниң шынгы чыгы — чаңчыл ёзугаар чурттавас, эргижиреп кыраан бодалдарга чагыртпас, чаа чүүлге кичээнгейлиг болур, ол чаа чүүлдү төлептиг чуруп көргүзөр дээш күжүн харамнанмас. Амыдыралда чаа чүүл чогууру-биле көргүстүмээнин эскерип каанда, ол дугайын сагыш човап чугаалап турган.

Уран чүүлдүн хоойлузун — удурланышкактарның, чөрүлдээлерниң хөгжүлдезиниң хоойлузун Горький биске билиндирип турган. Дайзынны чаңгыс өң-биле — кара, угаан чок кылдыр көргүзөринге ооң хөңнү чок. Кижип — «байгы удурланышкынарны ажып тиилээр кайгамчыктыг энергияның (күштүн) үнөр дөзү», удурланышкынны ажып тиилээн кижиниң алдар-хавыязы билдинер болур төлээде, ол удурланышкынны ылап көргүзөр херек.

Литература бодунуң шыны-биле өндүр улуг. Шын чаңгыс талалыг болбас. Горький амыдыралды ооң байгы боду-биле — маадырлыг болгаш бужар чүүлдери-биле, чөрүлдээлер болгаш бергелери-биле кады көөрүнгө өөрөткөн.

Алексей Максимович «Бистиң чедишкиннеривис» деп журналды тургузарыңга эге саналды киирген, чамдык чогаалчылар кижиниң чаалап алышкынарны, тургузукчу кижиниң эккелгени чаа чүүлдү көрүп билбеске хомудап чугаалаар турган.

V

Литератураның хүлээлгези кайы хире бедик, чаагай болгаш угаан-бодалдың кайы хире хөй күжүн негээрин Горький совет чогаалчыларга сагындырып турган. Улуг харысалганың, эң-не кол чүүл дугайында сагыш човаашкынның бар

болурунга таарымчалыг байдал тургустунзун дээш ол үргүлчү бодап келген.

Россияга болгаш даштыкыга революстуг литератураның күштерин Горький чыып, организастан. «Билиглер» деп чыындыларның демократтыг чогаалчыларны каттыштырарына ролю сурагжып арткан. Октябрь соонда В. И. Лениннің мерген дузазының ачызында чамдык алдагдалдардан хосталгаш, Горький «Иностранная литература» деп ном үндүрер чер организастан — ол дээрге, эң ылаңгыя хамааты дайынның берге байдалдарын бодап кээрге, канчаар-даа аажок улуг херек-тир! Чаа, демократтыг номчукчуну янзы-бүрү улустарның литературазы-биле таныштырар дээш, Барыын болгаш Чөөн чүктүн чогаалчыларының номнарының чаа очулгаларын парлап эгелээн.

Революция дээш демисежип турган ажилчыннар болгаш тараачыннар шийжиткен көргүзүглерден артык чүүлдү алырын чедип алган, олар **ёзулуг улуг** уран чүүлдү шингээдир эргени алган деп Ленин ол чылдарда чугаалап турган. Горький чогаалчыларны уран чүүлдүң эң-не берге, эң-не чаагай сорулгалары дээш каттыштырып турган.

Коммунистиг партия совет чогаалчылар Эвилелин тургузарын шийтпирлээн соонда, Горький ону эгелеп баштаан. Организастыг комитетке, совет чогаалчыларның Бирги съездизин удуртурунга, эвилелдин дараазында ажылынга ооң мога чок ажил-чорудулгазы биске дузалап келген.

«Бистиң сорулгавыс литератураны чаңгыс аай, культура-революстуг күш кылдыр организаастаарывыста» — деп, Горький чугаалаан. Алексей Максимович литератураны чаңгыс аай, коллективтиг бүдүн чүүл деп бодалды быжыглап, чогаалчыларның талантылары чежемейнин-даа янзы-янзы болза, оларның күжүн ниити сорулганы долгандыр каттыштырарының эргежок чугулазын онзалап демдеглер турган.

Бистиң литературавыс хөй националдыг дээрзин үргүлчү сагындырып турган. Октябрь мурнунда-ла ол армян, фин, латыш чогаалчыларның чыындыларын парлап үндүргөн. Акы-дуңма литератураларның чедишкиннерин ол онзалап үнелеп, оларның чогаалдарын парлап үндүреринге хөйүнү кылып, ССРЭ-нің улустарының театрын тургузарын, национал чогаалчыларның чогаадыкчы ажылын өөренирин изиг саналдап турган.

Совет литература болза ниитилелдин угаан-бодал хөгжүл-дезинге үнелиг салышкынны кирип турар дең эргелиг литератураларның акы-дуңма каттыжышкыны дээрзинге бистер чаңчыгып калган бис. **Ол чүүл боду келбээн.** Бистиң хөй

националдыг литературавыстың чечектелишишкини, акы-дуума литератураларның ролунуң болгаш нийти шынарының бедээни Алексей Максимовичиниң ада сагыш човаашкыны-биле холбашкан.

Аныяк чогаалчыларны Горькийжи ёзу-биле кичээл көөр чорук амгы үеде биске кажангызындан артык херектиг. 1928 чылда Алексей Максимович Нижний Новгородка келгеш, бистерге — ынчаардагы аныяк чогаалчыларга чораанын чугаалаксай-дыр мен. «Нижегородская коммуна» солуннуң редакциязынга болган чүве. Бистерниң хар-назынывыс 18-20. Горький Совет Эвилелин эргип чорааш, кандыг кончуг солун амыдыралды көргени, ол амыдыралды чогаалга диргизердээш канчаар өөренип, ажылдаарын, чогаал оруунче кирген кижиниң харысалгазы кайы хире улуг болурун чугаалап берген.

Чогаал ажылының кандыг-даа кезээниң дугайында чугаа чоруп турда, Горький кижини бүрүзүндөн долу харысалгалыг, медреселдиг болгаш принципалдыг чорукту чедип ап турган. Бот тогдунар, думчук хараар, хоорукталыр чоруктарга Горькийниң кара хөңнү чок чораан.

Эвилелдин бүгү ажылынга коммунистерниң улуг ужурдуказын демдеглевишаан, Горький коммунистерни «чүгле идеология башкылары» эвес, а боттарының чуруму-биле үлгер көргүзөр ат-алдарлыг күш болур ужурлук деп санап чораан. Бөлүгленишкени, «баштынчы болур хөөн», хоорлуушкун эвилелге туруп болбас ужурлук.

Эки ажылды шаңнаар, талантыларны деткиир база ол ышкаш эмин эрттир мактавас, артык аванс тывыспас, бөдүүн сеткилди болгаш ажылгыр чорукту медреселге сиңирер — бо бүгүнүң дугайын Горький чаңгыс эвес катап чугаалап турган.

Бистиң Эвилеливис — Горькийниң төлү, хүн бүрү ажыл-херектеривисте — ном парлалгазында, чогаал өөредилгезинде, журналдар үндүрүлгезинде болгаш өске-даа чүүлдерде ооң үнелиг санал-бодалдары, мерген эгелээшкенинери, чылыг сагыш човаашкыны кайы хире хөй сиңниккенин бис билир бис.

Бистер улуг пролетаржы чогаалчының, социализмниң чуркчузунуң төрүтгүнгенинден бээр чүс чылын демдегеп тур бис. Юбилей-биле холбаштыр бистиң үениң угаан-бодал амыдыралының дугайын, социализмниң угаан-бодал амыдыралынга салдарының дугайын боданып турар бис.

Маркс, Энгельс, Ленин дугайын бодап, Лафарг, Бебель,

Плеханов, Луначарский оларның овур-хевирлерин сактып келгеш, социализмнің чурукчулары Горький, Маяковский, Арагон, Брехт болгаш өске-даа хөй-хөй чогаалчыларның дугайын чугаалап тургаш, социализм болгаш коммунизм кайы хире улуг күчү-күштүг угаан-бодалды хөделдирип үндүргенин бистер онза тода билир бис.

Горькийнің үлегер-чижээ кол чүүлдү — социализмнің чаартыкчы, чогаадыкчы күжүн, социалистиг уран чүүлдүн ажыдышкыннарын, социалистиг реализмнің бөгүнгү болгаш даартагы тиилелгелерин көрүп билиринге өөредип турар. Ол үлегер-чижек бистиң ниитилелдин угаан-бодал байлаан соксаал чок көвүдедиринче хүлээндирип турар.

Кызыра очулдурган А. Калзан.

ТЫВА ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Бо чылдың майда тыва чогаалчыларның үш дугаар съездизи бооп эрткен. Ооң ажылынга Москвадан Ф. Тауринга баштаткан дөрт чогаалчы, Даг-Алтайдан И. Кочеев, Хакасиядан М. Кильчичаков, Якутиядан Н. Золоторев, Новосибирскиден А. Китайник олар киришкен.

Съезд ийи айтырыг чугаалашкан: «Тыва литератураның хөгжүлдезиниң дугайы», «Тыва литература критиказының амгы байдалы». Бир дугаар айтырыгны баштаар черниң даргазы О. Саган-оол, ийи дугаар эдеринчи илеткелди эртем-шинчилел институтунуң литература болгаш фольклор секторунун ажылдакчызы Д. Куулар кылган.

Съезд чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүннеринге А. Даржааны, С. Пюрбюнү, О. Саган-оолду, С. Сарыг-оолду, С. Сүрүн-оолду соңгаан. Баштаар черниң даргазынга О. Саган-оол, секретарынга С. Сүрүн-оол хевээр артканнар.

Съездиге болган отчёт илеткелдиң иштинден тыва литератураның хөгжүп турарының чижектерин мынчаар көргүскен.

Сөөлгү чылдарда тыва литература чаа-чаа чогаалдар-биле байып турар. Тыва прозаның, поэзияның, драматургиянын номнары хөйү-биле үнгүлээн, ол ышкаш, уруглар чогаалының номнары болгаш литература шинчилелиниң ажылдары үнүп турар апарган. Тыва чогаалчыларның чогаалдары төп парлалга черлеринде, кылын журналдарда парлаттынып турары өөрүнчүг бооп турар. С. Токаның тоожуларының болгаш расказтарының чыындызы «Улуг чаартылгалар» деп ат-биле

орус дыл кырында үнген. С. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалын «Аныяк гвардия» деп ном үндүрер чер парлаан, А. Даржаанын «Эрниц эрези» деп тоожузун «Совет Россия» деп ном үндүрер чер үндүрген. С. Токанын «Чаа Тыва» деп чогаалын келир чылын «Сибирьнин оттары» деп журналга парлаар деп турар. Эрткен юбилейлиг чылда тыва чогаалчыларнын, шүлүкчүлөрнин чогаалдары ССРЭ-нин улустарынын Москвага үндүрген «Ном болу берген ырлар» деп поэзия антологиясында, Новосибирскиге үнген «Сибирьнин улустарынын шүлүкчүлери» деп номда, «Россияже», «Октябрьдан төрүттүнген» деп номнарда арбыны-биле кирип парлаттынган.

Тыва литературанын хөгжүлдезинде онзаланып турар чүве болза, прозанын хөгжүп эгелеп турары. Тыва чогаалчылар проза чогаалдарынче дидими-биле кирипкен деп болур. Моон чижектери номнардан илдең көстүп турар.

Тыва номчукчулар бистиң чогаалчыларывыстың мындыгмындыг номнарын ап номчуп турар: М. Кенин-Лопсаннын «Улуг хемнин шапкынында», К. Кудажынын «Ыржым булуң», А. Даржаанын «Эрниц эрези», С. Сюрюн-оолдун «Ынакшыл-дыр», О. Саган-оолдун «Дөспестер», М. Пахомовтун «Орук белдиринде», Н. Сердобовтун «Саян сыннарынын баарында», К. Аракчаанын «Алдын чуурга», Б. Хөвөңмейнин «Азиянын төвүнде», Б. Ондарнын «Чоруунар чогузун», Д. Бегзинин «Өңнүктер дугайында тоожу» болгаш өске-даа чогаалдарны номчуп турарлар. Бо чогаалдар номчукчуларнын сонуургалын хайындырып турар. Чүге дээрге бо романныр, тоожулар тыва литературанын баштайгы улуг чогаалдары, оларда ажилчы чоннарнын амыдыралын калбаа-биле чырыдып турар. Бо-даа, өске-даа чогаалдарны шинчилеп көөрге, бистиң литературавыс ам чүгле сан талазы-биле көвүдеп турар эвес, харын идеялиг утка, чечен мергежил талазы-биле ханы болгаш байлак болуп турар.

Чижек кылдыр «Улуг хемнин шапкынында» деп чогаалды ап көрээлинер. Бо чогаалды шүлүктеринин чыындылары үш ном бооп үнген М. Кенин-Лопсан бижээн. Ооң бир дугаар проза чогаалы ол. Бо болза тыва литературанын баштайгы романы. Ында болуушкуннар дайын чылдарында Тыванын бир районунга бооп турар. Чаа амыдыралды калбаа-биле тургузуп турган үеде чогаалдын кол маадыры Саадак ашак чаа буга казып үндүреринин идепкейлиг эгелекчизи болуп турар. Дайын эгелей бээрге, демги ашак Кызыл Шеригге белек чырынын организагызы болуп, мурнунда кымга-даа бербейн турган бодунун чүгүрүк аьдын дузаламчыга бериптер.

Моон дайынның берге чылдарында гитлержи фашизмни чылча шаварынга боттарының чүзүн-даа харамнанмайн турган арааттарның патриотчу чоруун көрүп турар бис.

«Баштайгы базым» деп шүлүк чыындызының база «Өң-нүктернин даңгыраа», «Кым ажыктыгыл» деп уругларга расказтарның автору К. Кудажы сөөлгү үеде прозаның чогаалдарын бижип турар. Расказтарның чыындызын «Тараа» деп адаан. Оон аңгыда «Ыржым булуң» деп тоожу бижип, ном кылдыр үндүрген. Ук чогаалда амгы үениң аныяк кижизиниң салымының дугайын, оон аажы-чаңының тургустунуп турарын көргүзүп бижээн. Тоожунуң маадыры Эрес-оол шеригден чедип келгеш, колхозка идепкейлиг ажылдап, көдээге чаа амыдыралды тургузарының херээнге аныяктарны эвилелдеп турар. Аныяк өскенниң ажылдап турарын, оларның аразында харылзаазын, ынакшылын эки көргүскен.

Проза чогаалдарын идепкейлии-биле бижип турар С. Сүрүн-оолдун шүлүктериниң «Баштайгы ном», «Мээң аалым» деп чыындылары бежен чылдарда үнгүлээн. «Силиг-оолдун чагаалары» деп расказтар чыындызындан аңгыда—«Ынакшыл-дыр» деп тоожу бижээн. Сөөлгү чогаалда автор тыва оол Хеймер-оолдун, орус уруг Марусяның найыралын, ынакшылын көргүзүп турар. Дөртөн чылдарның бергелерин дамчыштыр аныяктарның харылзаазы быжыгып, коорту ынакшыл бооп шилчиир.

«Хүлүмзүрүүшкүн» деп шүлүктер чыындызының база «Дошкун молдурга» деп уругларга расказтарның автору А. Даржаа бодунуң тоожузун «Эрниң эреси» деп адаан. Ында амгы үениң колхозчу көдээниң кижилериниң, чаа амыдыралдың идепкейлиг тургузукчуларының дугайын чугаалап, көдээ ажыл-агыйны сайзырадырының чугула айтырыгларының дугайында чугаалар бооп турар. Үш ном кылдыр бодап алган ол номнун бир дугаарын номчукчулар сонуургап номчуп турар.

Көдээ амыдыралдың кижилериниң, оларның амгы чаа чуртталга дээш демиселиниң дугайында О. Саган-оол «Дөспөстөр» деп роман бижээн. Ук чогаалда шупту кижилер — колхоз даргазы Боражык-даа, зоотехник Хеймер-оол-даа, кадарчы Хураганмай-даа — колхозтун, хөй-ниитиниң бүдүрүлгезиниң эрге-ажыы дээш чурттап, ажылдап турар. Олар болза колхозчуларның амыдыралын чаагайжыдар дээш демисежип, кызып ажылдап турарлар.

«Амыдыралдың үнези» деп чогаалдың автору Н. Сердобов «Саян сыннарының баарында» деп, тываның баштайгы үлетпүрүнүн — «Тыва даг-дүгүнүн» комбинадының кижилериниң

дугайында роман бижээн. Ол номда улуг тудугнуң чоруп турар үезинде ажылчын аңгының тыптып, өзүп турарын, совет кижилерниң харылзаазын, найыралын, тываның бойдузун бижип көргүзүп турар.

«Таңдының эдектеринде» деп тоожунуң автору М. Пахомов рассказтарының «Оруктар белдириңде» деп чыындызын үндүргөн. Бо чогаалда Тывага колхоз тургузуунуң эге үезинде яды тараачынарның, араттарның 1930 чылдың чазынында кулактарның тура халышкынынга удур демиселин, оларның улусчу эрге-чагырганы быжыглаар дээш демиселин көргүзүп бижип турар. Чыындыда кирген өске рассказтарда болгаш очерктерде чаа амыдыралдың тургузукчуларының кызымак эрезин, аныяктарның болгаш уругларны кижизидеринин темаларын чырыдып турар.

Б. Хөвөңмей бодунуң «Азияның төвүндө» деп чыындызында Совет Тываның чаартылгаларының дугайында рассказтарын, очерктерин кириген. «Кым болурул», «Романтик Биче-оол», «Дөспөс механизатор», «Хиртиледир чолаачылар» болгаш өске-даа чогаалдар колхозтуң ажыл-ишчилеринин дугайында, совет кижинин интернационалчы хүлээлгезинин дугайында, аныяк салгакчыларны мораль, эстетика талазы-биле кижизидеринин темаларына бижиттинген.

Б. Ондарның рассказтары амыдыралдан алдынган темаларга чогааттынган, ынчангаш солун бооп турар.

К. Аракчаа рассказтарының чыындызын «Алдын чуурга» деп адаан. Оларның кол темазы — чаа амыдыралдың эрги артышкынар-биле демисели бооп турар. Кыска-кыска рассказтарында чалгааларны, ажыл кылбастарны, оорларны, төгчеглекчилерни сойгалап бижип турар.

«Өөрүшкүнүң ыры», «Бичии өңүктөримге» деп шүлүк чыындыларының автору О. Сувакпит «Ужуражышкынар болгаш таварылгалар» деп очерктер чыындызын үндүргөн. Ында алдарлыг башкы З. Д. Сапогованың, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры М. Д. Чоланың, ыяш ажыл-агыйнын мурнакчы ажылчыны Ч. К. Аракчааның, сураглыг чолаачы, ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутаты О. К. Хунажыктын болгаш республиканың өске-даа сураглыг кижилеринин дугайында чурумалдар киргилээн.

Тыва аныяктарның баштайгы ырларының бирээзинин автору Д. Бегзи «Өңүктөр дугайында тоожу» деп чогаал бижээн, ында Тывага революстуг эрге-чагырганың чылдарында чурттап, ажылдап турган ийи аныяктың аразында ёзулуг найыралының дугайын чугаалап турар.

Сөөлгү чылдарда тыва литература шүлүктөр чыындыла-

ры-биле байып турар. Ындыг номнар болза: Юрий Күнзегештин «Үелерниң өннери», Сергей Пюрбюнүн «Чуртталганың аялгазы», Степан Сарыг-оолдун «Улуг-Хемим», Монгуш Кенин-Лопсанның «Чалгыннарым», Светлана Козлованың «Ажылчын кижиге», Алексей Арапчорнун «Сеткилдин ырлары», Владимир Ермолаевтин «Сайын дугайында легенда», Алексей Хуурактын «Чадаганның аялгазы», Анатолий Емельяновтун «Бир эвес кижиге болзунза»... Монгуш Доржунун «Сыннарда одаглар». Бо чыындылардан ангыда «Улуг-Хем» деп альманахтын тыва дыл кырында үнген дөрт, орус дыл кырында ийи номнарында парлаан шүлүктөрни, шүлүглелдерни кады санаар апаар бис. Ол чогаалдар болза бистин Леонид Чадамба, Байкара Хөвөңмей, Салчак Тамба, Алдын-оол Даржаа, Олег Сувакпит ышкаш чогаалчыларывыстың чогаалдары эвес, харын өзүп орар аныяк чогаалчыларның шүлүктери, шүлүглелдери база арбын парлааттынган. Чижээлээрге, Монгуш Өлчей-оолдун, Екатерина Танованың, Хөвөңмей Ойдан-оолдун, Виктор Саган-оолдун, Анатолий Допчааның, Оюн Кодур-оолдун, Зоя Намзырайның, Куулар Сүттүг-оолдун, Чооду Кара-Күскениң, Сат Күстүгүрнүн болгаш өске-даа аныяк чогаалчыларның чогаалдары болур.

Тыва драматургия база-ла чаа-чаа шиилер-биле неметтинип турар. Виктор Көк-оолдун шиилери «Самбажык» деп атбиле үнген. Ол болза он тос вектин сөөлгү үезинде феодалдарның дарлалынга удур тура халышкан араттарның демиселиниң дугайын, оларның баштыңчызы Самбажыктын хүрежин чугаалап турар улуг шиини чогаалы болур-дур. Ол шиини хөгжүм-шии театры үндүрүп, республиканың барык бүгү районнарынга көргүскен. Ук чыындыда авторнун «Эки хүн», «Чалым Хая», «Ах, чаражын», «Хайыран бот» деп шиилери база киргилээн.

Сергей Пюрбю ийи шиини бижээн: «Ынакшылды камнаар херек», «Кызыл үер». Бирги шиини мораль-этика темазынга бижиттинген, аныяк өскенни кижизидеринге ужур-дузалыг бооп турар, ийи дугаар шиини Тывага хамааты дайынның төөгүзүңге хамааржып турар. Оларның кайызын-даа театрга үндүрүп, районнарга көргүскен. Ук шиилерни авторнун «Кожалар», «Ачылыг салгаашкын», «Шылгалда» деп чангыс көжегелиг шиилерин немээш тускай ном кылдыр үндүрген.

Бичии номчукчулар чогаалчылардан эки, солун чогаалдар негеп турар. Оларга херектиг чогаалдарны бистин чогаалчыларывыс база бижип турар. Чижээ: Л. Чадамбаның «Ак-көк хемнер», О. Сувакпитин «Тывынгыр оол», С. Сүрүн-оолдун «Адыжок» база «Чолаачының оглу», Э. Кечил-оолдун «Че-

чектерим», Т. Кызыл-оолдун «Өртектиг эртине», Х. Ойдан-оолдун «Кымның карандаштары» болгаш С. Сарыг-оолдун, Б. Хөвөңмейнин, К. Кудажынын, Е. Танованың уругларга бижээн чогаалдары болур-дур.

«Ак-көк хемнер» деп чыындыда школа назылыг уругларга болгаш аныяктарга тааржыр шүлүктөрдөн аңгыда, төрөөн чурт, совет патриотизм дугайында шүлүктөр киргилээн. «Тывынгыр оол» деп номда аныяк оолдарның аразында найыралын, бот-бодунга дузалажып турарын чугаалап турар шүлүктөр бар. «Адыжок» болза тываларның хостуг, аас-кежиктиг чурттаары дээш хааннарга, байларга удур демиселинин дугайын тоол хевири-биле чугаалап турар. «Чолаачының оглунда» бичии уругларга бижээн тоолдар, расказтар парлаттынган.

Уругларга бараалгадыры-биле тыва дылче мындыг-мындыг чогаалдарны очулдуруп, парлап үндүргөн.

Айтматовтун «Бирги башкы дугайында баллада», В. Бонч-Бруевичиниң «Ленин болгаш уруглар», К. Чуковскийниң «Оорладыпкан Хүн», Л. Толстойнун «Уругларга расказтар», Л. Соболевтиң «Ногаан херел», С. Маршактың «Бирээден онга чедир» болгаш өске-даа чогаалчыларның очулдурттугунан чогаалдары болур-дур.

Литература критиказының талазы-биле база-ла баштайгы ажылдар кылдынып турар. Драматургия дугайында, проза дугайында улуг ажылдар парлаттынган. Тыва поэзия болгаш фольклор дугайында ажыл бижиттинип турар. Тыва литератураның төөгүзүнүн чамдык айтырыгларының дугайында солун чүүлдер үнгүлээн. «Улуг-Хемниң» болгаш солуннар арыннарында тыва чогаалчыларның номнарының болгаш чогаалдылга ажылдарының дугайында критиктиг чүүлдер үнүп турар. Бо талазы-биле А. Калзан, М. Хадаханэ, Д. Куулар, Д. Кысыгбай, К. Седен-оол болгаш өске эштер ажылдап турар.

Тыва литератураның тематиказы мурнундаазындан база калбарып турар. Төрөөн чер дугайында тема, дириг чурумалдар тыва улустун салымы-биле, ооң өөрүшкүлери-биле ханы харылзаалыг болуп, ону дамчыштыр совет чурттун хөгжүлдөзү-биле, ооң чедишкиннери-биле холбаалыг болуп турар. Ооң ачызы-биле аныяк тыва литература хөй националдыг совет литератураның улуг оруунче кирип бар чыдары көстүп турар. Тыва чогаалчыларның тайбыңга болгаш найыралга тураскааткан чогаалдары совет кижилерниң делегей кырында бүгү-ле улустарга эп-сеткилдин илередип, улустарның аразында улуг харылзааны, найыралды чугаалап турар. Тыва ли-

тератураның база бир онзаланып турар чүүлү болза кижилер, чоннуң, бүгү чурттун чаагай чоруу дээш кылдынып турар күш-ажылын мактап турары болур.

Бо бүгү байдалдан, номнардан, чогаалдардан ап көөрге, бистиң чогаалчыларывыс боттарының чогаадылгалары-биле республиканың хөгжүлдезиниң ниити херээнге үлүг-хуузун киирерин оралдажып турарлар.

Доржу КУУЛАР

ТЫВА ЛИТЕРАТУРА КРИТИКАЗЫНЫҢ ЭРТКЕН ОРУУ

Литература критиказы дээрге, чечен чогаалдың идея-эстетиктиг ролюн күштелдирер, чогаадыкчы кадрларның тускай мергежилин бедидер, оларны кижизидер херекке партияның төлептиг дузалакчызы болгай. Оон ыңай критика болза, чечен чогаалдың чедишкиннеринге сонуургалдыг номчукчу хөй-ниитиниң негелделиг үнү болур.

Тыва литература критиказының үжен ажыг чылдар дургузунда эрткен оруунче хая көрнүрге, үстүндө санаан шынарларны ол чоорту бодунга сирип ап, тыва улустуң бижимел чогаалын тургузары, ону социалистиг реализмниң оруунче киирери дээш демиселди туруштуг чорудуп келген боор-дур.

Маркстың, Энгельстиң, Ленинниң литература болгаш уран-чүүл, эстетика болгаш этика айтырыгларынга тураскааткан ажылдары, Чернышевскийниң, Белинскийниң база совет эртемденнерниң шинчилелдери аныяк тыва литература шинчилээр эртемниң теоретиктиг үндезиннери болгулаан, а Коммунистиг партияның социалистиг уран чүүл айтырыгларынга хамаарышкан шиитпирлери тыва улустуң чечен чогаалының сайзыралын шуудадырынга башкарыкчы, углакчы рольду ойнап турар.

Ынчаарга кол-кол үндезиннер белең турган-даа болза,

оларны тыва культураның хөгжүлдезинге таарыштыр ажыглаары, тываларның чаа уран сөс чогаадыр талазы-биле дуржулгазын эртемниг социализмниң идеяларына болгаш теорияларына база улустуң аас чогаалының традицияларына чөлөндирип алыры берге херек бооп келген. Маңаа хамаарыштыр көөрге, тыва литература критиказы дилээшкиннерниң, ажыдышкыннарның оруун эрткен.

Тыва литература критиказының эгезин 1936 чылдың январь 4-те үнген «Шын» солуннуң мурнуку чүүлү салган. Оон дараазында парлаттынгылаан ажылдардан «Чыынды чогаалдар» (1937) деп номнуң «Кирилдезин», О. Саган-оолдуң «Чечен чогаал ажылы» (1938), С. Пюрбюнүң «Революстуг национал чечен чогаалдың чечектелишкени» (1941), «Тыва национал литература ТАР-ның XXI чыл оюнга» (1942), С. Самба-Люндуптуң «Социалистиг реализм» (1942) деп чүүлдерин тыва литература критиказының баштайгы чогаалдары болгулааннар дизе чигзиниг болбас.

Чогаалдың революстугу уткага дуушкек чаа хевирлерин дилеп тывар, тургузар, ол сорулга-биле аас чогаалын чыыр, өөренир, орус литературадан тыва улустуң культуразына чоок овор-хевирлерин, аргаларны салгап алыр, Пушкинден, Горькийден өөренир деп кыйгырыглар айыткан ажылдарда сиңниккен.

Ол-ла үеде бижиттинген С. Пюрбюнүң «Аныяк чогаалчыларга дуза» (1939) деп ному баштайгы чергениң критика ажылдарының аразында онзагай черни ээлеп турар. Ол ажыл чогаалчыларга бирги өөредилге ному болбушаан, тыва литература шинчилелиниң эң баштай кылган шыырак базымы болган. Совет шинчилекчилерниң ажылдарын Тываның байдалдарына таарыштыр ажыглап тургаш, чоннуң салым-чаянныг кижилериниң хереглеп турган номун автор чогуур өй-шаанда бижээн. Ол номунда С. Пюрбю литератураның төрүттүнер дөстөриниң, оон аңгы херээнге бараан болган турарының ниигилел амыдыралына ужур-дузалыын тыва номчукчуларга бир-ле дугаар делгереди тоожуп берген.

Номнуң кирилдезинде улустуң аас-чогаалына болгаш орус литератураның дуржулгазына даянгат, автор литература партияның херээнден дашкаар турар деп меге буржуаз теорияны буруу шаппышаан, аңгылыг ниитилелге ийи культура турарының дугайында ленинчи түннелди камгалап турар.

Адаттынган ажылдарны кичээнгейлиг өөренип көөрге, тыва литература критиказы эге базымнарындан-на бодунуң хөгжүлдезиниң шын уг-шиин тып, литератураның партийжи база

чончу болурунун, идеологияның ангы талазы-биле эптеш чок демиселчи болурунун принциптеринге үндезилеттинген совет литература эртемниниң быжыг «ооргаларынга» даянып алган дээрзи тодарап кээр.

Литература критиказының аттыгып хөгжээни 40 чылдарның ийги чартыында болгаш 50 чылдарның эгезинде болган. Ол үе-чаданы тыва критиканы хөй-ниитиниң калбаа-биле хүлээп ап, ону амыдыралга чугула чүве-дир деп медресеп билгениниң база критиканың идепкейиниң көдүрүлгениниң үези деп саназа ажырбас боор.

Чоннун чаа амыдыралы — Тываның Совет Эвилелинге эки-тура-биле киргени, ажил-агыйны коллективизастаары, араттарны сууржуң чуртталгаже шилчидери дээш партияның чоруткан хемчеглери, чогаалчыларның болгаш критиктерниң мурнунга харысалгалыг сорулгаларны салган. Ынчан критиканың углакчы, башкылакчы, сүмелекчи ролун улгаттыра-рын, ооң идепкейлиг хөделирин амыдырал негеп турган.

Ол чылдарда литература критиказының рецензия, номчукчулар конференциязы, чогаалдарны сайгарып чугаалажыры, партияның Пленумнарынга, конференцияларынга литература дугайында илеткелдер дээн ышкаш хевирлери непереп эгелээн. Ынчангы үениң шүгүмчүлөл сайгарылгалыг продукцияның иштинден О. Саган-оолдун «Совет тыва литература» (1952) база О. Саган-оол, Ю. Күнзегеш, А. Мазуревская оларның демнежип бижээни «Тыва литератураның допчу очериги» деп ажилдарын онзалап демдеглээри чугула. Оларның хөй-хөй эки шынарларын санап турбайн, чаңгыс ниитилелчек талазын демдеглээрге-ле ук ажилдарның улуг үнези тодарай бээр. Ол ажилдар Тывага литература процесстериниң үзүктел чок сайзырап келгенин совет номчукчуларга чугаалап берген болгаш тыва литератураны совет эртемниң хайгааралынче кииргеннер.

Ол үениң критиказында партийжи принциптер, литератураны бедик деннелче көдүрер дээш демиселдин изиг, чымыштыг тыныжы синген. Оон ыңай ында тыва черге социалистиг амыдыралдың хевирлерин, моральдыг хоойлуларын быжыктырар дээш, араттарны коммунистиг бодал-сагышка, ажил-херекке кижизидер дээш демиселге чечен сөстүн күжүн ажылаарынче партия организациязының сагыш салышкыннары тода көскү. Ынчаарга ук үениң байдалы далаш-бачым, нарын турганын айтыр херек. Ооң хайы-биле литература критиказынга эвин эрттир шүгүмчүлээр, чогаалды үнелээрге критиктер ону боттарының хууда күзелинге дүүштүрүксээр таварылгалар турган.

Ынчалзажок аныяк тыва критика түр бергелерге боолбайн сайзырап олурган болгаш, 50 чылдарның ортаа үезинде чечек-телип эгелээн. Хөй-ниитиниң амыдыралынга ленинчи принциптерни катап эгидериниң болгаш социалистиг демократияны улам ыңай хөгжүдериниң талазы-биле Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының ажыл-чорудулгазы тыва литература шинчилээр эртемниң хайымныг сайзыраарыга улуг идигни берген. Чечен болгаш теоретиктиг угаан-бодал боттарының дазылдарын амыдыралче ханыладып, чоннуң социал амыдыралының болгаш сагыш-сеткилиниң янзы-янзы көстүүшкүннерин калбаа-биле шинчилеп эгелээн. Чогаалчыларның, критиктерниң хөй-ниитичи, хамааты идепкейи күштелген. Ол чорук амыдыралдың нарын болуушкуннарын чогаадыкчы кадрларның бот-тускайлаң база харыысалганың бединден чалданмайн шинчилеп турарындан көстүр. Чечен дилээшкиннерниң судалы дыңзаан.

Ол бүгү бир чеже тускай эртемниглерни белеткээнинден, чогаалчыларның теоретиктиг мергежилиниң бедээнинден улуг хамаарылгалыг болганы билдингир. 50 чылдарның ортан үезинде Ленинградтың Күрүне Университеди баштайгы тыва литература шинчилекчилерин — А. Төгүй-оолду, А. Калзаңны, М. Кенин-Лопсанни дээди билиг-биле чепсеглеп үндүрген. Сөөлгү он ажыг чыл дургузунда С. Сарыг-оол, Ю. Күнзегеш, О. Сувакпит Горький аттыг литература институтунун чанында Дээди литература курстарын доосулаан, МКУ-нун журналистика факультединге А. Даржаа өөренип турган, а аныяк чогаалчы М. Доржу Горький аттыг литература институтун дооскан.

Өөредилгениң, чогаадыкчы каңналышкынның түңнели критиканың сайзыралынга база салдарлыг болган. Сөөлгү он беш чыл дургузунда бисте идея, теория болгаш кылган шынарының талазы-биле шыырак литература шинчилиг ажылдарның парлаттынганы аңаа херечи бооп турар. Эң ылаңгыя А. Төгүй-оолдуң «Тыва шүлүктүң тургузуун шинчилээриниң дуржулгазы», А. Калзаң биле С. Сарыг-оолдуң «Литература дугайында» деп ажылдары, бөлүк авторларның бижээни «Тыва литература» деп ному болгаш улуг монографиялар, эртем статьялары, он-он рецензиялар парлалгага үнгүлээн.

«Тыва шүлүктүң тургузуун шинчилээриниң дуржулгасында» тываларның шүлүк тургузар практикаын тодаргай материалга үндөзилеп тургаш, ооң делегейде шүлүк системаларының кайызынга эң чоогун тодарадырын автор оралдашкан. А «Литература дугайында» деп номда чечен чогаалдың ниитилелге ролун, ооң кол-кол жанрларының онзагай хоойлуларын

тайылбырлаан. Бо адаттынган ийи ажыл бот-боттарынга не-
мере болчуп, аныяк чогаалчыларның өзүлдезинге улуг дузаны
чедирип келген.

«Тыва литература» деп ном болза, хөй шинчилекчилернин
демнежип тургаш кылганы, бистиң чечен чогаалывысты эртем
ёзузу-биле хандыр сайгарганының, ооң болуушкуннарын кич-
чээнгейлиг өөренип көргениниң түңнели болур.

Ам тыва литератураның кол-кол жанрларының хөгжүлде-
зин сайгарып шинчилээр ажыл чоруп турар. Бо талазы-биле
А. Калзаңның «Тыва шии чогаалының боттанганы» деп ажы-
лы онза солун. Ында тыва улустуң чаа уран чүүлүнүң тыптып
келген оруун автор бедик эртем-теоретиктиг деннел-биле көр-
гүскен. Литература төөгүзүн сайгарып тура, эстетиканың бол-
гаш театр уран-чүүлүнүң айтырыгларынче авторнуң ханылап
киргени ук ажылды улуг үнелиг болдуруп турар.

«Тыва проза» деп номну М. Хадаханэ бижээн. Ында бистиң
калбак чогаалывыстың өске национал литературалар-биле
харылзааларын, олар-биле ниити, төрелдешкек талаларын то-
дарадырынче авторнуң кол кичээнгейи уланган.

Л. Гребневтин «Тыва маадырлыг эпос» деп шинчилели со-
вет эртемде сурагжый бергенин билир болгай бис. Автор ты-
ва дылды эки билир. Ол бистиң чоннуң культуразын бедик
хүндүлөп, ооң төөгүзүн шинчилээрин шыңгы харысалгалыг
ажыл деп көрүп турары-биле бедик шынарлыг номну бижээн.

Оон ыңай В. Барцевичиниң «С. Токаның «Араттың сөзү»
деп чогаалында бойдус болгаш кижилер», «Юрий Күнзегеш-
тиң шүлүктери» деп статьяларын, Д. Романенконуң «Күчүлүг
дөстөр-биле кожа» деп номун, А. Даржааның, Д. Кысыгбай-
ның чамдык рецензияларын бедик шынарлыг ажылдарның
санынга кадып алып ужурлуг бис.

Кезээде сулараваc четтириишकिनиң сеткили-биле башкы-
выс, чогаалчывыс, эртемденивис А. А. Пальмбахты сактып
чоруур бис! Ооң тыва литературага хамаарышкан ажыл-чо-
рудулгазы ёзулуг чогаалчы кижини бүрүзүнүң салым-чолунга
сагыш човаашкын-биле долдунган. А. Пальмбах бодунун хуу-
зун, ат-сураан бодавас, партийжи туруштуг критик болбу-
шаан, талант бүрүзүн кайнаар сайзыратса экил, канчаар
деткизе үре-түңнел бедик болурун көрүп билир чораан. Ооң
ол уран аргаларының чажыды чүдел деп айтырыгга хары-
ны тывары, ону бөгүнгү амыдыралга ажыглаары — бистиң
критиктерниң бир сорулгазы болур.

Тыва литература критиказының эртип келген оруу мын-
дыг-дыр. Моон алгаш көөрге бисте литература шинчилээр эр-
тем тускайланып боттанып келгени илдең. Хөй кижилер би-

лиин, угаан-бодалын кадып тургаш тывага ора-сомазы-даа чок турган ол эртемни тургускан.

Бөгүнгү тыва литература критиказы дээрге хөй хевирлиг, демиселчи тура-соруктуг, чымыштыг ажылдыг, мурнакчы социалистиг реализмниң методу-биле чепсегленген, номчукчуларга тогдурган аныяк эртем-дир. Ооң эң-не кол эки шынары болза, тыва литератураны чоннуң чечен культуразының шыңгыы бурунгаар базымы деп көрүп турары болур. Бистиң шинчилекчилеривис чогаалчыларның ажыл-чорудулгазын чоннун, партияның амыдыралы-биле шүүштүрүп, литератураның эрткен оруун чурттуң, хөй националдыг совет уран-чүүлүнүң төөгүзү-биле харылзаштырып сайгарып турарлар. Ол арга нарын-нарын айтырыгларны топтуг, чиге шийтпирлээринге деткимчени берип турар.

Үстүнде киирген барымдаалар, чамдык эштерниң тыва литература критиказы чүгле чаа тыптып турар азы туружун ээлеп чадап чоруур дээн уткалыг бадыткалдарының шын эвезин көргүзүп турар.

Литература критиказы бисте бар, ынчаарга ол идеологтуг болгаш эстетиктиг кижизидилгениң чидиг чепсээн улам ыңай хоюглап, дескилеп, күштелдирип алырының кандыг аргалары барыл дээр дугайында чугаалажыр болза, айтырыгны партияжи, амыдыралчы ёзу-биле көргени ол болур. Бо угда шынап-ла өй-шаанда этсе чогуур четпестер, кылза чогуур ажылдар бар.

Бистиң чурттуң коммунизмче базымы хүн-бүрү дүргедеп, чоннуң культуразы, медресели аттыгышкынның сайзырап турда, чогаалчылар ону чогуур бедик уран-чечен деннелге чуруунуң аргаларын дилеп тып турарлар. Аңаа чергелештир критиктер база-ла боттарының чепсээн сайзырадып, шинчилелдин чаа аргаларын тып ажыглап турарлар. Мындыг үеде чамдык критиктерниң эргижирээн аргаларын хереглевишаан турары хомуданчыг. Эң ылаңгыя чаагай уткалыг сөстөргө даянып алгаш, чогаалчыларның мурнунга тыва амыдыралдан хоорук негелделер салыр, «меге хөөннүң» шүгүмчүлели бисте ам-даа көстү кагылап турар. Ооң чижээ кылдыр О. Сувакпит биле А. Кунааның «Мээң ырым» дугайында, Г. Азовцевтин «Мергежил — чурукчунуң чалгыны» деп статьяларын сактып болур. Оларда С. Тамба болгаш О. Саган-оолдуң чогаалдарын сайгарып тура, авторлар боттарының сорулгазын каггаш, чогаалчылардан чаа негелделер кылгылааннар.

Бо хөөнге удурланышкак, чогаалчыны үндезин чок черге мактаар, ооң ажыл-херээн хөөреди көргүзөр аянынг критика бар. Ооң үнүп кээр чылдагааны чогаалчының өзүлдезин топ-

туг хайгааравайн, эрткен барымдааларга даянып түннелдер кылырында бооп турар. Ындыг шүгүмчүлөл чогаалчыны сурагжыдарынга дузалыг-ла харын, а ооң мергежилиниң өзүл-дезинге чемиш бербес оозу багай.

Чамдык шинчилел ажылдарында литератураның чедиш-киннерин эреңгей, ниити сөстөр чыып тургаш чүгүртү тайыл-бырлаар, оларны теорияга дүүштүрүп көрбес таварылгалар бар. Оларның үнүп кээр ужуру чогаалчының чогаадыкчы ажылын кыдыра билиринде. Ындыг таварылгада критик чогаалчының соон истеп, ону мактап, алгап, магадап чоруп бээр. Шынында болза критик чуруттунган амыдыралды чогаалчыдан биче эвес, оода ол хире билир ужурлуг. Ынчан ооң чогаалчы-биле хөөрежир сеткили хайнып келир, түннелдери, сүмелери шиитпирлиг болур.

Бисте литература критиказының бир кошкак талазы — чогаалды үнелээрде ооң чүгле темазын, идеязын барымдаалаары деп көрүп турар бис. Рецензияларда, статьяларда чогаалдарны чечен-мергенин, тургузуг талазы-биле болбаазырангайын авторлар орта-ла көргүзүп шыдавайн турар. Чижээлээрге, бистиң очерктеривисте-даа, С. Самба-Люндуптуң «Кызыл үер», Ю. Күнзегештиң «Проза чогаалының чылы» дээн чергелиг ажылдарда бо айтырыгже кончуг эвээш кичээнгей салган.

Критиктерниң бир дыынмайн турар айтыры чогоалдарның дылын сайгарары болур. А. Калзаңның «Чонга бараалгаткан чогаадыкчы ажыл» деп статьязындан аңгы ажылдарда, бо айтырыг чүгле каксы, дам-дум көргүстүнгүлээн болур. Алексей Максимович Горький дыл дээрге литератураның «эне бирги элементизи» дээн болгай. Ынчангаш чогаалды сайгарып тура, ооң дылының чечен болгаш характеристикээр шынарларын илередиринче онза кичээнгей салдынган турар ужурлуг. Чогаалчыларның дылының чевени, ядызы-биле, аянының (стилиниң) адыраш-мыдыражы-биле демисежири дээрге, литератураның эстетиктиг күжүн улгаттырарының бир кол өзээ болгай.

Ооң-биле чергелештир литература критиктиг ажылдарның дыл-домаан экижидер дээш демиселди күштелдирзе чогуур. Шүгүмчүлөлдиг ажылдың дээжи чүгле кылган түннелдерде, бадыткалдарда эвес, а ону канчаар бижип каанындан база хамааржыр. Ынчангаш критикалыг ажылга хомудаан, хараа-даан, магадаан, кайгаан дээш өске-даа аянар кирип тургаш бижири херек.

Чогаалды сайгарып шүгүмчүлээрде ооң чүгле орус дылга очулгазын барымдаалаары шын эвес. Ындыг шүгүмчүлөл чогаалчының ажыл-чорудулгазының национал онзагай талала-

рын, чогаалдың дылының чечен мергенин көргүзүп шыдавас. В. Локонов дээрзиниң «Чалча эвес, а эш» деп чүүлүн көрээлиңер. Ында багай шынарлыг очулгадан чогаалдарны сайгаргаш, В. Локонов Е. Танованың бүгү чогаадыкчы ажыл-чорудулгазынга шын эвес үнелел берген, а С. Сарыг-оолдуң чамдык шүлүктерин шынары куду деп көргөн. М. Хадаханэниң «Амыдыралдың тоожузу» деп чүүлү ниитизи-биле эки шынарлыг-даа болза, сайгарарын оралдашкан дыл-домаа оригиналды эвес, а очулганы бооп турар.

Чогаалды улуг чөрүлдээлер тургузуп тургаш бижир айтырыгже кончуг биче кичээнгей салып турар бис. Ооң хараазы-биле бисте бажындан ужунга үндүр чидиг чөрүлдээлерлиг чогаалдар эвээш, а үүрмек, үзүк-чазык үскүлежишкиннерге даянган чогаалдар колдап турар.

Демдеглезе чогуур, каракка көскү четпестер бо-дур. Оларны ажып эртериниң дараазында сорулгаларын өөренип көөрүчугула. Чүнү-даа мурнай критиканың идепкейин, авторитедин ам-даа бедиткен турар ужурлуг. Ону чедип алырда критиктер боттарының ажылдарын улуг харысалга-биле кылып, оларга бодунуң хууда эвес, а номчукчу хөй-ниитиниң бодалын илередиринче чүткүүр болза эки. Биске тодаргай сайгарылгага үндезилеттинген, чогаалчының тургускан овор-хевириң улустуң чечен культуразының традициялары-биле шүүштүрүп көргөн, сайгарып турар чогаалдың литератураның хөгжүлдезинде ээлеп турар орнун шын тодараткан база чогаалчының талантызының кандыг талалары сайзыраза чогуурул дээн шинчилел ажылдары херек.

Литература эртеминге сундулуг, салым-чаяанныг кижилерни тып, оларны тускай сургуул черлеринге өөредип алырынче сагыш салза чогуур. Чер-ле ынчаш, критик кижичогаалчыдан куду эвес билиг, эртемниг турарынче углуг ажыл негеттинип келген. Чүге дээрге критиканың чогаалчыларга угаанныг сүме кадар, оларны хей-аът киирер, номчукчуларның чечен сөстүң амданын таныырын сайзырадыр ролюн улгаттылары бистиң үевисте чугула айтырыгларның бирээзи болу берген. Чечен сөстүң онзагай шынарын, уран-чүүлдүң оода-ла кол-кол хоойлуларын, стильдерин, жанрларын хандыр танып өөренип албаан шаанда кымга-даа литература шүгүмчүлели кылары берге.

Эртемден бүрүзүнүң кичээнгейи литература болуушкуннарының үнүп турар дөстөрүн тодарадып, ону, теорияга даян-гаш, сайгарарынче угланган турар ужурлуг. База бистиң хоочун чогаалчыларывыстың чогаадыкчы оруун тус-тузунда калбартыр шинчилеп өөренириниң айтырыы көдүрлүп келген.

Үстүндө санаан четпестер бистиң чедишкиннеривиске деңнээрге эвээш, үүрмек-ле харын. Ынчалзаяк, эң ылаңгыя литература төөгүзү ышкаш нарын эртемге, бичии-даа бергерлерни ажып эртеринге улуг күш херек дээрзи билдингир. Айыткан четпестерни узуткаарыга чогаалчыларның болгаш критиктерниң демниң ажылы херек. Шиитпирлеттинмээн айтырыглар нарын. Ынчангаш чүвениң шынын тып алып төлээде, дискуссиялар, семинарлар организаастаары чугула. Ажылдың бо хевирлериниң бисте калбарбайн турарын, өөскүп чоруп олургулаан маргылдааларның ара өжүп калгылаарын демдеглевишаан, маргылдаа чокта, бодалдар, түннелдер солушпаска кандыг-даа эртемниң сайзыралы оожумнаар, угаан сагынгыр, тывынгыр эвес апаар деп чүвени сагынза артык эвес.

Удавас улуг башкывыс В. И. Ленинниң 100 хар харлаан ою келир. Тыва литератураны шинчилээр эртем ол тураскаалдыг хүннү чедишкинниг уткуур дээш чогаадыкчы ажылды улам күштелдирип, идепкейин көдүрер сорулгалыг. Социалисттик литератураның бирги теоретиги Владимир Ильичиниң чүс харлаан оюнга тураскаал кылдыр, статьяларны, рецензияларны, шинчилел ажылдарын бедик деннелге бижиир ужурлуг бис.

ДОПЧУЗУ

<i>Алдын-оол Даржаа.</i> Лениннің чораан черлери	3
Эрикте тураскаал	—
Шуштың эринге	4
Мөңгө шын	—
<i>Степан Сарыг-оол.</i> Өңүктөр	6
Ырлажыр бис, ынак шедим	15
<i>Сергей Пюрбю</i> Көдээ ишчилерге	17
Аныяк кадарчылар дугайында ыр	21
Дуруяалар чанып турду	22
Эрикке	23
Иенин өөрүшкүзү	—
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Бежен чылдың бединден	24
Дагнын чүрээ	25
Аргалар	26
Чүү дээр мен	28
Кижиге база даглар ышкаш	—
Якут аалчыларга	29
<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> Горький, сээң номчукчун мен	30
Агар-элезин	31
Даг-дүгү дег отка кыппас болуксаар мен	32
Көвүрүг алдында белдер	33
Тураскаалды камгалаңар	—
<i>Олег Сагаан-оол.</i> Шаавыс келген (<i>Дөрт көргүзүглүг шиш</i>)	35
<i>Иван Данилов.</i> Акы-дунма литератураның байырлалы	72
<i>Серафим Эллай.</i> Ынак Якутиям	75
Экин, тыва чонум	76
Мөңгө чалыы чүрөк дугайында ыры	77
Чучур-Муран	78
Байкалга	79
Лена	—
<i>Семен Данилов.</i> Чоргааралым	82
<i>Моисей Ефимов.</i> Чарыштырган ивилер	83
Ырны канчап чорударыл?	84
Даштарга ынакшыл	85
<i>Кюннюк Урастыров.</i> Долгунча	86
Хек	87
<i>Иван Гоголев.</i> Хыраалыг чаат	88

<i>Иннокентий Эртюков. Дыттар</i>	90
<i>Виктор Сагаан-оол. Ленин болгаш ава</i>	91
<i>Саая Бюрбе. Одагга чугаа</i>	96
<i>Донгак Бегзи. Октябрын үрезини</i>	102
<i>Түлүш Кызыл-оол. Ийи өнүк (чечен чугаа)</i>	118
<i>Солдаттан офицер чедир</i>	122
<i>Оюн Кодур-оол. Кудумчуга карак чажы.</i>	126
<i>Хайыраканның эзири</i>	128
<i>Олег Сувакпиг. Хөөр</i>	133
<i>Уйгун хандыр удуп ал че</i>	134
<i>Алексей Хуурак. Крафик (Шүлүглел)</i>	136
<i>Алексей Арапчор. Туран хоорай</i>	141
<i>Чодураа</i>	142
<i>Частың хүлүмзүрүү</i>	—
<i>Александр Кызыл-оол. Эъжим хемим</i>	144
<i>«Калзан» деп ат дыңнаанымда</i>	145
<i>Екатерина Танова. Найырал (Шүлүглелден үзүндү)</i>	146
<i>Куулар Аракчаа. Эртеңги хаяада адышкын (Рассказ)</i>	151
<i>Чаргылыг өдүрөк</i>	154
<i>Монгуш Өмчөй-оол. Эрес кижги</i>	157
<i>Челдириптээл</i>	158
<i>Хөөрээринң чугаалары</i>	158
<i>Салчак Тамба. Вьетнам чон тиилеп үнөр</i>	173
<i>Шын</i>	—
<i>Хосталга</i>	174
<i>Амыргалаар (Тоожудан үзүндү)</i>	—
<i>Биче-оол Ондар. Чайгы кежээлер. (Лириктиг бичии тоожу)</i>	182
<i>Очур-оол Монгуш. Чонум</i>	214
<i>Зоя Намзырай. Анай-хаак.</i>	216
<i>Талыгырда ырак-даа бол</i>	—
<i>Александр Даржай. Арыг</i>	218
<i>Ыржым дүннер</i>	219
<i>Ондар Охемчик. Соңгу чүктүн кызы</i>	220
<i>Чалаал, эжим</i>	221
<i>Сөглеп берди</i>	222
<i>Куулар Черлик-оол. Алдын хүннүн херелдери шонмаан болза</i>	223
<i>Анатолий Допчаа. Ак-Довурак.</i>	224
<i>Аяс-кыска</i>	225
<i>Танов Монгуш. Часкы хову</i>	226
<i>Хөглүг салгын</i>	—
<i>Сөңнүг кээри албан эвес</i>	227
<i>Киткеве, шуурган</i>	—
<i>Кажан келир</i>	228
<i>Сүттүг-оол Куулар. Шемп</i>	229
<i>Ужуражышкын</i>	—
<i>Эмчи кыска</i>	230
<i>Шылбыртың хар эрип калган</i>	231
<i>Монгуш Доржу. Шүлүктеримге</i>	232
<i>Булуттуг хүн</i>	—
<i>Сеңээ</i>	233
<i>Биче-оол Доюндуп. Авамга</i>	234
<i>Чангыс көрзе</i>	235
<i>Чадаг-даа бол, чоруурум кай</i>	—
<i>«Чулар дыны»</i>	236
<i>Маргылдаа (Басня)</i>	—

Орукка	237
Салчак Молдурга. Бурганны шииткени	239
Куулар Сүттүг-оол. Октябрь	242
Судак суунга чунуксаар мен	243
Экер-оол Кечил-оол. Солдат эшке	244
Чангыландыр ырлаалынар	245
Владимир Серен-оол. Алдын чүрек	246

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Очур-оол Монгуш. Бүүрелдей (тоол)	259
Маадыр-оол Данзын. Мегелеткен тебе	262
Светлана Миндрья. Диинчигеш	264
Чооду Кара-куске. Эрген	268
Чаштар-дыр бис	269
Ойнаар шөлге	270
Чаныптар бис	—
Монгуш Эрген. Бичии Болаттың тывынгыр чоруу	272
Куулар Кертик-оол. Харга өннеш	277
Хеймер дунмам	—
Экер-оол Кечил-оол. Азырап-ла турувуста	278
А. М. Горькийнин традициялары болгаш бөгүнгү литература	279
Тыва литературанын хөгжүлдези	291
Доржу Куулар. Тыва литература критиказынын эрткен оруу	298

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Сарыг-оол С. А. (Кол редактор)
Саган-оол О. К., Сүрүн-оол С. С.
Пюрбю С. Б., Кюнзегеш Ю. Ш.

УЛУГ-ХЕМ, № 26

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редакторы издания *Ондар Д. Б., Сат А. Д.*

Художник *Кузнецов И. Я.*

Технический редактор *Кузнецова К. И.*

Корректор *Норбу В. Б.*

* * *

Сдано в набор 30/VIII—1968 г. Подписано к печати 27/IX—1968 г.

Формат 60×90¹/₁₆. Усл. п. л. 19,5. Уч.-изд. л. 15,48. ТС 00787.

Тираж 3000 экз. Цена 88 коп. Заказ № 2498.

Тувинское книжное издательство, Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография управления по печати при Совете Министров
Тувинской АССР, Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.

